

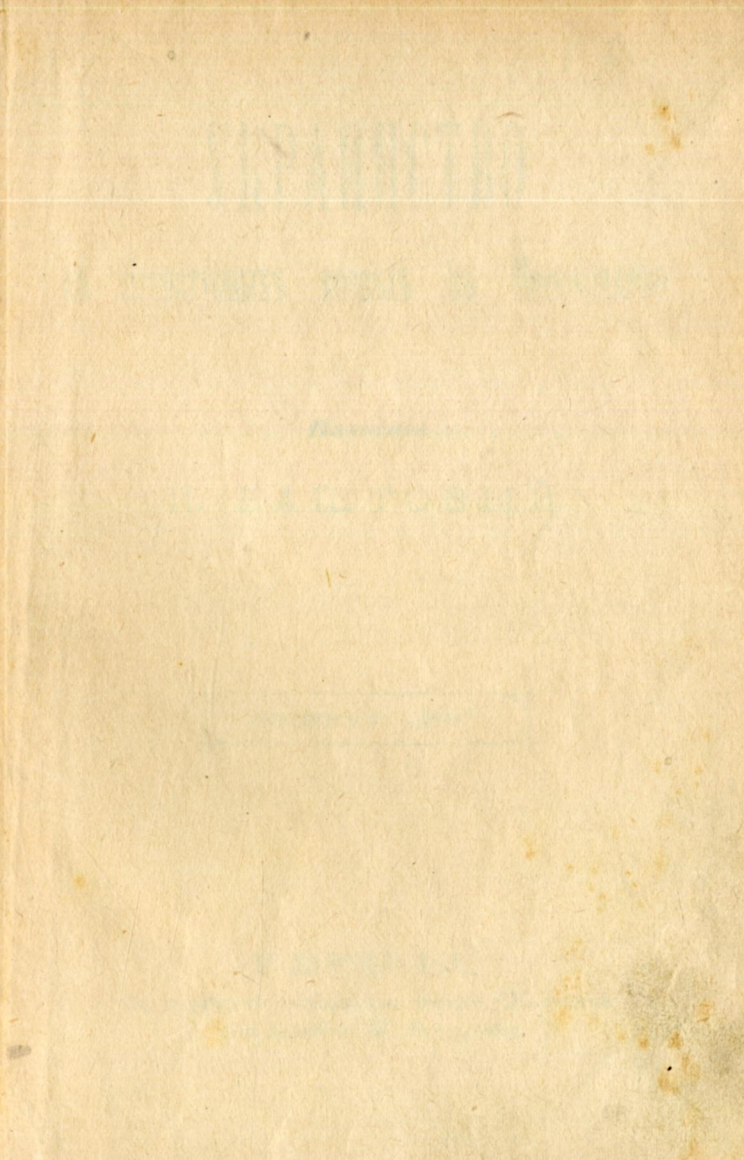
55 2 10. -

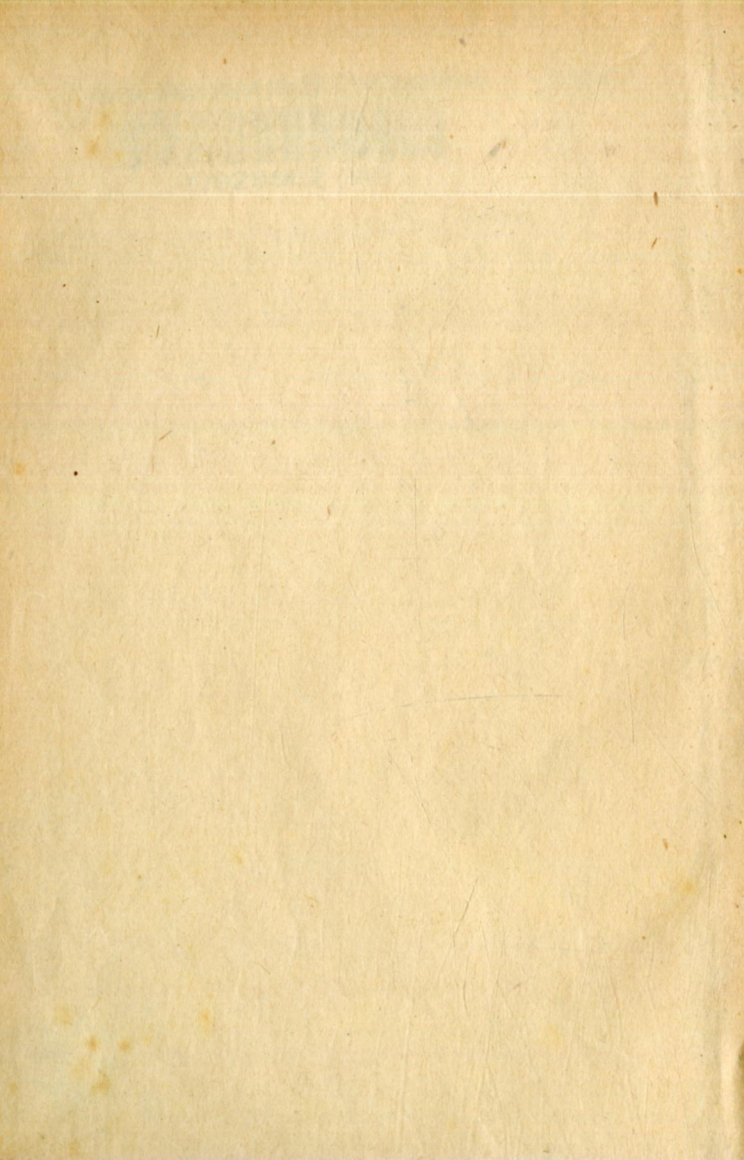
ЛННБ України ім.В.Стефаника

2012

00928562 (W)

В. 264

УКРАИНСТВО

на літературныхъ позвахъ зъ Московщиною

Написавъ

И. БАШТОВЫЙ

Передрукъ зъ „Дѣла“

У ЛЬВОВѢ 1891.

Зъ друкарнѣ товариства имени Шевченка
пôдъ зарядомъ К. Беднарского.

51

Збірка М. С. ВОЗНЯКА

ЛЬВІВСЬКА БІБЛІОТЕКА
АН УРСР
№ И- 35046

и 1392

I.

Література, по своїй вдачі, є рѣчь
мѣсцева; наука — космополітична.

Джонъ Уільямъ Дреперъ.

Въ „Вѣстнику Европы“ въ книжцѣ за
мѣсяць вересень 1890 р. шановный д. Пыпинъ,
вѣдомый велико-рускій вчений, напечатавъ
свою статью: „Особая русская литература“.
Ся статья написана немъ зъ причини виданя
шановной працѣ професора руско-украинской
літературы въ львівському університетѣ д. О-
гомяна Огоновского: „Исторія руской [мало-
руской, украинской] літературы“. Ся „Исторія
руской літературы“ вже кѣлька рокѣвъ печаталась
въ галицкому журналѣ „Зоря“, а те-
перь авторъ выдавъ її окрепными чималыми
книжками: першій томъ напечатаный въ 1887
р., другій въ 1889 р., а ще повиненъ неза-
баромъ появиться и третій томъ. „Исторія
руской літературы“ д. Огоновского є перша и-
сторія руско-украинской літературы зовсѣмъ
нова і систематично та науково упорядкова-
на. Д. Огоновскій почавъ її вѣдъ найдавнѣйшихъ
часѣвъ, зъ періоду візантійского: зъ Нестора
лѣтописця, зъ „Слова о полку Игоревѣ“ и т.

д., и допровадивъ ѣѣ до останнихъ найновѣйшихъ часѣвъ. Ся дуже шановна й наукова праця не могла не звернути на себе уваги вченого свѣта. И въ Петербургѣ примѣтивъ ѣѣ д. Пыпинъ, и, якъ самъ вчений чоловѣкъ, авторъ „Исторіи славянскихъ литературъ“, мусѣвъ звернути на неї увагу и дати свое оцѣнованя.

Шановный д. Пыпинъ написавъ свое оцѣнованя не якъ вчену критику, а бѣльше якъ публицистичну статью. Критики й оцѣнованя працѣ д. Огоновского тамъ дуже мало. За те-жь багато д. Пыпинъ розводить ся про сучасне украинофільство, про погляды д. Огоновского на формованя велико-русской расы и врештѣ робить замахъ на обмежуваня границъ и обсягу самой теперѣшньої сучасной и, само по собѣ, будущей украинской литературы. Вѣнъ невдоволеный, навѣтъ роздратованый працею д. Огоновского и його поглядами. Вѣнъ пише спѣтання, видно, що кидавъ свои погляды зъ-ѣпалу и виявивъ свѣй останній досї не виявляемый доволѣ выразно поглядъ на нову украинску литературу, на ѣѣ обсягъ та ѣѣ границѣ, ѣѣ культурну роль и просвѣтну вартѣсть. Погляды выйшли зовсѣмъ однобѣчний, бѣльше политично-публицистичный, нѣжь широкой правдиво литературный и науковий. Выйшла не критика, а публицистика: выйшло давне змаганя „двохъ русскихъ народностей“. Про се то мы маємо поговорити въ своемъ начерковѣ.

Д. Пыпинъ давъ заголовокъ своѣй статьѣ: „Особая русская литература“. Сей одинъ

заголовокъ вже недобре намъ вѣщує: вѣнъ показує, що утворъ О. Огоновского чимсь йому не подобаєть ся. Печатаючи въ „Вѣстнику Европы“ [за 1888 рѣкъ, за листопадъ мѣсяць] свою замѣтку про збѣрникъ творѣвъ галицко-го письменника старого москвофільского напрямку Іеронима Анонима, д. Пыпинъ такъ само давъ схожій заголовокъ для своєї статѣ: „Особый русскій языкъ“. Мова повѣстей І. Анонима не сподобала ся д. Пыпинови: вѣнъ вѣ обганивъ, та й було за вѣ-що. Се та третя руска мова, яку выгадала стара партія въ Галичинѣ и якою й доси тамъ пише редакція галицкой часописи „Червоная Русь“. Ся чудернацка мова є мѣшанина украинской мовы зъ велико рускими словами и навѣтъ цѣлыми фразами, зъ додаткомъ чогось чудного, покрученого, выгаданого самою редакцією. „Червоная Русь“ вживає, на прикладъ, такіи мѣшаніи зъ двохъ языкѣвъ дивовижніи слова, якъ: *нѣсколько-надцять* [по украински — „кѣлька-надцять“, по велико-руски „нѣсколько“]. Вживає вона велико рускіи слова зовсѣмъ въ иному розумѣнню слѣвъ, вѣдъ чого не выходить въ фразахъ нѣякого людского мѣзку. Чи по доброй воли, чи по наказу й приказу, ся газета має на думцѣ покалѣчити рѣдну мову на користь ичой, помаленьку проказуючи велико-рускій языкъ въ Галичинѣ и готуючи грунтъ для „обрусенія“ Галичины. Сією мовою говорить въ Галичинѣ зъ пѣвтора чоловѣка, пише зъ пѣвтретя, и мы маємо щире пересвѣдченя, що й сама редакція „Червоной Руси“ нѣколи не говорить сією калѣчю а тѣльки пише.. Д.

Пыпинъ назвавъ сю мову и мову І. Анонима якимесь воляпюкомъ и вывѣвъ такій поглядъ, що стара партія въ Галичинѣ повинна писати народньою мовою. Въ кѣнци своєї статьѣ д. Пыпинъ говорить: „Можна бажати, щобъ вона писала русекимъ літературнымъ языкомъ [се-бъ то велико-русекимъ], а коли сього не можна, то нехай вона пише своимъ народнимъ языкомъ.“ На вѣ-що давати раду старѣй партіи писати велико-рускою мовою, коли у Галичанъ є своя народня мсва? — спытаемо мы вѣдъ себе. Сѣ слова д. Пыпина, сѣй маленькій діссонансъ траплявъ ся неразъ въ його статьяхъ, написаныхъ зъ причины літературного украинского пытаня. Вѣнъ все було починає пити за здорова, а, скѣнчивши, заведе якосъ неваче на „Со святыми упокой“...

Такій діссонансъ задзвенѣвъ и въ статьѣ д. Пыпина про утвѣръ д. О. Огоновского, але тутъ вѣнъ задзвенѣвъ чутнѣйше й выразнѣйше, хочъ и тутъ д. Пыпинъ якосъ прикрываєть ся часомъ тымъ, що не выставляєть ся такъ смѣливо, якъ выставляють ся зъ своими думками зъ безсоромною наглѣстью славянофѣлы, н. пр. Аксаковъ, Самаринъ и инчѣ. Вѣнъ часомъ говорить загально, часомъ змовчує, не договорює до кѣнця, не робить рѣзкихъ вывѣдѣвъ, якѣ робили велико-рускѣ часописи прямого славянофѣльского, ворожого для украинской літературы, напрямку. Зъ причины сѣей статьѣ д. Пыпина мы при сѣй нагодѣ поговоримо взагалѣ и про ту тягавину, яка ско-елась и коить ся мѣжъ велико-русекими кон-

сервативними елементами и нашимъ літературнымъ украинствомъ.

Д. Пыпинъ починає свою статью коротенькимъ начеркомъ исторіи вѣдродженя въ Галичинѣ національной самосвѣдомости та літературного національного руху. Въ 1830-ыхъ та 40-ыхъ рокахъ въ Галичинѣ — каже д. Пыпинъ — выникло пытаня, на якѡй мовѣ треба писати поетичнѣ та вченѣ творы. Се національне вѣдродженя почало ся тодѣ пѣдъ впливомъ тодѣшнього славянского руху и зачало ся въ маленькому кружку Русинѡвъ, за приводомъ трѡхъ головныхъ дѣячѣвъ: Маркіяна Шашкевича, Головацкого та Вагилевича. Головнымъ мотивомъ сього руху бувъ расовый энтузіастичный романтизмъ, котрый тодѣ панувавъ середъ захѡдныхъ и по-троху середъ пѣвденныхъ Славянъ. Тодѣ Колларъ проповѣдувавъ славянску єднѡсть, котру вѡнъ выспѣ-вувавъ въ своѣй значнѡй, але сухѡй поемѣ „Дочцѣ Славы“. Тодѣ розвивалась чєска література: Шафарикъ выдавъ свои „Древности“ та „Етнографію“. Ще передъ тымъ були знайденѣ давнѣ орігінальнѣ творы чєскои поезіи: „Судъ Любуши“ та „Краледворскій рукописъ“. Політичне вызвольнє Сербѡвъ дало надѣю на вызвольнє й инчихъ Славянъ. Почавъ ся звѣсний панславѣстичный рухъ въ Австріи.

При такихъ тогочасныхъ обставинахъ выникла идея національного вѣдродженя и въ галицкихъ Русинѡвъ. Вони почали шукати собѣ расової рѡднѣ, на котру можна-бѣ було опертись, зъ котрою можна-бѣ було зъєдна-тись. Такою расовою рѡднею для нихъ бувъ

русскій [велико-рускій] народъ. Коли въ тодѣшньому славянскому панславизму було багато неясного, було багато плутанины, то такъ воно було и въ галицкихъ Русинѣвъ. Усѣ славянскі панславісты знали двохъ-трѣохъ російскихъ панславістѣвъ и по нихъ думали-гадали про усю Россію... Вони думали, що про Славянъ думає и за нихъ стане уся Россія, рядъ, суспѣльство, и навѣть народъ, и на се покладали свои великі надѣѣ. Галицко-рускі патріоты тодѣ думали, що въ Россіи пишуть тымъ книжnymъ языкомъ, якимъ писали ще въ XVIII. вѣцѣ и якій вони знали черезъ традицію своихъ церковныхъ книжокъ... Вони заговорили про єднѣсть и однаковѣсть свого галицкого народа зъ Великороссією вѣдъ Карпатъ до Камчатки... Черезъ се швидко мѣжъ галицкими патріотами вышовъ роздѣлъ. Выдѣлилась партія, котра стала не на такому широкому національному ґрунтѣ, и заговорила про національну и літературну єднѣсть зъ Україною російскою. Дѣло вышло вѣдъ того, що галицкі Русины встигли познайомитись зъ становищемъ літературного дѣла въ Россіи и досвѣдчились, що сучасна найновѣйша велико-руска література багато въ де-чому для нихъ чужа: вона обписує й обмальовує суспѣльнѣсть, вроду и вдачу людей, котра для нихъ зовсѣмъ незрозумѣла, — довѣдались вони, що московска література промовляє до нихъ мовою такою вѣдмѣнною вѣдъ ихъ книжнѣю мовы, що вона для нихъ була просто незрозумѣла...

Такъ зъявилось въ Галичинѣ двѣ партіи

що-до літературнихъ и національнихъ інтересівъ. Нова партія нарѣкала на стару панславівстичну, що вона не дбав про народні масы, и встоювала за потрібність літератури на народній мовѣ. Натурально, що ся партія пристала до українського руху, до українофільства въ Россіи.

Далѣ д. Пыпинъ говорить про українство въ Россіи и виявляє до сього національно-народного напрямку свою велику прихильність. Мы подаємо сей уривокъ зъ статѣ д. Пыпина до словечка:

„Сїй останній вѣдносини до українства въ Россіи -- каже д. Пыпинъ — мали не малый впливъ на укладъ найновѣйшої галицко-руської літератури и въ деякихъ випадкахъ впливали не нормально [Чому такъ? Намъ здасть ся — зовсѣмъ нормально] зъ причини ненормального становища українофільства въ російській суспѣльности и въ пресѣ. Намъ неразъ доводилось говорити про становище українофільства въ Россіи, — каже далѣ д. Пыпинъ. — Не повторяючи попереднихъ выяснѣнь, доторкнемось тѣльки тутъ до нього, якъ воно становить ся до галицко-руської літератури. Вѣдома рѣчь, що на українофільство накинута обвинуваченя въ шкодливому суспѣльному та літературному сепаратизмѣ.*) Се винуваня

*) Словомъ „сепаратизмъ“ кинувъ на українство въ-перше одескій жидѣвскій органъ „Сіонъ“ въ 1860-ыхъ рокахъ, коли почавъ ся літературный рухъ по Украинѣ за часѣвъ „Основы“. Жиды тѣльки недавно выкинули молитву

завѣды здавалось намъ безъ мѣры прибѣль-
шенымъ. Джерело украинофильства було те
саме, котре въ плывѣ теперѣшнього столѣтя
утворило скрѣзь у всѣхъ краяхъ загальне за-
цѣквлєня народомъ, выкликало потягъ до вы-
учуваня його побуту, мовы, поданя, выклика-
ло потягъ до служєня на його розумову, мо-
ральну та матеріальну користь: выкликало
бажаня пѣднести свѣдомѣсть його и разомъ

въ своихъ синагогахъ про Гайдамачину, про
спасѣня ихъ вѣдъ Богдана Хмельницкого, Гонты,
Залѣзняка та Гайдамачины. Вони певно и теперь
зрозумѣли сьогочасный національный рухъ на
Украинѣ якъ Козаччину чи Гайдамачину, що го-
това кинутись на жидѣвъ, мабуть мѣркуючи, що
смакъ рѣзати й выганяти жидѣвъ уже лежить
въ самѣй натурѣ Украинця. Вони забули, що за
старои Польщѣ причина тієи рѣзанины була не
въ козакахъ та гайдамакахъ, а въ нихъ самихъ.
Жиды тодѣ стали посесорами та панами, на нихъ
народъ робивъ панщину, якъ польскимъ панамъ,
вони, по державному праву пана, мали въ своихъ
рукахъ церкви, держали въ себе церковный ключѣ.
А якъ козаки й народъ встали проти польскихъ па-
нѣвъ, то жиды мусѣли дѣлєти зъ ними долю,
та ще до того вони були й шпіонами, выказували
польскимъ урядникамъ на украинскихъ повстан-
цѣвъ. Катковъ въ „Московскихъ Вѣдомостяхъ“
такъ само лякавъ россійскій рядъ сепаратизмомъ
Украины, якъ самъ нетолерантный чоловѣкъ и
„обруситель“, та ще й маючи на думцѣ „обру-
сеніє“ Украины. — вѣнъ въ ті часы просто цѣку-
вавъ насъ. — [Прим. Авт.]

зъ тымъ бажаня покори́стуватись для свого національного житя тими моральными та поетичними елементами, щó заховані въ масахъ и зъ котрыхъ складаеть ся основа національности. Се те джерело, котре утворило такій незвычайный и заслуговуючій на спóвчутя рухъ, якъ ставше въ плывѣ нашого столѣтя и трохи навѣть на нашихъ очахъ вóдродженя славянскихъ народностей, котре причинило ся до високого морального пóднятку цѣлыхъ народóвъ, щó пробували до того часу въ несвѣдомому и пригнобленому становищи. Се те джерело, котре въ самбй Россіи утворило увесь найновѣйшій высокій змѣсть рускои суспóльности, повный дбаня про моральный и матеріальный пóднятокъ народа, якъ основы усїей націи [вызвóлъ крепакóвъ, велика література присвячена выучуваню народнього житя зъ усѣхъ бокóвъ]. Нарештѣ се те джерело, котре въ житю европейскому утворяє въ найновѣйшій часы такій самый, сказати-бъ, народницькій потягъ до выучуваня народньої старовины и до літературной реставраціи мѣсцевыхъ мовъ, якъ найновѣйша провансальска література въ Франціи, якъ выникаюча література нѣмецкихъ мовъ, якъ незвычайне найнедавнѣйше розповсюдненя фольклоризму въ усѣхъ безъ выимку народóвъ Захóднои Европы, и навѣть у Французóвъ, котрі зъ давнихъ давєнь найбóльше були примѣтнй гордовитымъ нехтованьемъ простымъ народомъ. Не нячій зачатокъ мало й наше украинофільство. Взавши головнй пункты його проявку, мы бачимо, щó вони припадають до паралельныхъ фактóвъ

въ самій велико-рускій літературѣ. Въ кѣнци минулаго вѣку перші творы Котляревского припадають въ часы народницькихъ интересѣвъ Аблесимова, Чулкова, Новикова, Радищева. Въ 1830-ыхъ рокахъ етнографічній працѣ й пробы украинской поезіи [Артимовскій-Гулакь, Максимовичь, Срезневскій, Костомаровъ, Бодянскій и т. д.] йдутъ разомъ перше зъ фактами велико-русской етнографіи [Сахаровъ, Снегиревъ, Пассекъ и инчі], а въ-друге зъ вѣдгуками славянского вѣдродженя. Въ 1860-ыхъ рокахъ украинофільство припадає въ часы велико-русского народництва, котре зачало ся разомъ зъ реформою скасованя крепачтва. Незвычайка масы нашего суспѣльства до выявкы якои-небудь самодѣяльности робила для багатьохъ людей незрозумѣлымъ сей рухъ, а потѣмъ бажаня грати роль далекоглядныхъ спасителѣвъ отчины пустило славу про сепаратизмъ, котрый нѣбы-то нахваляеть ся проти цѣлости російской имперіи. Роль „Московскихъ Вѣдомостей“ того часу на-стѣльки теперь выяснилась, що нема потреби запиня-тись на обмежуваню вартости тыхъ спонукань, котрі мало на увазѣ се выдавничтво, пѣднявши гвалтъ про сепаратизмъ. Сказати по правдѣ, було-бъ низько, ганьбовито для достоїнности російской имперіи, и перечило-бъ усѣмъ дѣйснымъ вѣдносинамъ російского житя — знаходити політичну небезпешнѣсть въ народницькому руху одной невеличкои частки украинского суспѣльства. Украинскій элементы такъ зрослись зъ загальною течією російского житя, такъ обгорнуті самими реальными

впливами побуту адміністративного, економічного [?], впливомъ просвѣты и т. д., що пѣсля сього всього зостаєть ся мѣсце тѣльки для одного літературного виявку мѣсцевої народности. Самый літературный потягъ, по-неволи и самъ по собѣ, зъ своєї причини зѣостав ся-бъ въ тыхъ границяхъ, якѣ можливі для мѣсцевого провінціалізму: въ границяхъ поетичной реставраціи минувшости, популярной літературы, мѣсцевого театру и т. п. *) Поетична реставрація, мѣжъ инчимъ, дала самѣй російскѣй літературѣ утворы, належачѣ до числа найкрасчихъ ѣвъ перлинь: назовемо „Тараса Бульбу“ Гоголя. Популярна література могла-бъ тѣльки прибѣльшити трохи запасъ вѣдомостей въ масѣ, котра въ Пѣвденнѣй Россіи, якъ и на пѣвночи, залишена щодо сього дѣла до самого жалѣсного ступня, а на пѣвдни Россіи така література для народа була-бъ можлива тѣльки на мовѣ для нього зрозумѣлѣй. Чимъ може бути мѣсцевый театръ, се мы бачили по дуже значному успѣху, котрый мала въ останнѣй роки украинска сцена въ самому Петербурзѣ та въ Москвѣ. Въ кѣнци всього украинофільскѣй интересъ до народа [якъ се вже й бувало] виявивъ ся-бъ розповсюдженнямъ етнографічныхъ и збогаченямъ научныхъ выслѣдѣвъ. Коли хто гадає, що є можливість сепаратизму, то

*) Дуже цѣкаво знати, щѣ то тамъ приталось далѣ, за тымъ магічнымъ: „и т. п.“? А може... й нѣчого... окрѣмъ передъ тымъ сказаного. — [Прим. Авт.]

найббльше розумнымъ и людскимъ орудникомъ проти його розвитку натурально була-бъ доковешне спблка пануючої народности зъ народностями мѣсцевыми и узнаня за останними права выявку, границъ котрого самі по собѣ обмежують ся умовами ихъ загального истнованя. На жаль, въ кбнци 1870-ыхъ рокбвъ запанувавъ инчій способъ поглядбвъ, дбйшли до потреби вѣдомыхъ пригнобляючихъ способбвъ, рѣчь проста ставала складаною, деяку зайвину, деякій злишокъ у де-кого прилѣчено до загального характеру всего літературного руху, и натуральній прбйвокъ ставили на якусь не властиву для нього стежку. Сі вѣ способы за вѣсмъ тымъ вбдгукнулись, якъ побачимо, въ літературѣ галицко-рускбй. Центръ ваги літературного руху, найголовнѣйша сила котрого и историчнї основы належали до нашої Малороссїи, неначе подавъ ся до Галичины.“

Якъ бачимо зъ наведеного уривка, зумысне нами переложеного до словечка*), д.

*) Галицка москвофільска часопись „Червоная Русь“, напечатавши сю статью шановного д. Пыпина и выдавши навѣть окремиї вбдбитки фѣ, зумысне выпустила сей видѣль про украинофїлство, певно щббъ прислужитись д. Пыпинову, чи може кому инчому. Але мы повинні сказати, що часопись прислужилась зовсѣмъ негараздъ: вона не оббѣлила, а почорнила д. Пыпина, зробивши його погляды въ вбдрѣзанбй зъ початку статьѣ схожими зъ поглядами Каткова та славянофїлбвъ.

Пыпинъ має поглядъ на виниканя й повстаня украинства правдивый и симпатизує йому, стаючи супроти репресалій, якій зъ доброго дива то вѣдъ недомыслу, то черезъ зумысне цькованя Катковцѣвъ та славянофілѣвъ впали на нього важкимъ каменемъ. Такій поглядъ д. Пыпинъ неразъ виявлявъ въ „Вѣстнику Европы“, якъ, на прикладъ, въ статьѣ „Малорусско-галицкія отношенія“ [Вѣстникъ Европы 1881 р., кн. 1.], „Къ спорамъ объ украинофильствѣ“ [Вѣстн. Евр. 1882 р., кн. 5.], „Волга и Кіевъ“ [Вѣстн. Евр. 1885 р. кн. 6.]

И справдѣ джерело украинства має звязокъ зъ національнимъ и народницькимъ рухомъ въ Славянщинѣ та деякихъ краяхъ сучасной Европы и навѣть въ найновѣйшій часы въ самѣй Россіи. Сей рухъ наклонувъ ся й зародивъ ся въ Европѣ та въ Славянщинѣ въ дуже важкій часы для Европы, зъ початку теперѣшнього вѣку, въ тѣ часы, коли запанувала въ Австрійи система звѣсного Метерніха, котра пригнобила Славянъ и напосѣла на нихъ зъ германізацією; въ тѣ часы, коли въ Германіи лютувавъ Менцель, сей нѣмецкій Катковъ, черезъ свою „Хрестову газету“; коли Берне, супротивникъ його обскурантныхъ

Мы певній, що д. Пыпинъ за се не подякує редакціи „Червоной Руси“. Редакція переборщила, якъ переборщує часомъ дробный урядникъ-писарець для свого начальника. Выйшло, якъ каже приказка: „загадай дурневи бити поклоны, то вѣнь и лоба пробье“... — [Прим. Авт.]

принципівъ, мусѣвъ утѣкати въ Парижъ и зъ-вѣдѣль побивати його своими „Парижскими листами“. Сей рухъ бувъ протестомъ за свободу и за вольный національный розвитокъ въ Славянщинѣ. Сей рухъ въ Европѣ въ недавнїи часы ставъ демократичный и тодѣ само по собѣ появивъ ся интересъ и до выучуваня масового житя, и разомъ зъ тымъ до обороны його людского права. На пѣдставѣ принципа вольного національного та просвѣтного розвитку и передаваня його въ масы выникла въ Европѣ нова провансальска література въ пѣвденнѣй Франціи и въ испанскѣй провинціи Каталоніи та Валенсіи, де живутъ Провансалы, выникла кельтска література въ Нормандіи и Бретанѣ, фламінска въ Бельгїи, де сї усѣ новї літературы були пригнобленї державными мовами та літературами французскою та испанскою. Змертвѣлѣсть мовы Данта въ сучаснѣй Италїи стала ся причиною того, що почали виходити книжки на неаполитанскѣй та венеціанскѣй народнѣй мовѣ, и сї книжки на живыхъ мовахъ въ Италїи добре йдуть въ публичнѣсть, якъ-разъ въ-двое лѣпше, нѣжъ писанї змертвѣлымъ книжнымъ літературнымъ италїянскимъ языкомъ. Въ Нѣмеччинѣ языкъ Лютера та книжный языкъ Лессинга вже постарѣвъ ся и далеченько подавъ ся вѣдѣ народнього. И тамъ выступили письменники зъ живою народньою мовою, зъ утворами на народнихъ мовахъ, якъ на прикладѣ Фріцъ Рейтеръ.

Въ 1860-ыхъ рокахъ въ самѣй Велико-россіи була проба поновити книжню велико-

руську мову, засновану, якъ вѣдомо, на ґрун-
тѣ мертвои церковно-славянскои мовы, вироб-
лянои доволѣ добре вченими Кіівно-могилян-
скои академіи въ XVII. та початку XVIII.
вѣку и цѣлкомъ перенятои російськими пись-
менниками. Критикъ Бѣлинскій, розбираючи
критично комедію Грибоѣдова „Горе отъ ума“
(1825 р.) хвалить вѣ доконче за те, що вона
написана не книжнимъ языкомъ, „котрымъ
нѣхто не говоривъ“, котрого и знати не знавъ
нѣ одинъ народъ въ свѣтѣ, а найбѣльше Рос-
сіяне про нього „и слыхомъ не слыхали и
видомъ не видали“. [Диви въ „Вѣстнику Ев-
ропы“ статью Пыпина: „Грибоѣдовъ“ 1890 р.,
сѣчень, ст. 217.] Одначе сей мертвый засно-
вокъ все таки лѣгъ, якъ ґрунтъ сучаснои ве-
лико-рускои книжної мовы; вже ажъ Карам-
зинъ, Грибоѣдовъ, Пушкинъ та Крыловъ при-
щепили до неї живий народній велико-рускій
паростокъ. Велико-рускіи письменники, якъ
Даль, Глѣбъ Успенскій, Островскій, Решет-
никовъ и инчі, попробували примѣшувати до
книжного языка слова чисто народній. „Оте-
чественныя Записки“ спротивились сѣй новинѣ,
списавши двѣ сторѣнки снхъ неологізмѣвъ и
пѣднявши ихъ на смѣхъ. Ся поновка живою,
щиро-народньою течією змертвѣлого, для ве-
лико-рускихъ масъ незрозумѣлого книжного
языка на тому й спинилась, хочъ гр. Левъ
Толстой и спробувавъ зновъ рокѣвъ три на-
задъ завести народню мову въ своій народ-
ноій драмѣ „Власть тьмы“.

Якъ бачимо, рухъ языковий та літера-
турный розпочавъ ся не въ одной Украинѣ, а

и въ Великороссіи и въ Европѣ. Въ насъ на Украинѣ сей рухъ тѣльки поновивъ ся, бо вѣнъ такй давненькій, такй давненькій, що на пр. „Перелицьована Енеида“ Котляревского, котру звычайно становлять за початокъ новои украинскои літературы (1798 р.), стає вже на Украинѣ „литературнымъ преданіємъ“, котре зрѣкає д. Пыпинъ въ нашѣй літературѣ.

Якъ глянувъ рядъ въ европейскихъ державахъ на сей національный и літературный рухъ? Якъ вѣнъ поставивъ себе вѣдносно його? Романскіи державы: Франція, Испанія та Бельгія, нѣмецкй державы: Австрія та Прусія, и на сходѣ Европы Россія неоднаково поставили себе до сього національного руху вѣдродженя народѣвъ.

Въ той часъ, якъ въ перше зъявивъ ся національный літературный рухъ въ Провансѣ, въ Парижи знайшли ся шовіністы, котрѣ загомѣли на нього, але швидко втихомирились, примѣтивши, що сей напрямокъ не політичный, а чисто просвѣтный, культурный. Теперъ французскй рядъ не вчиняє провансальскому руху нѣякои претичины и дає широку вольнѣсть його розвитку. Тѣ самѣи рядѣ вѣдносины до каталонского провансальского руху мы бачимо и въ Испаніи. Д. Мордовцѣвъ въ своихъ „Письмахъ изъ Италіи и Испаніи“ говорить трошки про сей рухъ, побувавши въ Барцелонѣ, головному мѣстѣ Каталоніи, и очевидячки ставить його въ паралели зъ украинскимъ, назвавши въ жарты испанскихъ Провансалѣвъ каталонскими „парубками“. Дописуватель журнала „Русская Мысль“ позаторѣкъ такъ само

побувавъ въ Барселонѣ и якъ-разъ потрапивъ на збѣръ Провансалѣвъ, де сї націоналы, а найбѣльше багатї барселонскї купцѣ, вѣдбували раду про выданя великои часописи на провансальскѣй мовѣ пѣдъ назвищемъ „Catalana“. И въ Испанїи рядъ не спияе сього руху и не становить нѣякихъ перечокъ на стежцѣ його розвитку. И Провансалы не дурно кажутъ: Франція для насъ мати, а Испанія — сестра, и вѣдрѣзнятьсѣ вѣдъ нихъ нема жадной потребности. Въ Бельгїи такъ само рядъ не став на дорозѣ національного розвитку Фламїнѣвъ, хочъ въ Бельгїи двѣрѣ французскїй спираеться на французску половину залюднѣня Бельгїи и веде урядовї справи французскою мовою. Фламїны завели фламїнске національне товариство, котре веде свои справи геть-то ревно и енергїчно: кожный суспѣльникъ того товариства приймае на себе обовязокъ и самохѣтню повиннѣсть — не вживати въ розмовѣ французской мовы, а вживати тѣльки свою — фламїнску и навѣтъ кореспонденцїи листѣвъ писати доконче своєю мовою. Про се въ свѣй часъ писали звѣстки навѣтъ по часописяхъ, а се певннй знакъ, що бельгїйскїй рядъ не забороняе въ державѣ такихъ товариствъ, не чепляеться до суспѣльникѣвъ того товариства, и не засылае ихъ туды, де козамъ роги правлять... якъ роблять въ Россїи зъ усякими росїйскими Фламїнами... Фламїны горяче дбають про свою літературу, завели въ Брюсселѣ фламїнскїй театръ; вже минуло рокѣвъ зъ 15, якъ вони переложили Святе Письмо на фламїнску мову. И имъ въ тому рядъ зовсѣмъ не пере-

баранчає; нема тамъ заборони на сї справи, якъ на прикладъ у насъ на Украинѣ и до сього часу заборонено выдавати Святе Письмо українскою мовою въ перекладѣ Кулъша и Пулюя. Зъ такихъ вѣдносинъ державъ до вѣд-родженя національностей на далекому Заходѣ Европы мы бачимо, що въ сучаснѣй Европѣ тѣльки одно романске племя, якъ державне, вже зовсѣмъ выяснило й счистило свѣтоглядъ, стало зовсѣмъ по-людски терплячимъ до инчихъ національностей и занехаяло старыи привции силюючи приневѣльной и противѣльной и черезъ те саме протинатуральной ассимиляци инчихъ народностей.

Зовсѣмъ що инче мы бачимо въ середнѣй та схѣднѣй Европѣ, де панує державнѣсть нѣмецка та велико-руска. Нѣ австрійскї, нѣ прускї Нѣмцѣ ще не збули ся давныхъ своихъ потягѣвъ — германізувати сусѣднї народы, котрї живуть побѣчь зъ ними въ державахъ. Мы не будемо розводитись про германізаторскї забаги въ Австрїи за часѣвъ Метерніха, коли всю Австрїю вкрыли нѣмецкї университеты та гїмназиї, — про тї великї силкуваня, якї зробили Мадяры та Славяне, щобъ збутись сїей системы, — про тї жертвы, якї вони принесли, доки добулись до свого права національного розвитку. Се рѣчь дуже вѣдома. Теперь Австрїя, якъ вѣдомо, занехаявши германізацію, опираєть ся на три дужчї хочъ не численнѣйшї національности: Нѣмцѣвъ, Мадяръ та Полякѣвъ, вѣддавши имъ въ руки Чехѣвъ, Словакѣвъ, Румунѣвъ та Русинѣвъ. Мы бачимо, що и въ самыхъ австрійскихъ Нѣм-

цѣвъ ще не зовсѣмъ згасъ той духъ стародавньої тенденціи до приневѣльної ассимиляціи. За те-жъ покористувались своїмъ правомъ, на свої соромъ, перше пригнобляючі й германізовані Мадяры. Вони завели мадяризацію Славянъ закарпатськихъ та Румунѣвъ. На великій жалъ и галицкѣй Поляки вхопились зъ великою енергією за споляченя галицкихъ Русинѣвъ. Мадяры въ сьому дѣлѣ дуже схожі на тыхъ чорныхъ африканскихъ рабѣвъ, щѣ випадкомъ vyrвавшись на волю, скинувши зъ себе ланцюги та нашийники, потѣмъ самі ловлять въ африканскихъ лѣсахъ вольныхъ негрѣвъ, на дѣвають на нихъ ланцюги та нашийники и гаяють на продажъ въ Абессинію та Верхній Єгипеть. Се й правда, якъ каже приказка: не дай, Боже, зъ хама — пана!

Вѣдповѣдно до національної терплячости Мадяры та галицкѣй Поляки стоять ще багато низче вѣдъ Румунѣвъ, котрі, забравши въ Россіи Измаильскій повѣтъ въ Басарабіи, дозволили болгарску гімназію въ Болградѣ, и тѣльки пѣсля забраня Россією Измаильщины графъ Д. Толстой заразъ переробивъ її на великоруску, вѣдѣбравши вѣдъ гімназіи до скарбу усѣ мастности: землѣ та рыбні озера, надаровані Болгарами тѣй гімназіи, и пѣдвѣвши її пѣдъ типъ великорускихъ гімназій, не вважаючи на проханя Болгаръ, зоставити для нихъ въ гімназіи принаймні вьклады болгарскои мовы та болгарскои літературы...

Прускі Нѣмцѣ своєю нетерплячостью національною ще й доси стоять не высше за австрійскихъ Нѣмцѣвъ часѣвъ Метерніха. Тутъ

заведена машина германізації познанських Поляків, Лужичанъ та Литовцівъ крутиться ще швидче. Бімарковці скупують въ Поляківъ землі, переводячи їхъ въ нѣмецкіі руки; ще й недавно задумали варварській примитивній выгнъ зъ Познаня Поляківъ, австрійськихъ та російськихъ підданихъ, для зменшеня польскої людности, и сїи выгонці знайшли собі пристановище въ Галичинѣ; прускіі Поляки нѣякъ не дѣйдуть до права мати своїі университетъ въ Познані, не допросять ся архієпископа своєї національности.

Далѣ на схѣдъ — ще бѣльше сього лиха. Переступїмо пруску границу и мы побачимо, що въ Россіі така сама система приневѣльного вынародовлѣня крутиться ся мовъ навѣжена. Въ Россіі „обрусѣня“ йде не днями, а немовъ годинами, неначе въ ньому спасѣня не тѣльки Россіі але усього свѣта вѣдъ якось напасти, — неначе люде вхопились обѣручь и зъ усїєю силою енергїі, щобъ чинити якась дуже добре та спасенне дѣло. Автономїі провінцій и народѣвъ ламають, національности гнуть и скручують въ обѣдъ. Скрѣзь нищать народнїі мовы, національнїі літературы, скрѣзь бачимо національнїі велико-рускїі натискъ, котрїй постановивъ собі, неначе яке велике культурне завданя, знищити до останку усѣ національности въ Россіі и повеликорусити ихъ. Найважчїй притискъ вѣдъ сїєї системи выпавъ на долю Украйны, Польщѣ та молдавскої Басарабїі. На Украйнѣ навѣтъ въ народнїі школы заведено велико-рускїі школьнїі книжки та выкладову велико-руську мову, за-

боронено видавати Святе Письмо на українській мові; після 1876 року українська література неначе засуджена на смерть: заборонено видавати усякі українські книжки, окрім нїбы-то популярних, а справді дозволяють тільки тонесенькі книжечки, малесенькі казочки, оповіданячка, водевільчики. Наукові популярні книжечки не дозволені. Те саме дїється и в Польщі, тільки з тою відмінною, що там дозволена ще широка література, але в тій надї, що великоруска школа в Польщі пїдрєе и вбєе и ту літературу [дарма надїя!]. Для басарабських Молдаванъ такъ само заведені великорускі народні школи. Ся привілегія, ущаслививша Україну та Польщу обрусїнямъ, може выпала на ихъ долю тымъ, що вони землї славянскї, братнї для Россїянъ, и дають надїю швидче ихъ обрусити. Басарабскї Молдавани заслужили се щастя мабутъ тымъ, що вони однієи зъ Великороссами православної вѣры. Інчі народи в Россїи: Татарє, Грузини, Есты, Литовцї, Латишї принаймнї хочъ мають народні школи своєю мовою.

Такъ то ми бачимо, що в Европї тільки латинска раса може прикласти до себе приказку: живи самъ и другимъ давай жити! Про Австрію та про Прусїю можна сказати, що тамъ вже инчїй девїзъ: живи самъ и другимъ трошечки давай жити! В Россїи ще панує такий девїзъ: живи самъ — и нїкому инчому не давай жити!

Руйнованя національностей, руйнованя хаплїве йде на сходї Европи, а найбільше

въ Россіи зъ великою ханпливостю и навѣтъ зъ любовью, навѣтъ зъ смакомъ, неначе симъ хочуть зроби́ти якійсь историчный великій добровчинокъ инчимъ народамъ. А справдѣ и Прусаки и Великороссы не роблять симъ нѣякои користи, нѣякого добродѣйства нѣ для себе, нѣ для инчихъ народѣвъ. Мы вважаємо на національну нетерплячѣсть Великороссо́въ, якъ на виявокъ расовый, дуже примітивный, схожій зъ релігійною нетерплячѣстю давнихъ народѣвъ, яка, на прикладъ, ще й дося живе въ натурѣ мусульманскихъ народѣвъ. Сю примітивну якусь руйнуючу силу велико-русскои расы давно примѣтали лѣпші й свѣтлѣйші велико-рускіи вчені та поеты. Ще Грибоѣдовъ, авторъ комедіи „Горе отъ ума“, побувавши въ Криму въ 1825 роцѣ и придивившись до кримского житя, до давныхъ историчныхъ мѣсть, що стали руинами вже за Россію, писавъ въ Петербургъ до свого приятеля зъ Феодосіи: Пѣсля Готѣвъ, Генуезцѣвъ и т. д. въ Крымъ „явились мы, всеобщіе наслѣдники, и съ нами духъ разрушенія“... Далѣ Грибоѣдовъ говорить, що для поладнаня зъ инчими народами за Кавказомъ треба-бъ Россію вживати способы культурній, якъ на прикладъ добріи суды и инче. Д. Пыпинъ, пишучи статью „Грибоѣдовъ“ въ „Вѣстнику Европы“ [за 1890 р., сѣчень], додавъ зъ причины сихъ слѣвъ Грибоѣдова: „Духъ руйнованя, на жаль, и справдѣ дуже часто йшовъ слѣдкомъ за нашимъ рухомъ на схѣдъ и на захѣдъ. Въ давнѣйшіи часы його навѣвала національна нетерплячѣсть, що переходила часомъ черезъ усяку мѣру, та па-

тріархальне становище умѣвъ; але пѣсля того не було навѣть и сього мотива, а руйнованя ставало ся зъ причины духу канцелярской та фрунтовой однаковоформости. Неповага до особости людины, котра розвилась въ домашнихъ [велико-русскихъ] вѣдносинахъ, переносилась въ великѣй мѣрѣ и на землѣ та народы за-ново придбанѣ; засѣвалось непотрѣбне во рогуваня, котре заваджало зливаню [?], и котре можна бѣ було въ значнѣй мѣрѣ обминути.“

Ся неповага до инчихъ народностей, се нехтуваня ними, навѣть якась ненависнѣсть до нихъ и справдѣ й доси ще жива въ Велико-руссахъ и выявляеть ся фактично й реально въ критискахъ инчихъ національностей, залежныхъ вѣдъ Россіи. Ся національна ненависнѣсть та нетерпячѣсть окрѣмъ деспотичного укладу сѣмьѣ, на котру показуе д. Пыпинъ, выкохана въ нихъ исторію. Розвиваючись въ давный часъ на вѣдшибѣ, нарѣзно вѣдъ культурныхъ народѣвъ Европы на далекому сходѣ, живучи изольованымъ житямъ цѣлѣ вѣки, стыкаючись на сходѣ, пѣвночи та въ Сибѣри тѣльки зъ пѣвъ-дикими примѣтивными язычскими народами, котрѣ [хочъ и не всѣ] культурою стояли далеко низше за Великоруссѣвъ, и котрыхъ вони ассимілювали, — Великоруссы нажили собѣ неповаги й нехтуваня до чужоземцѣвъ. Придѣбавши-жь собѣ новѣ землѣ та народы на европейскому заходѣ далеко культурнѣйшѣй вѣдъ нихъ, вони й на нихъ перевели таку саму неповагу, нехтуваня и навѣть ворожѣсть. Сея неповаги, сього нехтува-

ня не збули ся навѣть деякѣ високо розвитѣ Великоруссы, такѣ на пр. якѣ критикѣ Бѣлинскій, романістѣ Тургеневъ, навѣть сатирикѣ Щедринъ, що піднімавъ на смѣшки українщину. Про адміністративнѣ велико-рускѣ особы вже нема чого й говорити, бо въ нихъ виявляєть ся примітивный національный духъ нетерплячости до инчихъ народѣвъ зъ безсромною наглѣстю. Сього національного грѣха зливаня, тѣльки въ мякѣйшѣй формѣ, не збувъ ся зовсѣмъ и шановный д. Пыпинъ. Пишучи попередку про нашѣ національно-літературнѣ справи зъ великою симпатією, вѣнъ въ своѣй новѣй статѣ показавъ, що не багато думае для насъ поступитись. Закнувши вайновѣйшу украинску літературу въ рямы провінціалізму, вѣнъ зовсѣмъ сходить ся зъ урядовымъ приказомъ 1876 р, дозволяющимъ украинскѣ етнографічнѣ книжки, сяку-таку популярну літературу [простѣйше й цврѣйше сказати: дробнесеньку нѣсенѣтницю, мѣжь котрою часомъ випадкомъ проскакують и вартовнѣ речи], та украинскій театръ [и доси забороняный въ одному тѣльки Кієвѣ]. Отсе и вся ласка! За выняткомъ сього початку статѣ, де д. Пыпинъ не вѣдкоснувъ ся вѣдъ своихъ попередныхъ симпатій до етнографічного украинства, далѣ въ своѣй цѣлѣй статѣ д. Пыпинъ выявляє поглядъ на нашѣ літературно-національнѣ справи зовсѣмъ схожій зъ поглядомъ консерваторѣвъ та славянофілѣвъ, хочъ вѣнъ якось и не доводить своихъ выводѣвъ до кѣнця и часто не договорюе своєи гадки.

Далѣ въ своѣй статѣ д. Пыпинъ каже :

„Выходило и справдѣ щось чудне. Колись, ще въ не дуже давнѣ часы, думали [та й справдѣ воно такъ було], що славянскѣ літературы въ Австріи були дуже пригнобленѣ въ своему розвитку, а література галицко-руска найбольше, такъ що вона на-силу чвалала, ледви чеврѣла, харчуючись, мѣжь инчимъ, тымъ, що давала украинска література въ Россіи. Теперъ стало ся на-выворѣтъ: якъ остання підпала підъ притискъ, — въ Галичинѣ, трохи черезъ загальнѣ політичнѣ змѣны въ Австріи, давшѣ для ѣѣ народностей бѣольшу вѣльнѣсть розвитку, трохи черезъ власне силкуваня галицкихъ дѣячѣвъ, літературнѣ рухъ дуже поширшавъ якъ въ поезіи и белетристѣцѣ, такъ и въ инчихъ працяхъ науковихъ, популярныхъ книжкахъ и публицистѣцѣ. Література выставила якъ внутрѣшнѣ питаня галицко-русского побуту, такъ и загальне питаня національного житя. Руска народнѣсть въ Галичинѣ, такъ довго пригноблювана колись польскимъ пануванямъ, а потѣмъ австрійскою бюрократією, и до теперѣшнього часу ще не дѣставша політичнои значности, вѣдповѣднои своѣй численности, володає одначе, въ зрѣвнаню зъ попереднимъ, гараздъ бѣольшою часткою суспѣльной свободы и разомъ зъ тымъ пресы. Якъ мы попереду сказали, одна частка галицко-русского суспѣльства ще давнѣйше дѣйшла до думки про те, що найбольшѣй звязокъ сполучає сей народъ не зъ державною народностью въ Россіи, а доконче зъ Україною. Теперъ же галицко-руске суспѣльство и література, при пригнобленому положеню укра-

инофільства и украинскои літературы въ Россіи, ставали неначе-бъ то головными літературными заступниками и вѣявцями украинского племя. Примѣркувавшись до сього всего, якъ побачимо потѣмъ, стали формуватись самі историчні погляды на долю и значѣсть украинскои народности: Галичина выступала, наче-бъ то її центръ.“

„Зъ одного боку була се зрозумѣла рѣчь, зъ другого — не зовсѣмъ натуральна. Зрозумѣла рѣчь, бо при теперѣшньому становищи дѣла [въ Россіи] для украинскои народности и справдѣ нема инчого літературного виявку [хочь-бы не повного]. Не зовсѣмъ натуральна — черезъ историчні умовины самои галицко-рускои народности.“

Далѣ д. Пыпинъ розказує коротенько историчне становище Галичины зъ давнього часу, щобъ доказати, що Галичина, се-бъ то галицке суспѣльство та література, не має права бути центромъ украинскои літературы и заступникомъ украинского племя.

Колись то, — каже д. Пыпинъ, — ще зъ початку рускои исторіи, Галицке князѣвство було така сама руска земля, якъ князѣвство Кіівске, Чернигѣвске, Суздальске, Новгородске. Тодѣ була одна руска земля, зъ однією вѣрою, зъ однією княжою династією, але потѣмъ историчні подѣѣ утворили зовсѣмъ инчі вѣдносини рускихъ земель. Давня Русь, розтягнута на дуже широкому просторѣ, почала розпадатись и утворяти собѣ мѣсцеві центры. Татаре розбили давню Русь и вона зовсѣмъ подробилась. Татаре заволодали Мо-

скою и всею Північною Русью. Південна Русь підпала підъ власть Литвы. Галичину забрала Польща, и Галичина зѣсталась підъ Польщею навѣтъ тодѣ, коли бѣльша половина Малороссіи за Богдана Хмельницкого сполучила свою долю зъ долею Россіи. Въ другій половинѣ XVIII. вѣку, пѣсля розпадку та роздѣлу Польщѣ, Галичина стала австрійскою провінцією.

„Якимъ же побытомъ одна область украинского племя, мавша зовсѣмъ окремну исторію, цѣлыми вѣками вѣдрѣзнена и вѣдъ давнього руского цѣлого, и вѣдъ власной південно-русской гильки, може намагатись зъ правомъ на заступництво и выявництво самои чистой руской народности? Очевидячки тутъ є якась велике непорозумѣня“, — каже Д. Пыпинъ.

Намъ здаеть ся, що для насъ непорозумѣня тутъ нема нѣякого. Дѣло въ тому, зъ якого пункта и центра дивитись на Галичину та ѣѣ народнѣсть. Коли глянути на неї зъ пункта Петербурга або Москвы, чи зъ пункта Великороссіи, то виходить, що Галичина нѣбы-то не має права на заступництво усього украинского племя. Коли же глянути на се дѣло зъ пункта Кіѣва чи Харкова, зъ пункта Украины, то виходить, що вона зовсѣмъ таки має право на таке заступництво. Д. Пыпинъ не такъ, трохи якось по своєму, дивить ся на исторію Галичины и выбирає зъ тієї исторіи, и то тѣльки політичної, пункты й факты, сказати-бъ, роздѣляючі и вѣдрѣзняючі Галичину вѣдъ давной Москвы та теперѣшной Россіи та

Украины, поминувши факты еднаючі вѣ исторію зъ исторією Украины и исторію властиво культурну й просвѣтню.

Вѣдъ Великороссіи Галичина була вѣдрѣзнена ще вѣдъ часу Батгя та монгольскаго ярма, — вѣдъ Украины вона не була таки вже зовсѣмъ и завсѣды вѣдрѣзнена такъ, якъ здасть ся д. Пыпинови.

1340 року польскій король Казимиръ завоювавъ Галичину и сполучивъ вѣ зъ Польщею. Се вѣдѣрваня Галичины вѣдъ рускаго племя стало ся, якъ бачимо, дуже давно, але незабаромъ пѣсля сѣби подѣв Ягелло, найменчій сынъ Ольгерда, ставъ великимъ княземъ на Литвѣ та на Украинѣ, а потѣмъ оженившись зъ Ядвїгою, польскою королевною, ставъ и польскимъ королемъ вѣ 1386 роцѣ и сполучивъ Литву, Украину та Польщу вѣ одну державу. Галичина опинилась черезъ 46 лѣтъ зновъ вѣ одной державѣ вѣ звязку зъ Україною та Бѣлою Русью. Правда, Вітовтъ, Ягелловъ братъ вѣ первыхъ, зновъ вѣдрѣзнувъ Литву та Украину вѣдъ Польщѣ, а черезъ те и Галичина вѣдрѣзnilась вѣдъ свого племя, але вѣ 1413 р. Ягелло погодивъ ся зъ Вітовтомъ и вони вѣ-двохъ вкупѣ зъ польскими, украинскими та литовскими князями зѣхались вѣ Городлѣ надъ Бугомъ на соймѣ; Ягелло давъ литовскѣй та украинскѣй шляхтѣ бѣльшій права, такѣ, якѣ мала польска шляхта, и всѣ постановили у всѣхъ дѣлахъ зѣвзджатись на раду, не воювати однимъ безъ другихъ и на загальнѣй радѣ чи вѣ соймѣ выбирати князѣвъ. Братъ Ягелла Свидригелло

пѣсля Вітовта ще обявивъ себе великимъ княземъ Литвы та Руси и встоювавъ за окремонѣсть свого князѣвства вѣдъ Польщѣ, але польска и католицка шляхта не любила його, якъ православного по вѣрѣ, и скинула його, выбравши собѣ за князя Вітовтового брата Сигизмунда, по вѣрѣ католика. Въ 1452 р. наслѣдникъ Свидригелла Казимиръ ставъ разомъ и королемъ польскимъ. Якъ бачимо, въ сей періодъ давня Русь чи Украина то сполучалась зъ Польщею, то вѣдрывалась вѣдъ нею, и Галичина разомъ зъ тымъ то була въ близькихъ зносинахъ до усього украинского племя, то въ дальшихъ. Та й тѣ самѣ зносини, та тяганина мѣжь польскими королями та великими литово рускими князями, тѣ границѣ ихъ князѣвствъ — се все було хистке, якъ полумя на вѣтрѣ, и не по теперѣшньому вѣдрѣзняло Галичину вѣдъ усього украинского племя: тодѣшнѣ границѣ мѣжь князѣвствами були удѣловѣ, хисткѣ, змѣнчивѣ, а не теперѣшнѣ, обкопанѣ й обмежованѣ, обставленѣ сторожею, таможняма; вони тодѣ не становили такихъ претичинъ для мирныхъ, просвѣтнихъ та культурныхъ обоспѣлокъ, удѣловъ та городѣвъ. Вѣдъ 1452 р. се-бѣ то вѣдъ смерти оставнього самостѣйного князя на Украинѣ Свидригелла, ажъ до 1649 року, коли Богданъ Хмельницкѣй вѣддѣливъ вѣдъ Польщѣ Украину по рѣку Случь на Волинѣ, Галичина вкуцѣ зъ цѣлымъ украинскимъ та бѣло-рускимъ племямъ належала до польской державы и мала однакову долю зъ нимъ. Перебули вони вкуцѣ усяке историчне лихолѣтя: и Люблин-

ску унію въ 1569 р., и Берестску церковну унію 1596 р., и лихолѣтя езуитске, и польске державне, и паньско-шляхетске, и навѣтъ панщину, зъ тією тѣльки вѣдмѣною, що до Люблинскои уніи 1569 року Украина та Бѣла Русь мали ще деякѣ рѣшткы автономного права, котрѣ здержували натискъ колонизація та покатоличеня. До 1569 року Поляки не мали права оселятись на Украинѣ, закуповувати тамъ землѣ, заступати урядовѣ мѣсця, навертати народъ въ католицтво, що вже було попередъ того до Люблинскои уніи въ Галичинѣ, и черезъ те польскѣй натискъ и колонизація нашої шляхты почала ся въ Галичинѣ ранѣйше, нѣжъ на Украинѣ. Богданъ Хмельницкѣй, вѣддавшись въ пѣдданство московскому царви въ 1654 роцѣ, прилучивъ Украину до Московского царства по рѣчку Случь на Волини, а рѣшта Волинѣ та Галичина вѣдрѣзнились вѣдъ украинского племя, але не на довго. Заразъ пѣсля смерти Богдана гетьманы Иванъ Выговскѣй та Юрѣй Хмельницкѣй пѣддали ся Польщи, зауваживши, що московскѣй царь не додержавъ умовы зъ Україною, а по Андрусовскому миру въ 1667 роцѣ московскѣй царь вернувъ Польщи Украину та Бѣлу Русь по Днѣпро, окрѣмъ Кѣва зъ повѣтомъ. Галичина зновъ стала въ звязку, правда, не зъ цѣлымъ украинскимъ племямъ, але зъ його бѣльшою половиною ажъ до останнього розпадку Польщѣ въ 1772 року. Галичина жила въ сей давнѣй часѣ однимъ историчнымъ житьемъ зъ Україною. Однаковѣй проявокъ життя мы бачимо и въ Львовѣ, и въ Кѣвѣ, и въ

Вильнѣ: скрѣзь мы бачимо однакове ветоюваня за своє историчне право церковного, суспѣльного та громадского житя: въ нихъ бачимо тѣ-жь церковнѣ братства, тѣ-жь школы, тѣ-жь церковнѣ книжки, та-жь сама полемічна література.

Тѣльки зъ 1772 року Галичина стала вѣдрѣзнена вѣдъ Украйны и дѣсталась Австріи. Австрія зъ-початку парализувала державный впливъ Польщѣ на Галичину, але потѣмъ, за звѣсного Метернѣха, завела въ Галичинѣ германізацію, се-бѣ то головнѣйше вѣдъ усього нѣмецкѣй школы, а ще пѣзнѣйше зовсѣмъ вѣдала галицкихъ Русинѣвъ Полякамъ, злучивши руску Галичину зъ польскою въ одну провинцію пѣдъ гегемонією Полякѣвъ и присилувавши Русинѣвъ вчитась въ польскихъ гимназіяхъ. Не вважаючи на сей натискъ, все-таки Галичина выдержала сей натискъ, вдержала свѣй церковный обрядъ, свою народнѣсть, свою мову, и якъ тѣльки вона зачула своє автономічне, хочъ не велике право, заразъ стала до працѣ національного вѣдродженя зъ енергією, вартою енергія давныхъ кѣвскихъ вченихъ полемістѣвъ та украинскихъ Козакѣвъ. Національне та літературне вѣдродженя въ Галичинѣ, все-таки самостѣйне, почало ся въ 1830-тыхъ рокахъ вѣдъ Маркіяна Шашкевича, Вагилевича та Я. Головацкого. Галичина довѣдалась про найновѣйшу украинску літературу, хочъ знаходилась въ Австріи, за кордономъ, довѣдалась и про Шевченка, и теперъ тамъ справа літературна й національна розвивається, все ширшає и йде нормальною хо-

дою. Галичина має свої газети й журнали на своїй мові руско-українській, має народні школи, учительські семінарії [утраквістичні — зь викладами и рускимъ и польскимъ. *Прим. Ред.*], руско-українській гімназій, катедри вь львівському та черновецькому університеті, має усякі товариства педагогічні и просвітні Нї! ми маємо право сказати, що галицко-руске суспільство має право стати заступникомъ и виявцемъ цілого українського племя, бо... ми вь Россіи не можемо мати сього нічого.. Вь Россіи не дозволено намъ мати нічого.. на нашъ національно просвітний розвитокъ накинута всяка заборона та усякі притиски. Ми маємо й зазнаємо тільки — „обрусеніє“. Вь Галичині українській языкъ ставъ вже суспільнимъ и навѣть по-троху урядовимъ. На ньому скрѣзь говорять, нѣде його не цурають ся, тоді якъ на Украині його усюды силою виперає велико-руска мова, и ся ненормальнѣсть язикова, ся загнанѣсть, занедбаня нашого язика є результатъ давнихъ и сьогочаснихъ вѣдносинъ самого велико-русского урядового центра и центральнои велико руской літератури. Нї! Галицке суспільство й література мають право бути заступникомъ и виявцемъ усього українського племя, и квіга д. О. Огоновского зовсімъ не служить виявкомъ якогось историчного недомыслу, — якъ каже д. Пыпинъ, — а скорѣйше можна сказати, що вона служить нормальнимъ виявкомъ національнои и историчнои єдности Галичини зь Україною.

А коли Галичина стала центромъ українського літературного руху, то хто-жь сьому

виненъ? Винна Россія, що не дає стати симъ центромъ нѣ Кііву, нѣ Харкову, нѣ Одесу, и силою выцерла сей центръ зъ Украины въ Галичину. Самі жъ винні, що українській літературній рухъ мусить шукати собѣ деінде простору й центрѣвъ, бо забули приказку: „гавяй натуру въ дверѣ, а вона влѣзе въкномъ“... бо на те вона натура. Самі выгнали нашу літературу, ще й сердять ся, але, здасть ся намъ, сердять ся бѣльше зъ тѣи причини, що не вдалось таки задушити нашу літературу на смерть... И не вдасть ся задушити їѣ за кордономъ, въ инчѣй державѣ, не вважаючи на усѣ запобѣганя тамъ на усѣ способы..

Попереду нѣжъ д. Пыпинъ має дѣйти до самой книжки д. Огоновского и показати сї недомыслы, вѣнъ ще робить одинъ закидъ и находить ще одну причину, вѣдъ котрой нѣбыто повстали въ князѣ д. Огоновского тї недомыслы. Д. Пыпинъ находять ту причину въ тому, що и Славянщина и Галичина мало знаютъ Россію, мало знаютъ, або зовсѣмъ не знаютъ велико руской літературы. И пѣвденнї и захѣднї Славяне, — каже д. Пыпинъ — и попереду мало знали Россію. Въ Сербѣвъ та Болгарь зѣ-давна заховувалась бѣльше инстинктивно въ памяти народа памятка про расове побратимство зъ рускимъ народомъ, котра давала надѣю на помѣчь вѣдъ Россіи. Але ся вѣдомѣсть про Россію, якъ инстинктивна, була черезъ те неясна, неомежована, вѣдъ чого потѣмъ були можливі випадки непорозумѣня однихъ другими, историчнымъ прикладомъ чо-

го зостануть ся теперѣшнїй вѣдносини Болгарїи до Россїи. [Намъ здасть ся, що се доконче стало ся вѣдъ того, що Болгаре добре й реально спѣзнали Россїю й русскихъ.] Захѣднїй Славяне такъ само мало знали Россїю, — каже д. Пыпинъ, — чули про неї, якъ про велику й дужу, могутню державу, и ждали вѣдъ неї помочи. Въ Чехѣвѣ въ 1830-ыхъ та 40-ыхъ рокахъ рѣдко якїй вчений знавъ велико-рускїй языкъ та лїтературу. Теперечки дѣло пѣшло красче, але все-таки захѣднїй Славяне такъ мало знають велико-рускїй языкъ, що часомъ перекладають Л. Толстого, Тургенева, Достоевского зъ нѣмецкого. Вѣдъ сього то й вийшло, що Славяне не знають добре Россїю, вѣ науковий лїтератури, а найбільше вѣ партїй и напрямкѣвѣ, хапаючи зъ нѣмецкихъ джерель однїй порожнїй слова: славянофїлы, панславїсты, нїгілїсты, панславїстъ Катковъ и т. д. Те-жъ саме дѣветъ ся и въ Галичинѣ вѣдносно до знаня Россїи, вѣ лїтератури. Въ Галичинѣ охочо выслухувались ворожїй и неприязнїй думки та гадки про Россїю, якихъ трапляѣть ся чи-мало въ пресѣ нѣмецкѣй та польскѣй, навѣть не безъ деякой згоди приймались думки Поляка духинского про вѣдносини украинского й велико-русского племя. Зъ сього перенятку нѣмецкихъ та польскихъ поглядѣвѣ, зъ перенятку духинщины, въ кѣнци всего по-вставъ поглядъ на исторїю украинского племя та лїтератури, що залѣгъ въ основѣ книги д. Огоновского, — каже д. Пыпинъ.

Сказати по правдѣ, Сербїи й Болгаре, пригнобленї Турками, и захѣднїй Славяне,

притиснуті Нѣмцями, и справдѣ мало знали Россію и любили вѣ бѣльше платонічно, якъ державу велику, дужу, сподѣвались тѣльки вѣдѣ неї помочи и прѣстягали до неї руки ради тѣви помочи. Россія здавалася для нихъ нѣбѣ якимсь мѣтичнимъ краємъ, безъ мѣры багатимъ, де сѣяють золотоверхі церевы та палаты, де течуть молошнѣ рѣки. И доки вони вѣ добре не знали, доти й любили, тымъ бѣльше, що до ческихъ славянофілѣвъ обѣзвались попереду вѣ Россіи и справдѣ славянофілы гуманісты, якъ Бодянскій, Григоровичъ. Але якъ Славяне дѣзнались про Россію справдѣшню, дѣзнались реально, а не поетично зѣ чудової далечѣ, то й заспѣвали инчи. Зѣ-за гуманістѣвъ-славянофілѣвъ незабаромъ выглянули консервативнѣ велико-рускі славянофілы, тѣ лѣсовѣ кощеѣ, кѣкімѣры та Гетевскі „лѣсовѣ царѣ“ и заспѣвали до нихъ приманючѣ пѣсню: Прийдѣть, мѣвь, до насъ вѣ нашѣ обѣмища! дамо вамъ чертоги й перлы, и сады, и фонтаны... дамо вамъ православіе и велико-руську народнѣсть, навѣть почепляемо вамъ здоровѣ дзѣвѣны на вашихъ дзѣвѣницяхъ... тѣльки забудѣте свѣй языкъ, занедбайте свою літературу, поступѣть ся своєю національно-стью, приймѣть велико-руську літературу, а свою хочѣ и вѣ пѣчь вкиньте! — и мы васъ задушимо вѣдѣ палкого кохана на своихъ грудяхъ! Захѣднѣ Славяне просто схарапудились, якъ И. Аксаѣвъ, Погодинъ, Ламанскій та Катковъ и инчѣ кощеѣ та кѣкімѣры Великої Руси заспѣвали имъ такої пѣснѣ про „обрусеніе Славянщины“.

Болгаре въ останню вѣйну такъ само дѣзнались реально про Россію тодѣ, якъ сама Россія, се-бѣ то російске христо-любиве воиство завитало въ Болгарію, и побачили, якѣ Россіяне завели тамъ свои порядки. Про се писавъ д. Е. Утинъ въ самому таки „Вѣстнику Европы“, щѣ тамъ вытворяли Россіяне въ Болгаріи, тѣ исправники зъ офицерѣвъ, усякѣ „пѣдрядчики, поставщики“ и т. д., — якъ, на прикладъ, одинъ исправникъ въ Рущуку побивъ нагайкою городского голову Болгарина... Словомъ сказати — Болгаре побачили справдѣшню Россію, тыхъ Щедринскихъ Россіянь, своими очима... отъ и выйшло непорозумѣня... Тутъ платонічна любсвѣ до молодныхъ рѣкъ та золотоверхихъ палатъ зовебмъ уже проходила, дякуючи реальнымъ фактамъ, бо запахло не садами, не золотоверхими фантастичными палатами, а московскими черными дворами кругомъ золотоверхихъ палатъ, грязюкою, достойною Константинополя, Тавріса, Тегерана и инчихъ турецкихъ та азійскихъ пахучихъ палестинъ. Болгаре пересвѣдчилились, щѣ вымѣнюючи Туркѣвъ на Россіянь, вони вымѣнюють шило на швайку, таку саму колючу, тѣльки ще товщшу й гострѣйшу.

Щѣ таке сѣ правлючѣи урядовѣ Россіяне, про се намъ розказуе покѣйникъ Щедринъ, велико-рускій сатврикъ, самый щирый и правдивый зъ велико-рускихъ письменникѣвъ. Въ „Вѣстнику Европы“ [1890 р. лютый], д. К. Арсеньевъ, въ своѣй статьѣ „Матеріялы для біографіи М. Е. Салтыкова“ [Щедрина], розказуе, щѣ мѣжъ пацерами покѣйника знайде-

но його „Служебную записку: Обь устройствѣ гражданскихъ и земскихъ полицій“. Сю записку вѣнъ зготовивъ ще до того часу, якъ вѣнъ ставъ тверскимъ губернаторомъ, ще тодѣ, якъ вѣнъ бувъ „чиновникомъ особыхъ порученій“ при губернаторѣ. Ся записка офіціальна, але не подана губернаторови: вона є правдива характеристика не тѣльки російской полиціи, але усього урядового російского свѣту. Подаємо вѣ въ перекладѣ урывками:

„Въ Россіи добродѣйна дѣяльнѣсть полиціи, сказати бѣ, не примѣтна; але що-до вѣ недобровчинкѣвъ та зловжиткѣвъ и сполученого зъ загальною шкодливостью вмѣшуваня вѣ въ приватнѣи интересы, то сѣ зловжитки не тѣльки примѣтнѣи, але зоставляють пѣсля себе безъ сумѣня шкодливый впечатокѣ. Хто живѣ въ провинціи, той се добре зрозумѣе. Въ провинціи иснує не дѣяльнѣсть, а своевольнѣсть полицейской власти, зовсѣмъ пересвѣдченой, що не вона иснує для народа, а народъ иснує для неѣ. Полиція въ Россіи въ широкому розумѣнью слова, обсягаюча усю суму дѣяня центральной власти на народѣ. — каже Щедринъ, — має потягъ пѣдгорнути пѣдъ себе усякій проявокъ житя и не узнає законности нѣ въ чому, що розвиваєть ся самостѣйно й самостало. Властво жѣ полиція, въ тѣснѣйшому розумѣнью слова, повинна таки мати характеръ репресивный, але такъ, щобъ не заслоняти собою самостѣйной дѣяльности городянѣ, якъ на пр. буває воно въ Англіи, Франціи... Далѣ Сал-

тыковъ перелѣчуе усякѣ недогѣдности админістративной централизаціи въ Россіи. Перша недогѣднѣсть — нѣбы то солідарнѣсть мѣжь высчимъ урядомъ и його агентами, тодѣ якъ на самому дѣлѣ мѣжь министромъ внутрѣшнихъ справъ и якимсь тамъ „становымъ приставомъ“ нема нѣчого спѣльного. Вѣдъ сього не перестаючі нарѣканя на рядъ, котрый наче-бъ то не выслѣджуе зловжиткѣвъ тыхъ агентѣвъ и не пѣклуеть ся про ихъ выкорѣнюваня. Друга недогѣднѣсть централизаціи въ тому, що вона стирае всѣ особости, складаючі державу. Вмѣшуючись въ усѣ дробніи sprawy народнього житя, приймаючи на себе регламентацію приватныхъ интересѣвъ, рядъ черезъ те саме наче вызволяє пѣдданныхъ вѣдъ усякою самостѣйной дѣяльности. Третья недогода вѣдъ централизаціи — каже Щедринъ — се заведена за нею слѣдкомъ маса „чиновникѣвъ“, урядникѣвъ, чужихъ для людности и духомъ и напрямкомъ, не сполученыхъ зъ нею нѣякими загальными интересами, слабосильныхъ на добро, але въ сферѣ зла зъявляючихъ ся страшною розъятраючою силою. Гарантією вѣдъ зловжиткѣвъ не може служити навѣтъ матеріяльна заможнѣсть и забезпеченѣсть чиновникѣвъ. Чи багато-жь губернаторѣвъ, на прикладъ, не користують ся такъ зваными безгрѣшными доходами? Докладно можна сказати, що такіи губернаторы вѣдоміи на ймена не тѣльки рядови, але и цѣлѣй Россіи. Варто уваги не вдержаня матеріяльне, а своевольнѣсть, котру треба-бъ, та не можна загнузда-ти, доки въ державѣ истнуе окремно племя

пролетаріята, що йому на ймена — офіціяльне „чиновництво“. Четверте лихо вѣдъ централизаціи — се невѣдомѣсть про народнѣ потреби, вѣ котрої вона держить высчїй рядъ... Мѣсцевѣсть, котрою править урядникъ, вѣдома для нього тѣльки зверхньо, вѣ загальнихъ начеркахъ: сьогондѣ вѣнъ тутъ, завтра — тамъ, и якъ вѣнъ здатнѣйшїй, то швидче переходять зъ мѣсяца на мѣсць. Сю централизацію завѣвъ вѣ Россїи ще Петро Великїй, але сказати по правдѣ — каже Щедринъ — и правдивою централизацією вѣ назвати не можна, бо така хочъ сполучена зъ ясно вѣдомою державною идеєю — а вѣ Россїи интересы державнѣ не зрозумѣлї не тѣльки для становыхъ полицїйныхъ приставѣвъ, але навѣтъ и для багатьохъ губернаторѣвъ.“

Радикальнѣ лѣки проти сього лиха Щедринъ знаходить вѣ децентрализаціи, вѣ реформѣ урядової адміністраціи, якъ губернскої такъ и повѣтової, вѣ пѣднесеню и поширшаню правъ земствъ, правъ мѣсцевої людности.

До сїхъ слѣвъ покѣйника Щедрина мы можемо тѣльки додати, що атмосфера урядоваї полицїйна вѣдъ того часу, коли вѣнъ писавъ сю „Записку“, не змѣнилась нѣ крышки, и теперь вона така сама. Запроданство, обкраданя скарбу, хабарство „чиновникѣвъ“ та полицїи вѣ Россїи — вѣдоме и вѣ самѣй Россїи кожному, вѣдоме и по за Россїєю. Воно починаеться зъ верху адміністраціи и йде до самого низу, навѣтъ пройшло вже вѣ волоствѣй сѣльскїй управы, бо рыба, якъ каже приказка, по-

чинає смердѣти зъ головы, а не зъ хвоста. Щобъ становой приставъ та исправникъ згодавъ ся настановити волостного старшину, выбраного сѣльскою громадою, волостный старшина звичайно дає имъ хабара двѣстѣ або й триста карбованцѣвъ, а потѣмъ и говорить на все село: „Я-жь заплативъ двѣстѣ карбованцѣвъ справникови, то треба-жь менѣ ихъ десь выбрати!“ И выбирає зъ громады та ще й зъ добрыми процентами. А про сѣльскихъ писарѣвъ мы вже й не говоримо. Сѣ деруть зъ мужика, деруть и зъ жида, и имъ перепадає й натурою, й грѣшми. Въ тыхъ „казенныхъ палатахъ“, въ тыхъ „присутственныхъ мѣстахъ“, коли хто має яке дѣло, то безъ хабарѣвъ и ступити не можна, и дѣло, не подмазане добре, не рушить ся въ передъ анѣ на ступѣнь. Въ деякихъ провинціальныхъ мѣстахъ попадались въ крадѣжцѣвъ скарбовыхъ грошей навѣтъ заступники высочей науки... Про духовнѣй консисторіи мы вже й не говоримо: тамъ и теперь обдирають молодыхъ семинаристовъ, шукаючихъ парафій, та священникѣвъ, а найбѣльше благочинныхъ, скѣльки можна, и то обдирають не протоереѣ, а така-жь урядники. Ще й доси живе схоластична приказка про консисторіи: *Consistoria est obderatio poporum, diaconorum, diaconum palamarorumque*, и ся поговѣрка й теперь ще правдива й не втратила свои силы. Россійска поліція — се така оборона городянъ, що для справдѣшньої обороны чесныхъ городянъ треба-бъ въ Россію выписати поліцію зъ Лондона або зъ Парижа. А вже що-до жидѣвъ, то жида — се, просто

сказати, дохѣдна маєтнѣсть для поліціи, се ихъ худоба, волю й коровы, й вѣвцѣ, и фѣльварки, и все. И якъ бы трапилось таке диво, що бѣ усѣ жида выѣхали въ Америку, нѣхто-бѣ за ними не плакавъ, а поліція проливалала-бѣ не прикидливѣи, а правдивѣи слѣзы. Се все одно, якъ бы стало ся таке диво, що бѣ мужицкѣи волю та коровы, вѣвцѣ й навѣтъ свинѣи задумали помандрувати хочѣ бы въ Америку. Щѣ бѣ сказали мужика, забачивши тѣльки хвосты та заднѣи копыта свои худобы? — Зняли-бѣ руки до Бога та сказали-бѣ: теперѣ же мы пропащѣи на вѣки вѣчнѣи! Те сказала-бѣ и поліція про вѣткаючихъ жидѣвѣи. И не подумайте часомѣ, що жида не люблять такои поліціи. Де тамѣ! Вони страшно не люблять чесвои поліціи, чесныхъ урядникѣвѣи, бо такѣи не дають имѣ обминати законѣ, топтати його, и не дають имѣ въ свою чергу дѣити свои коровы, се-бѣ то робити усякѣи зловжитки вѣдносно высысая соку зѣ мужика й пана. И выходитѣ, що въ Россѣи поліція дѣитѣ жидѣвѣи, жида дѣятѣ мужикѣвѣи и панѣвѣи, урядники дѣятѣ сусѣльство, конєсторѣи дѣятѣ попѣвѣи, офѣициры дѣятѣ москалѣвѣи чи саддатѣвѣи, — скрѣзѣ дѣятѣ, тѣльки народѣ нѣкого не дѣитѣ. Скрѣзѣ въ Россѣи бачимо якѣисѣ доѣльнѣи. Вѣйскова приказка каже: „Дай мнѣ прокормить казенную курицу, и я прокормлю самого себя“ — се-бѣ то разомѣ зѣ скарбовою куркою. Севастопольска и болгарска вѣйна показали, що за гнилятина розплодилася въ урядовыхъ правлючихъ верствахъ.

И пѣвденна Славянщина побачила сю

Щедринску Россію въ себе дома и не дивно, що вона схараудилась. Само по собѣ, що про такі дива трохи знає й захѣдня Славянщина. Отъ и вышли недомыслы и непорозумѣня... Нѣ, нехай лучче Славянщина не знає справдешньої Россіи, такъ буде красче.. И нарѣкати д. Пышину зовсѣмъ не годить ся на те, що Славянщина не знає Россіи. Нехай лучче вона знає Россію зъ поетичной далечѣ... И зъ-за сієи темнobarвой сумной картины въ перспективѣ зъ чорного фона à la Rembrandt виглядають такі пазуристі кощеѣ та кікіморы, якъ славянофілы Аксаковы, Погодины, Ламанскі, Катковы и ихъ наслѣдувачѣ зъ довгими забагливими руками, зъ забагами и тенденціями давныхъ московскихъ Иванѣвъ Грозныхъ, Василіѣвъ, Симеонѣвъ Гордыхъ, зъ гордовитостью и претенсіями на якусь самосталу, вѣдмѣнну вѣдъ европейской философію й самобутню велико-русску культуру, зъ фактичною силою въ рукахъ и впливомъ въ державѣ. Въ перспективѣ сієи картины стоять тѣ, що хотять знести навѣтъ саме назвище цѣлыхъ земель: на мѣсце Украины чи Малороссіи зъявивъ ся якийсь Юго-западный край, Новороссія, або Южная Россія; Польшу обернули въ якийсь Привислинскій край, — словомъ сказати — не вважають на народы, навѣтъ нехтують ними, а натомѣць тѣльки вважають на ихъ географічну та топографічну територію, неначе тѣ народы такъ щось собѣ, нѣ се нѣ те, щось таке, що годить ся тѣльки якъ матеріяль для „обрусенія“ та для „роspущенія“ [розтоплюваня], „сліянія та претворенія“

[переробки] въ велико-рускій масы, якъ высло-
влюють свои забаги сими кохаными та висо-
кими термінами велико-рускій консерваторы,
забуваючи, що українскій, польскій, литовскій
та фінляндскій масы бѣльше поевропеснѣи, вы-
счѣи й просвѣтнѣишѣи, нѣжъ велико-рускій, и
що перетворяти красче въ гѣрше — зовсѣмъ
неможливе дѣло и шкодливе для культуры
масъ сихъ усѣхъ земель.

Для Славянщины сѣи усѣи тенденціи — не
тайна. Не тайна для нихъ и той нечуваный
притискъ, якимъ россѣйскій рядъ пригнобивъ
украинску мову та літературу, якому Чехія
була пѣдпала вѣдъ Нѣмцѣвъ тѣльки пѣсля Бѣ-
логореской бѣтвы 1620 року. Не тайна для
нихъ, що на Украинѣ и въ Польщи заведено
навѣтъ народнѣи школы зъ велико-рускою вы-
кладовою мовою та велико-рускими школьны-
ми книжками; що на Украинѣ заборонено пе-
чатати украинскій перекладъ Евангелія, забо-
ронено печатати усякѣи науковѣи книжки и на-
вѣтъ белетристѣику. Може ще й секретъ для
Славянщины, що на Украинѣ усѣи высчѣи адмі-
ністративнѣи посады губернаторѣвъ, архіепископѣвъ,
епископѣвъ, усякихъ предсѣдателѣвъ
палатъ, усѣи ласѣишѣи й сытѣишѣи посады об-
садженѣи Великороссами. Въ кѣввскому школь-
ному окрузѣ навѣтъ мѣся директорѣвъ гѣмна-
зѣи вже систематѣично обсаджують Великорос-
сами, а духовна власть вже давно становить
ректорама духовныхъ семінарѣи та духовныхъ
училищъ все майже Великороссѣвъ, для ко-
трыхъ въ „Юго-западномъ краѣ“, се-бѣ то въ
Кѣвщинѣ, на Волынѣ та Подолѣ дасть ся

больше „жалуваня“ — платы за службу, нѣжъ Украинцямъ, якъ кажуть въ смѣшкѣ самі Великороссы: „за обрусеніе“. И усей сей зайшлый элементъ провадить обрусеніе и въ мовѣ, и въ адміністраціи, окрѣмъ своего полиційного нагляду за краемъ. А коля якому й нашому Украинцеви принаде высша админістративна посада, то выберуть вже такого, що въ пильности й пѣдлесливости, полиційноѣ та обрусуючѣѣ завязтости перейде самого закатованого Катковця. Сей вже такъ старасть ся ради карьеры, ажъ йому чубъ стае моврый, трохи не на улицяхъ кричить про обрусеніе та проти украинщины — „берѣть, мовь, мене, пѣдѣймайте въ гору! буду вамъ служити вѣрно!..“ сватай, мовлявъ, мене, козаченьку, бо я молоденька! — якъ спѣвають въ пѣсни, — хочъ въ його душѣ може й зовсѣмъ нема такой палкой прихильности до сього всего, бо въ такихъ душахъ нѣчого нема, окрѣмъ карьеры та своєї кишенѣ. Сѣ земляки ще гѣршій вѣдъ усякихъ зайшлыхъ обрусителѣвъ зъ Великороссіи та зъ Славянщины.

Се мы заглянули тѣльки въ деякі темні закутки россійской державы, а скѣльки ихъ, тыхъ темныхъ закутокѣвъ е въ державѣ, про се усе треба-бъ багато паперу списати: хочъбы про захоплюваня въ руки башкирскихъ, черкесскихъ та татарскихъ земель въ Криму, про притискъ старовѣрѣвъ, сихъ другихъ дѣйныхъ жидѣвъ для полиціи въ Великороссіи; про те, що недавно приказано не печатати въ газетахъ нѣчого про зловжитки й неправды навѣтъ исправникѣвъ та становыхъ приста-

вѣвъ. Не можемо не додати сюды слѣвъ Щедрина зъ його „Записки“: „Азбука кожной админістративной системы промовляе, що предметомъ ѣѣ повинно бути народне добро. Але розумѣня, що́ таке се добро, а найбѣльше въ державахъ великихъ, дуже не однакове и мѣняеть ся вѣдповѣдно до умовинъ мѣсцевости, звичаївъ и т. д. Претенсія пѣдвести усѣ мѣсцевости пѣдъ однаковѣ и тѣ самѣ порядки чи не було-бѣ те саме, що покласти гѣѣ особости на Прокрустовѣ лѣжка?“ До сього мы можемо додати, що въ Россіи усѣ особости на Украинѣ, въ Польщи, Литвѣ, Грузіи кладуть разомъ и на однакове админістративне Прокрустовѣ лѣжка, а ще й до того и на обручительне лѣжка, ще колючѣйше й дошкульнѣйше. Ще й хотять знайти дурнѣвъ въ Славянщинѣ: „Сюды, мовъ, до насъ! въ насъ, Господи, якъ гарно жити! Въ нашихъ чертогахъ заготовляні для васъ ажъ двонстѣ Прокрустовѣ мякенькѣ лѣжка!“ Кому зъ путнихъ людей въ Славянщинѣ и справдѣ припаде охота самохѣтъ лягати й спочивати на такому лѣжку? Се справдѣ на долю Славянщины повинно-бѣ выпасти таке добро, про яке колись говоривъ Т. Шевченко, наче-бѣ то зумысне про тыхъ кощеївъ та кѣкіморъ, маючи ихъ на примѣтъ: „Тѣльки дайтесь намъ въ руки! а мы вже навчимо васъ, якъ кайданы кувати и якъ ихъ носити..“ Кому-жъ зъ Славянъ припаде охота и кувати на самыхъ себе кайданы та ще ихъ й носити? Отъ и вышло неперозумѣня...

Нѣ, д. Пыпине! Лучче буде для Россіи, якъ Славянщина не знати-ме справдешной реальной Россіи. Нехай красче Славяне милуютъ ся перловыми вѣршами Пушкина та Лермонтова, нехай втѣшаютъ ся утворами Тургенева, Л. Толстого, де выставленіи и змальованіи красчій люде, прогресивнїи, просвѣченїи по европейскому, де змальованїи такїи типы интелгенціи, щѣ роблять на Рембрандтовскому чорному фонѣ свѣтлїи прогалины. Се типы будущей Россіи. Ихъ мало въ Россіи, Господи, якъ мало! Та й тїи свѣтлїи люде чогось въ останнїи часы повертають въ тїи чорнотѣннїи закутки, сутинѣють тамъ ледви примѣтнїи, неначе ихъ врода така, щѣ вони не зносять дуже ясного свѣта. Але все такїи тѣльки сїи свѣтлїи типы мають спроможнѣсть розбудити и розбуркати симпатїю въ Славянѣ, бо симпатїя мѣжь народами красче й безпешнѣйше вѣдъ антипатїи и всякого безмѣзкового ворогуваня, колотнечѣ та змаганя, набутого вѣдъ безмѣзковыхъ давныхъ историчныхъ вандальскихъ зносинѣ мѣжь усѣма народами, тыхъ зносинѣ, котрыхъ девїзъ стиснуто высловивши, можна такъ констатувати: бери, хапай, дери, ламай, рви, лупи, ассимілюй, зливай, забороняй, обрусуй! Зовеѣмъ якъ цыганѣ казавъ: ори, мели, ѣжь!—чуже добро... И до сього усього трохи порядку и зелѣзной дисциплїны, — порядку за-для того власно, щѣбъ можна було дерунамъ та хапунамъ спокѣйно спати, ѣсти, пѣти и въ роскошахъ та догодѣ по колѣнця бродити, ще й своимъ креатурамъ допомогти, бо въ Россіи скрѣзь протекція має

силу. Талантъ и праця не вважають ся нѣ за що. Се и є-жь та мудра політика...

Щобъ зникли тѣ недомысли, тѣ непорозумѣня, про якѣ натякає д. Пыпинъ, багато де-чого треба-бъ змѣнити въ Россіи, треба Россіи поставити себе въ зовсѣмъ инчѣ, людскѣ зносини й умовини до инчихъ славянскихъ и неславянскихъ народѣвъ та земель въ державѣ. Тодѣ може и зникли-бъ тѣ недомысли въ Славянщинѣ. Але чи до того-жь воно йдетъ ся въ Россію? Зовсѣмъ на выворѣтъ: йдетъ ся воно все назадъ, а не въ передъ. Державна політика стає все мудрѣйша та мудрѣйша... по славянофільському...

Д. Пыпинъ говорить далѣ въ своѣй статѣ, що Славянщина, якъ на прикладъ Чехія, мало знає Россію, російське житя, літературу, або коли й знає, то бѣльше зъ нѣмецкихъ джерель, а Галичина, дякуючи убожеству своихъ просвѣтнихъ способѣвъ, ще може менче знає про се все, та й то зъ нѣмецкихъ та польскихъ джерель.

Мы не знаємо, скѣльки знає Чехія Россію й російську літературу, а вѣдносно Галичини мы можемо сказати навпаки, що тысячоверстовá далекѣсть Петербурга и незвычайна вѣдрѣзненѣсть гіперборейскихъ велико-рускихъ краѣвъ вѣдъ Галичини стали ся причиною, що самъ д. Пыпинъ зъ сѣби причины зовсѣмъ не знає галицкихъ сьогочасныхъ справъ. Галичина знає и Россію, и російскѣ внутрѣшнѣ справи, и навѣтъ літературу чи не бѣльше за всѣхъ Славянъ, бо вона найблизче до російской границѣ и має бѣльше зносинъ зъ Рос-

сією, нѣжь инчі славянскі далекі краѣ. Усѣ красчі творы велико-рускихъ классичныхъ беллетристѣвъ Тургенева, Л. Толстого, Достоевского, Гоголя и инчихъ письменникѣвъ переложено въ Галичинѣ на руско-украинску мову. Намъ траплялось бачити навѣтъ переклады другорядныхъ велико-рускихъ письменникѣвъ, якъ на пр. Мачтета, Короленка, Г. Успенского и Каразина. „Мертвыя души“, навѣтъ „Ревизоръ“ та „Женитьба“ Гоголя вже переложені и ихъ грають въ театрахъ. Въ редакціяхъ галицкихъ журналѣвъ та газетъ читають ся деякі велико-рускі газеты й товсті журналы. Зовсѣмъ не переложено чомусь одного тѣльки Щедрина, але його не переложено й въ Парижи на французскій языкъ, може тымъ, що вѣнъ, якъ сатирикъ, спеціально обмальовує мѣсцеві и бѣльше адміністративні грѣхи та провины, щѣ не може зацѣкавити нѣ Французѣвъ, нѣ Нѣмцѣвъ, нѣ навѣтъ Галичанъ, въ котрыхъ инчі адміністративні порядки, все-таки трохи красчі й высчі вѣдъ російскихъ, и грѣхѣвъ тамъ такихъ нема, а коли й є, то вони свои, якось трохи инчі. Кому-жь тамъ будуть цѣкаві усякі московскі „Помпадуры та Помпадурши [губернаторы]“, „Ташкентцѣ“, усякі „Угрюмъ-Бурчевы“ и схожі зъ ними монстры та апокалипсичні звѣры, котрыми можна до смерти налякати Славянщину и вѣдвернути ѣвъ симпатію. Словомъ сказати — Щедрина за границею не розумѣють, якъ не розумѣють и багато де-чого въ велико-рускій літературѣ, де обмальовуєть ся спеціально своє домашне жи-

тя, свои напрямки, свои бажаня*). Самъ же д. Пыпинъ говорить зъ початку статьѣ, що змѣсть и языкъ новѣйшой велико-русской літературы незрозумѣлый для Галичанъ. Тѣльки поезія та белетристика се така рѣчь, що не черезъ идеалы, принціпы, а тѣльки черезъ свою артистичнѣсть може бути зрозумѣлою, цѣкавою и приемною скрѣзь, де живе просвѣчене людске племя, може стати вселюдскою, якъ, на прикладъ, стали вселюдскими арабскіе казки Шехерезады, перска поезія Гафиза, индуска поема Налъ та Дамаянті и т. д., бо справдѣ не нести-жь зъ Московщины въ Европу идеалы та принціпы, взяті-жь таки въ Европѣ и ще й недобре пережовані. Переложено зъ велико-русского въ Галичинѣ вже доволѣ.

Высловлювати претенсію, що Галичина и Славянщина мало знае велико-русскій языкъ, мало читае велико-русскіе літературнѣ творы, мало насторочуеть ся до літературной едности зъ широкою велико-русскою літературою, мало шукае звязку зъ сією літературою, щобъ добути собѣ ще „инчі багатѣйшіе жерела для своего розвитку“, — якъ каже д. Пыпинъ зъ докоромъ въ кѣнци своей статьѣ, — высловлювати се все и бѣдкаться д. Пыпину про се все, по нашому, зовсѣмъ таки не прихо-

*) Чимало, правда, дрѣбнѣйшихъ утворѣвъ Щедрина переложено и надруковано по періодичныхъ выданняхъ украинско рускихъ въ Галичинѣ, деякі и въ фейлетонахъ „Дѣла“ — [Прим. Ред. „Дѣла“.]

дять ся. Мы радили-бъ д. Пыпинови замѣсьць сихъ дуже вже широкихъ бажань та тенденцій, багато, сказати по правдѣ, ширшихъ вѣдъ змѣсту и идей самой велико-русской літературы, звернути усю просвѣтню увагу на свѣй край, на Велику Русь, и прикласти до свого рѣдного краю тѣ енергичнѣйшѣ пѣклуваня та дбання, котрыми вѣнъ такъ клопочеть ся про Галичину та Славянщину. Велико-руска література знаходить теперь собѣ споживачѣвъ и покупцѣвъ своего краму бѣльше на инчихъ базарахъ, нѣжь на своихъ власныхъ. Переглянемо списъ пренумерантѣвъ самого „Вѣстника Европы“, що додаеть ся що-року до останньої грудневої книжки сього журналу, и що-жь мы бачимо? Що „Вѣстникъ Европы“ бѣльше вѣдъ усього пренумеруе й читав городъ Петербургъ та Украина. Ось сей списъ за 1889 рѣкъ:

1. Херсонска губернія	265	екземплярѣвъ
2. Кіівска	218	„
3. Харкѣвска	160	„
4. Катеринославска	155	„
5. Таврическа	153	„
6. Тифліска	137	„
7. Полтавска	130	„
8. Пермска	114	„
9. Подѣльска	97	„
10. Казаньска	94	„
11. Саратовска	94	„
12. Варшавска	94	„
13. Орловска	92	„
14. Басарабска	92	„
15. Чернигѣвска	91	„

16. Воронѣжска	„	89	екземплярѣвъ
17. Тамбовска	„	89	„
18. Владимірска	„	84	„
19. Курска	„	80	„

Зъ сього листка мы бачимо, що найбільше читає „Вѣстника Европы“ Украина и на-пѣвъ украинскі губерніи, якъ Тавричска, Воронѣжска, Курска, та ще Тифліска въ Грузіи, де перемагає служаща украинска интелігенція. Зъ велико-рускихъ губерней найбільше читає Пермска, по причинѣ трудно зрозумѣлѣй, а потѣмъ університетска Казаньска губернія, и то сѣ двѣ губерніи читають въ-двое менше вѣдъ першихъ українскихъ губерней. Губерніи центральнои Великороссіи, Московска и лежачіи кругомъ неї губерніи, читають въ-троє менше за украинскі:

21. Тверска губернія		74	екземплярѣвъ
25. Рязанска	„	63	„
26. Московска	„	61	„
27. Новгородска	„	59	„
34. Тульска	„	52	„
49. Ярославска	„	48	„
60. Калужска	„	26	„

Въ губерніяхъ на пѣвнѣчь вѣдъ Москвы и далѣ на схѣдъ за Волгу и въ Сибѣръ та до Кавказа пренумеруєть ся сього журнала нѣкчемна скѣлькѣсть. Петербургъ читає 1316 примѣрникѣвъ, а городъ Москва всего на-всього 485 примѣрникѣвъ. Выходить, що Петербургъ, сей на-пѣвъ европейскій городъ, та Украина дають найбільшій контінгентъ читалникѣвъ.

Мы передивили такіи самый списъ пренумерантѣвъ и въ другому велико-рускому

журналъ, вже науковому — въ „Русской Старинѣ“, котра такъ само прикладає въ кѣнци року списъ скѣлькиости своихъ пренумерантѣвъ въ кѣнци останньої книжки. И тамъ мы бачимо степеннѣснѣнько такій порядокъ губернь по числу пренумерантѣвъ: перша губернія стоить Херсонска, друга Кіѣвска, третя Харкѣвска, далѣ Полтавска и т. д. Выходить, що се не випадковий зъявокъ, а загальний и нормальный.

Такъ то мы бачимо, що Петербургъ та Украина настачає найбѣльшого континѣнта читалникѣвъ для велико-рускихъ журналѣвъ, найменчій — Великороссія. И намъ здаеть ся, що передъ славянофѣлами стоить попередъ усього патріотичне завданя науково й просвѣтно пѣднѣти свѣй край, Велику Русь, дбати попередъ усього про се спасенне для неї дѣло, а не шукати й домагатись ширшихъ та чужихъ базарѣвъ для свого літературного краму деинде, въ Галичинѣ чи Славянщинѣ. Правда, що сѣ літературнѣ базары не въ себе дома, а деинде, дають чи-малу користь велико-рускѣй літературѣ, и користь дуже реалъну — грошову, бо велико-рускѣ редакціи й издавцѣ набивають собѣ кишенѣ літературными заробѣтками. Пригадаємо поэта Некрасова, редактора давнього журнала „Современника“, котрый наживъ зъ редакціи мѣліонѣ. Тутъ мы вже вбачаємо законъ чисто соціально-економічний: бѣльше буде споживачѣвъ — бѣльше буде й вироблювачѣвъ та продукціи, а продукція держить ся й ширшає бѣльшою скѣлькиостью вжитку, хочь-бы й літературного.

Може й сей законъ въ літературныхъ справахъ вважено при заборонѣ украинской літературы та претичинахъ, положеныхъ для широкого розвитку украинской літературы...

Коли вже дбати й пѣклуватися про єдність хочь-бы й літературну, то треба, щобъ ся єдність була спільна, щобъ и Великороссія знала й читала и славянскій літературы и украинску, и руско-украинску літературу властиво въ Галичинѣ. Але мы певнѣ, що въ самій Великороссії, въ Петербурзѣ, въ Москвѣ, въ Тулѣ нѣхто нѣчогосьвѣнько не знае навѣть про найновѣйшу украинску літературу, окрѣмъ хіба драматичныхъ утворѣвъ, зъ котрыми познайомили Велику Русь труппы Кропивницького, Садовского, Старицкого, принѣвши сю літературу, сказати-бъ, въ саму ихъ хату. Хто-жь въ Петербурзѣ, въ Москвѣ знае про славянскій та галицко-руську літературы? Хто-жь хочъ чувъ про сї літературы? Журналь „Пантеонъ иностранныхъ литературъ“ потрошку въ ряды-годы подае урывки зъ сербскихъ та болгарскихъ поетѣвъ, „Вѣстникъ Европы“ та „Русская Мысль“ подають переклады декотрыхъ польскихъ письменникѣвъ: Єжа, Пруса, панѣ Оржешко, Сенкевича. Але въ самій Россіи хто знае, хто хочъ чувъ про творы руско-украинского письменника въ Галичинѣ Ивана Франка, талановитого й написавшого вже чи-мало творѣвъ и цѣнныхъ на змѣсть, и чи-малыхъ на обсягъ, и гуманныхъ по идеи, хочъ трохи холодненькихъ на тонъ, нагадуючихъ сучасныхъ нѣмецкихъ або великорусскихъ письменникѣвъ холодноватымъ ко-

лоритомъ? Хто въ насъ въ Россіи знае про літературу грузинску, армянску, литовску, латшеску, естонску, фінляндску, котрї розвивають ся въ самѣй таки Россіи? Котрый зъ петербургскихъ товстыхъ и тонкихъ журналѣвъ подавъ коли хочъ звѣсточку про сї літературы? И мы живемо въ Россіи, а про сї літературы нѣчогѣсѣнько не знаемо. Правда... ѣ забулись мы, що про галицко-руску літературу въ Россіи вже давненько заборонено писати ѣ навѣтъ подавати усякї звѣстки про неї. Се тежъ добра гарантія зъєднаня зъ Галичиною, нѣчого казати: не вона вѣдрѣзняеть ся „отъ всего русскаго міра“, а вѣ — ще ѣ зумысене вѣдрѣзняють цензурными заборонами. Отъ тобѣ ѣ єднѣсть „всего русскаго племя“! Се вже ѣ справдѣ якїсь „недоразумѣнія“..

А дѣло въ тому, що та єднѣсть зъ Славянщиною та Галичиною въ Россіи розумѣеть ся по стародавньому ѣ старомодньому, якъ обрусеніє и накиданя велико-русскаго языка та літературы, нѣбы то широкой ѣ просвѣтнѣой [хѣба въ рѣвнѣ, скажемо мы, зъ галицкою та болгарскою и т. д.]. Самъ д. Пыцинъ закидавъ уже въ своѣй статьѣ „Особый русскій языкъ“, що Галичинѣ добре було-бѣ прийняти велико-русскій літературный языкъ, и теперъ вѣнѣ радить д. Огоновскому „вступитъ въ тѣсный союзъ съ самой крупной изъ славянскихъ литературъ [а польска? хѣба не така „крупная“?] літературою великорусскаго народа“. Д. Пыцинъ просто таки трохи церемонитъ ся и нелогічно навѣтъ говоритъ. Заступивши дорогу для широкой украинской літе-

ратуры и заперши їхъ въ рамки провінціалізма и популярства, доказуючи, що на Украинѣ повинна бути широкою тѣльки література велико-руська, д. Пыпинъ симъ самымъ дає догадатись Галичанамъ, щобъ и вони приймали сю широку літературу, а свою завели въ тѣсненькѣй рямки австрійского провінціалізму. Славянофілы хочъ принаймнѣ ширѣйшій: тѣ просто кажуть, щобъ Славянщина й Галичина безъ церемоніи, занедбавши свои літературы, приймали велико-рускій языкъ, якъ науковій, и велико-руську літературу. Але д. Пыпинъ забуває, що Галичина не въ російскѣй державѣ, а въ Австрій, въ нѣмецкѣй Австрій, де истнує ще ширша и вольна вѣдъ цензуры нѣмецка література, вѣдъ котрои й пошла сама велико-руська література, зъ котрои набрались силы и Бѣлинскій, и такъ званій „люди сороковыхъ годовъ“ — вѣдъ философіи Гегеля. А вивчитись по велико-руски „въ одинъ часъ“ — се фікція! Велико-рускій языкъ треба вчити довго, а читати велико-рускій книжки зъ товстими лексіконами, якъ Словарь Даля або Академическій Словарь, не зовсѣмъ догѣдно.

Вкѣнци сього треба сказати, що исторія руско-украинскои літературы — тѣ идеї й напрямокъ, тѣ погляды, що залягли въ основѣ сѣи шановнои працѣ, не є результатъ урядовыхъ вѣдносинъ на Украинѣ до украинского языка та літературы, не є результатъ неприязного до Россіи впливу нѣмецкого та польского на автора „Исторіи рускои літературы“. Про Россію часомъ и справдѣ пишуть чи мало

нѣсенѣтницѣ въ заграничныхъ газетахъ, подають неправдивѣ або переинакшенѣ звѣстки, не розумѣють, якъ можна догадуватись, напрямку партій въ Россіи и ихъ тенденцій. Але, якъ каже приказка, „якъ бы Богъ слухавъ чередника, то весь скотъ выздихавъ бы“. Про д. Огоновского, прочитавши його працю, мусимо сказати, що вѣнъ не зъ такихъ, щобъ слухати усякихъ чередникѣвъ, бо то чоловікъ дуже просвѣтний и володаючій дуже широкою ерудицією, выслѣдившій науково до самого дна усе, що давно писалось про украинскій языкъ та літературу, що мало й має стосункѣ до исторіи украинской и до літературы. Зновъ скажемо въ-друге: Якъ дивитись на сю працю д. Огоновского поглядомъ зъ Петербурга, то й знайдесть ся въ неи щось таке, що въ Петербурзѣ не дуже сподобаеть ся; мы скажемо, що въ Петербурзѣ чи въ Москвѣ знайдуть ся й такі ще погляды, що праця д. Огоновского — зовсѣмъ ненормальный появокъ, шкодливый, небезпешный, котрый треба-бъ скасувати й знищити до останку. Але, якъ бы Богъ усякихъ чередникѣвъ слухавъ, що бъ то сталося на свѣтѣ зъ бѣдною худобою? Худоба и трѣснула-бъ, и луснула, и выздихала, и въ водѣ потопилась бы, и въ огни погорѣла бъ, вѣ й собаки загрызли-бъ, и вовки повли-бъ, вѣдъ неи давно не зосталось бы вѣ копыта, вѣ хвоста... Та добре, що Богъ не слухае чередникѣвъ, а худоба, хочъ и пѣдъ чередницкими кіями, а таки якось живе. На нашъ поглядъ, праця д. Огоновского е здобутокъ широкого вывченя джерель, філологічныхъ выслѣдѣвъ про укра-

инскій языкъ Міклошича, Максимовича, Потєбнѣ, Срезневского, Житецкого, историчныхъ праць М. Костомарова, В. Антоновича, исторично-етнографичныхъ праць М. Драгоманова та Антоновича, Метлинского, Максимовича, Цертелева, Кулѣша, докладныхъ выслѣдѣвъ народнои поезіи и давныхъ книжныхъ літературныхъ памятникѣвъ. Для насъ — въ неї слѣду нема нѣ польского, нѣ нѣмецкого впливу, нѣ впливу духинщины, нѣ впливу роздратованого протеста зъ причины приневольного й пригнобленого становища украинского языка та украинской літературы въ Россіи, про що мы заразъ и довѣдаємось.

II.

Д. Огоновскій, приступаючи до своєї исторіи руско-украинской літературы, попередъ усього розказує загально и коротенько про долю украинской народности, про їѣ національну самостѣйнѣсть, про самостѣйнѣсть украинского языка и його окремиѣсть вѣдѣ польского, а ще бѣльше вѣдѣ велико руского. Сей початокъ книжки д Огоновского намъ здаєть ся нормальнымъ, зовсѣмъ на своєму мѣсци, хочъ вѣнъ має тонъ трохи полемичный. Сей початокъ книжки є резюмѣ, здобутокъ усїєи давной полеміки про самостѣйнѣсть украинской народности та украинского языка зъ усякими супротивными на се дѣло поглядами. Само по собѣ, що й ся вчена давня полеміка, выкликавша мѣжь украинскими етнографами, историками, філологами та публицистами цѣ-

кавѣсть до выслѣдѣвъ украинскои народности та самостѣйности украинского языка, повинна ввійти въ змѣсть украинскои исторіи літературы. Д. Огоновскій и починає зъ сього свою „Исторію рускои літературы“, написавши въ переднѣмъ словѣ свои працѣ коротенькій здобутокъ сього всього.

Свою літературу — каже д. Огоновскій — має той народъ, въ котрого є своя исторія, свѣй свѣтоглядъ и свѣй языкъ. Літературне життя въ нього не загине, хочъ-бы вѣнъ втративъ політичну самостѣйність, не вважаючи на ворожі силкування усякихъ зъєднувачѣвъ, котрі тѣльки морочать своихъ слабѣйшихъ братѣвъ. Д. Огоновскій спираєть ся на слова Костомарова, котрый писавъ, що нема въ свѣтѣ нещасливѣйшого языка, якъ языкъ украинскій. Вѣки минали, и усѣ визнавали, що є въ свѣтѣ українскій народъ и його мова; московскій царѣ обертались до сього народа зъ своими грамотами и звали його „малороссійскимъ народомъ“, и для зносинъ зъ нимъ та розумѣня його языка въ Москвѣ при „Посельскому Приказѣ“ держали перекладачѣвъ... Але въ недавні часы книжні мудрагелѣ выгадали, неначе-бъ то „малороссійского“ народа нема и нѣколи не було, а на Украинѣ живе такой самый народъ, якъ въ Москвѣ, въ Тверѣ и т. д. Далѣ д. Огоновскій каже, що украинскій народъ втративъ свою автономію, добуту кровью и затверджену умовами, а його молодчій и дужчій братъ [Великороссъ] користуеть ся його стародавньою літературою, ще й усякі Катковы розпочали давненько „обрусеніє“ на

Украинѣ, а зъ зъ 1876 року зовсѣмъ запине-но українській літературній рухъ. Д. Огоновскій узнає українську національнôсть окремною вôдъ польскою та велико-рускою, українській языкъ такъ само визнає за самостôйный языкъ, окремый вôдъ польского и велико-русского; вôнъ, слѣдкомъ за выслѣдами Н. Костомарова въ статьѣ „Двѣ рускія народности“, визнає, що є двѣ рускі народности: мало-руска и велико-руска. Хочъ се дивовижно, — каже д. Огоновскій, — що зъявилось двѣ рускі народности, але хто-жь виненъ, що царѣ московскій перейняли имя Русь вôдъ Кіѣва и перенесли його на свою державу, та що наша батькôвщина [Украина й Галичина] втратила своє давне йменя, котре заступило теперь слово „Украина“.

Пôсля сього д. Огоновскій показує, якъ формувались двѣ рускі народности: що славянске племя пôвденне въ Кіѣвщинѣ, на Волынѣ й въ Галичинѣ и т. д. зъ-давна, зъ IX. й XI. вѣку звало ся „Русью“ и „Русинами“, а славянске племя на пôвночи, въ земли Суздальскôй, Ростовскôй — Радимичѣ та Вятичѣ зъ XV. вѣку назывались назвищемъ „Москва“. Радимичѣ та Вятичѣ осѣлись мѣжь Фіннами, взяли перевагу надъ ними, перемѣшались зъ ними; въ тѣ краѣ посовувались славянскій колоністы зъ Новгорода, Смоленска та Пôвденной Руси. Славянска порода перемогла фінску — и вышло племя велико-руске по національности зъ перевагою славянскою кровю, — вôдъ того Великороссôвъ не можна вважати за фінске чи туранске племя. Показавши

етнографічну нарôзнôсть и вôдмѣны сучасного типа Великороссôвъ та Украинцѣвъ, д. Огоновскій констатує, що нѣякѣй ворожѣй силы панславистôвъ нѣякими таранами не побьють природныхъ національныхъ правъ украинскои народности та языка, и пôсля того вôнъ збирає научнѣй здобутки филологôвъ: Миклошича, Лавровского, Срезневского, Даля и т. д., доказувавшихъ самостôйнôсть украинского языка, зрѣкаючи гадки тыхъ, що визнавали украинскій языкъ за нарѣчя, прирôвнюючи його роль до рольъ нижньо-нѣмецкого дѣялекта, на котрому вже зачинаєть ся література. Д. Огоновскій прирôвнює украинскій та велико-рускій языкъ до сѣмьѣ англо-саксонскихъ языкôвъ: нѣмецкого, датского, шведского, и до сѣмьѣ романскихъ языкôвъ: французского, испанского, италіянского, португальского.

Украинскій языкъ и украинска література мають умовы для розвитку, — каже далѣ д. Огоновскій. Сама украинска література заснована на багатому ґрунтѣ народньої мовы та народньої поезіи, якою не може похвалитись нѣ одинъ славянскій народъ, а на Украинѣ и въ Галичинѣ вже наставъ часъ національної самосвѣдомости. Чутя національної самосвѣдомости та національного розбудженя прокинулось, и самостôйна украинска література й збѣтанеть ся вже такою на будущій часы, не вважаючи на всякѣй притиски та претичины.

Увесь змѣсть въ передньому словѣ исторіи украино-рускои літературы д. Огоновского не має въ собѣ нѣчого не ясного, не вы-

разного, або высловленого навманя. Усе, що тамъ сказано, усе є виводъ зъ попередныхъ и вже доволъ давныхъ научныхъ праць, зъ полемічныхъ статей по исторіи, етнографіи и языку Украины. Хто слѣдкувавъ за тыми працями, напавши на спасенну думку національного вѣдродженя Украины, той знає, що все сказане д. Огоновскимъ є наукова щира правда. Одначе д. Пыпинъ не у всьому згоджуєть ся зъ поглядами д. Огоновского. Вѣнъ нѣчого не закидає проти самостѣйности украинского языка, бо, якъ чоловікъ зъ широкою ерудицією, вѣнъ не може навѣть сього зробити. Але все-таки видно, що йому въ поглядахъ д. Огоновского и те, и се не подобаєть ся, и те не такъ, и тутъ не такъ, и тамъ не зовсѣмъ такъ... якъ бы йому хотѣлось. Вѣнъ полемізує зъ д. Огоновскимъ якомъ роздратовано, чому свѣдками стають знаки здивуваня та запытаня, густо розсыпані въ сьому мѣсци його статьѣ пѣсля деякихъ думокъ та поглядѣвъ д. Огоновского. И те йому давно, и се йому чудно, а попередъ усього мы скажемо, що се мѣсце полемики д. Пыпина дуже слабке вѣдносно научности, а мѣсцями часомъ зовсѣмъ трапляють ся закиды ненаукові. Скрѣзь свѣтитъ ся грунтова мысль про вѣднѣсть та зъ єднаня; скрѣзь бачимо въ нього тенденцію державного принціпа, котра не дає йому правдиво дивитись на дѣло и все ставить передъ нимъ въ инчому свѣтлѣ; ся то мысль и є головна причина неспокоѣйности й ненаучности тона. Читалникъ, прочитавши сѣ у сѣ мѣсця въ д. Пыпина, зостаєть ся зъ смутною

думкою въ головѣ, не пересвѣдченный, и не знае, чи йняти вѣры д. Пыпину, чи лучше не йняти...

Ось тѣ пункты, въ котрыхъ не згоджується д. Пыпинъ зъ д. Огоновскимъ :

Д. Огоновскій каже, що слово „Русь“ Московскій царѣ вѣдняли въ Кіівскои та Галицкои Руси и перенесли його на Москву, тодѣ коли Суздаль, Ростовъ, Москва до XV. вѣку не звала ся „Русью“. Д. Пыпинъ проти сього тезиса д. Огоновского выставляе Костомарова, котрый въ своій праці „Двѣ русскія народности“ вѣбы-то не доходивъ до такихъ виводѣвъ, що Московскій царѣ вѣдняли назвище „Русь“ вѣдъ Пѣвденнои Руси и загарбали його собѣ, назвавши такъ свою московску державу. Таку думку — каже д. Пыпинъ — взявъ д. Огоновскій таки простѣснѣнко въ звѣсного польского етнографа Духинского, дуже ненависного для Великороссѣвъ за свою гадку про те, що велико-руске племя — не славянске по крови, а туранске, чи фінске. Розгорнемо студію Костомарова и прочитаємо, що вѣнъ пише про сю — якъ каже д. Пыпинъ: „нелѣпую“ — недоладню думку д. Огоновского.

„Коли першій етнографъ [Несторъ] — каже Костомаровъ — перелѣчуючи своихъ Полянъ, Древлянъ, Улучѣвъ, Волынянъ, Хорватѣвъ, не давъ имъ усѣмъ одного йменя, вѣдмѣнного вѣдъ инчихъ Славянъ рускои землѣ, то имъ дала його швидко потѣмъ исторія. Се йменя — Русь, йменя зъ-початку Порусско-варяжскои кукки, сѣвшои середъ одного зъ паростѣбѣвъ пѣвденно-русского народа и швидко

ассімільованою нимъ. Вже въ XI. вѣку се прѣзвище перейшло на Волинь и на теперѣшню Галичину, тодѣ якъ ще воно не переходило нѣ на північно східъ, нѣ до Кривичѣвъ, нѣ до Новгородцѣвъ. Вже ослѣплений Василько, сповѣдаючись въ своїхъ замѣрахъ присланому до нього Василю, говорить про плянъ мститись надъ Ляхами за землю „руську“ и зруйнувати не Кіівъ, але той край, що присвоивъ після того назвище „Червона Русь“. Въ XII. вѣку въ земли Ростовско-Суздальскій пѣдъ „Русью“ розумѣли взагалѣ південно-західъ теперѣшньої Россіи [Кіівщина, Волинь, Подоль] въ збѣрному розумѣнню слова. Се прѣзвище, вѣдмѣнне для инчихъ славянскихъ частокъ, стало етнографічнимъ прѣзвищемъ украинского народа... Прѣзвище „Руси“ теперѣшнього украинского народа дѣйшло и до чужоземцѣвъ, и всѣ стали звати „Русью“ не всю федерацію славянскихъ колѣнъ на території теперѣшньої Россіи, щѣ склалась, вѣдъ часу прибутя Варягѣвъ-Руси, пѣдъ верховенствомъ Кііва, але властиво південно-західъ Россіи, заселений тією часткою славянского племя, котрому теперъ присвоюеться назвище Южно-русского або Мало-россійского. Се назвище такъ и пѣшло зъ наступаючими часами...“

Коли-жъ Литва злучила Славянъ усіен західньої частки руской землѣ въ одно політичне тѣло и дала имъ нове прѣзвище — Литва, „то се прѣзвище, каже Костомаровъ, стало тѣльки прѣзвищемъ бѣло-русского краю и бѣло-русской народности, а південно-руска на-

родно́сть зоста́лась зъ своимъ давнымъ звыч-
нымъ назвищемъ Русь.“

„Въ XV. вѣку вѣдрѣзнялись на територіи теперѣшньої Россіи чотири выдѣлы схѣдно-славянскаго мира: Новгородъ, Литва, Московія и Русь; въ XVI и въ XVII. вѣку, коли Новгородъ бувъ стерты, — Московія, Литва и Русь. На сходѣ йменя Руси приймалось якъ національнѣсть сѣи загальнои славянскои сѣмьѣ, подро́бленои на частки; на пѣвденно-заходѣ — се було йменя паростка сѣи сѣмьѣ... Кіянинь, Волиць, Червонорусь — були рускѣ по своѣй мѣсцевости, по вѣдмѣнности свого народнаго, суспѣльнаго и домашнаго побуту, по норовахъ и звычаяхъ“ [се-бѣ то по національности, додамо мы].

Далѣ Костомаровъ веде свою думку, що доки центръ рускаго племя бувъ на пѣвднѣ, доти Украина мала назвище Руси, а якъ тѣльки на пѣвночи зъявивъ ся инчѣй центръ, въ Москвѣ, то вѣнъ взявъ собѣ, наче потягъ за собою и пѣвденне назвище Руси, и въ Московіи воно стало ся тымъ, чимъ було на пѣвднѣ: се-бѣ то назвищемъ національнымъ и державнымъ.

Тодѣ — каже Костомаровъ — пѣвденъ зоста́въ ся нѣбы безъ назвища; його мѣсцеве йменя, вживане другимъ народомъ, тѣльки якъ загальне, стало ся для останнаго тымъ, чимъ попереду було для першого. Въ пѣвденно-рускаго народа було неначе вкрадено [„похищено“] його прѣзвище... и вѣнъ бувъ повиненъ знайти собѣ инче назвище...“ [Истори-

ческія монографіи Н. Костомарова, т. I., стор. 230—231.]

Мы зоставляємо самымъ читалникамъ помѣркувати й довѣдатись, вѣдь кого д. Огоновскій перейнявъ свои погляды: чи вѣдь Духинского, чи вѣдь Костомарова, — за кого говорить Костомаровъ: чи за д. Пыпина, чи... проти самого-жь Пыпина. Не можемо не додати того цѣкавого факта, що назвище Русь, принесене Варягами въ Кіівську землю, пѣшло широко, розповсюдилось, стало на теперѣшній Україні та въ Галичині и справдѣ національнымъ и жило тамъ доти, доки пробували тамъ князѣ зъ колѣна Рюрикового, а потѣмъ поукраиненій князѣ Литовскій, заступившій ихъ мѣсце. Запанувала на Україні Польща. Потѣмки тыхъ князѣвъ то щезли, то сполячились, а зъ ними разомъ неначе скрѣзь землю пѣшло те старе прѣзвище. Якъ тѣльки выступила на историчню сцену Козаччина, що виникла зъ масъ, зъ народа, — зъ нею разомъ виникає инче назвище для Пѣвденной Руси, назвище „Украина“, котре ще въ 1187 роцѣ споминаєть ся въ Кіівскѣй лѣтописи. Слово „Русь“ йшло зъ-верху, вѣдь князѣвъ, дружини, вѣдь аристократіи; слово „Украина“ вийшло зъ-низу, вѣдь народа, неначе воно таилось въ масахъ и выринуло на свѣтъ зъ Козакама. А зачатокъ Козаччини самъ Костомаровъ вважає дуже ранимъ, може належачимъ до XI. або XII. вѣку, хочъ воно исторично выступило на сцену зъ початку XVI. вѣку. Гетьманы титулували себе гетьманами Украины, и въ козацкихъ думахъ скрѣзь ба-

чимо слово „Украина“. Се слово ще не забулось и до сього часу: його ще памятають въ Кієвщинѣ старі дѣды, хочъ молоде поколѣня вже забуло його, але не вживає назвища „руській“ для назначуваня своєї національности. „Рускій“ — теперь на Украинѣ въ народѣ значить — Великороссъ. Вже й польскій король Степанъ Баторій зъ кѣнцемъ XVI. вѣку въ своихъ манифестахъ титулувавъ себе королемъ польскимъ... и великимъ княземъ Украины Кієвскою, Волинскою и Брацлавскою. Зъ московскихъ царѣвъ першій Олексій Михайловичъ титулувавъ себе царемъ „всєя Великія, Бѣлыя и Малыя Русси“, се вже тодѣ, якъ Богданъ Хмельницкій вѣддавъ йому властиво звану давню Русь, се-бѣ то Украину. И выйшла цѣкава стычка тыхъ назвищъ: Богданъ Хмельницкій дає въ пѣдданство московскому царєви Украину, а московскій царь приймає ѣѣ якъ Русь, а се просто по давньому династичному князѣвскому назвищу Рюриковичѣвъ, се-бѣ то сказати, по фамільноій князѣвскѣй традиціи, хочъ царь добре знає, що Богданъ титулувавъ себе гетьманомъ Украины. Назвище Русь ще до того переходило и по традиціи книжнѣй. Коли, якъ каже д. Пынинъ, слово Москва, Московія було мѣсцеве [областное], якъ, на прикладъ, слово Суздаль, Новгородъ и т. д., а взагалѣ и сѣ усѣ пѣвнѣчнѣй области звались Русью, то чомъ же московскій царѣ Иванъ III. и Иванъ IV. Грѣзный, котрѣ вже зѣбрали майже усѣ велико-рускі князѣвства до кушы, скѣпили ихъ въ одну державу, все-таки не называли своєї державы „рус-

скою“, Русью, и все титулували себе московскими царями, ажъ поки московскій царь Олексій Михайловичъ не привернувъ до свого царства давньої Руси — Украины? А тому, що слово „Русь“ на півночі, якъ каже Костомаровъ, не стало ся національнимъ та народнимъ прѣзвищемъ, а тільки було загальнимъ, се-бъ то фамільнимъ, династичнимъ у князвѣвъ, та книжнимъ, традиційнимъ, и то все-таки вѣдъ Південной Руси та вѣдъ південнихъ письменникѣвъ. Саму Гетьманщину, се-бъ то Чернигѣвщину та Полтавщину, царѣ охрестили Малою Русью зновъ по своѣй фамільноѣ традиціи, хочъ Малою Русью ще до того часомъ звали теперѣшню Галичину. Ще гетьманы титулувались гетьманами Украины, а Петро Великій, ламаючи автономію вѣвъ пѣсля Мазепы, завѣвъ на Украинѣ „Малороссійску Коллегію“.

Поглядъ д. Огоновского, якъ формувалось велико-руске племя, дуже не подобаєть ся д. Пыпинови, та ще й тымъ, що д. Огоновскій велико-руске племя часто назначає словомъ: „Москва“, що запроваджує и справдѣ плутанину и велико-русского письменника може збити зъ пантелику. Хто не знає вживаня сього слова въ Галичинѣ, тому и справдѣ здаєть ся, якъ здалось д. Пыпинови, що Москва [городъ — царство] була ще тодѣ, якъ городъ Москва не бувъ збудований, на що й спираєть ся д. Пыпинъ и нарѣкає на д. Огоновского, розумѣючи слово „Москва“ не якъ велико-руске племя, а якъ мѣсто Москва. Але се побѣчна рѣчь. Дѣло въ тому, що д. Пыпинъ вѣякъ не хоче

узвати, що велико-руське плем'я вийшло з м'шанины колоністів новгородських, кривичських, українських, Радимичів та Вятчів з фінським та усякими угро-татарськими народами. Він каже, що науково не можна довідатись, щоб ті народці розтали і примішались до Славян, — що ті народці через тисячу л'т ще й доси ц'лі, як на прикладь Мордва, Чувашь, Зиряне, Корель, — що руське плем'я могло их відсунути, витиснути з их м'сця, и вже могло поглинути их тоді, як обступило их зо всіх боків. Сказавши, що д. Огоновскій узнає вь Великороссовь перевагу славянскої крови вадь фінскою и тымь н'бы знимає зь Великороссовь духинщину, д. Пыпинь не втерп'є, щоб не сказати, н'бы то вь своїхь высльдахь д. Огоновскій таки натякнув, що вь елементахь московского плем'я бувь „п'овь-дикій Фіннь“, се-б'ь то на спос'бь гадки Духинского, и що його теорія якась середня м'жь духинщиною и серіозною критикою.

Загляньмо вь творы Костомарова и мы побачимо, що д. Огоновскій и вь с'ому йде сл'дкомь не за Духинскимь, а за Костомаровымь.

„Одно, що мы знаємо про п'овн'очо-сх'дъ, — каже Костомаровь, — се те, що тамь було славянське залюдн'ня середь Фінновь зь значною перевагою надь останними...“ [Историч. монографіи Н. Костомарова т. I, ст. 236.] Розказавши про те, що й тепер'шній Новгородць языкомь и вдачею дуже близькй до Украинцівь, неначе се Украинць, т'льки-що вивчив-

шій велико-руській языкъ, та ще й негараздъ, Костомаровъ каже: „Въ земли велико-рускої згодомъ стала ся перемѣшка народныхъ елементѣвъ, ставъ ся процесъ перетвору фінскихъ народностей и примѣшка Татаръ, бували приневольнї адміністративнї переселѣня, въ кѣнци всього посувалось залюднѣня само по собѣ вѣдъ пѣвночи на пѣвдень та на схѣдъ зъ промысловыми замѣрами; не вважаючи на се все, системи, зъ котрыхъ выформувавъ ся велико-рускїй край, мають до сього часу неоднакову фізіономїю.“ [Историч. монографїи Н. Костомарова т. I, стор. 35, 36.]

Схожї зъ симъ погляды примѣчаємо й въ велико-руского историка Корсакова въ його книжцѣ „Весь, Меря и Ростовское княжество“.

Не будемо вже й виводити, за кимъ иде слѣдкомъ д. Огоновскїй: чи за Духинскимъ, чи за Костомаровымъ та Корсаковымъ... Се дѣло само по собѣ видно. Коли се сказавъ Костомаровъ та Корсаковъ, то се нѣчого ще, але якъ ихъ погляды виявивъ д. Огоновскїй, австрїйскїй пѣдданий, та ще зъ того краю, де живъ Духинскїй, де тхне духинщиною, — то воно вже й вышло трохи обидно, и вже здаеть ся духинщиною!

Що въ велико-рускому племѣ є чи-мала примѣшка фінска и татарска, то се фактъ, проти котрого сперечатись не приходить ся. Само по собѣ, що въ племѣ переважає славянскїй елементъ, бо вѣнъ, втягуючи въ себе инчї народнї елементы, наддавъ имъ христїянску вѣру и свѣй языкъ. Се перетворѣня

стало ся давно въ давнѣй земли Суздальскѣй та Ростовскѣй, де вже й слѣду не зостало ся вѣдѣ давнѣи Весѣ та Мерѣ. Самъ д. Пыпинъ въ своѣй „Исторіи славянскихъ литературъ“ казавъ: „Въ пѣвнѣчнѣй частцѣ руского народа ще въ старому періодѣ почало ся поглинання фінскихъ расъ въ теперѣшнѣй середнѣй Россіи.“ [Исторія славянскихъ литературъ А. Пыпина, ст. 305.] Сей перетвѣръ чинить ся и теперъ, сказати-бъ, на нашыхъ очахъ. Въ Тверскѣй губерніи, сусѣднѣй зъ Московскою, живутъ ще оазами Кореляки; починаючи вѣдѣ Рязаньскѣй губерніи и далѣ на сѣдѣ до Волги и за Волгою скрѣзь розсыпанѣ, трохи не вѣдѣ самой границѣ Московскѣй губерніи, оазы Мордвы та Черемисѣвъ и Татаръ. Въ губерніяхъ по Волзѣ й Камѣ та на Урала усякѣ чужородцѣ ще зѣстались въ великихъ масахъ. Оазы чужородцѣвъ розпливають ся въ велико-рускому племѣ й теперъ, якъ тѣльки вони кидають свою языческу вѣру и переходять въ христіянску. Намъ навѣтъ траплялось бачити на Украинѣ одного интелігентного Кореляка и одного Мордвина зъ Тамбовскѣй губерніи, вже присланныхъ на Украину для обрусѣня въ роли Великоросѣвъ. Прислухѣючись до частого нашего змаганя зъ велико-русскими урядниками про украинску народню літературу, одинъ зъ нихъ, Мордвинъ, — сказати правду, розумный и освѣченый чоловѣкъ и зовсѣмъ не обруситель, — признавъ ся намъ, що вѣнъ родомъ Мордвинъ. що його племя живе оазомъ мѣжь Великоруссами, що Мордвины вже говорятъ поганенько по велико-русски, а жен-

щини ще й доси не вмѣють говорити по велико-руски. Въ нього навѣтъ майнула думка про народню просвѣту для своихъ Мордвинѣвъ на мордвинскѣй мовѣ, але вѣнъ зачинивъ ся на тому, що не сьогодні — завтра сѣ Мордвини стануть Великороссами. И вони й инчі народцѣ стають Великороссами. Тѣльки въ Сибѣри Якуты, Тунгусы та Монголы не обрусують ся, а навѣтъ буває навпаки: самі Великороссы якутять ся й тунгусять ся, якъ на Украинѣ усѣ майже православні велико-рускі колоніи въ Херсонщинѣ поуукраинились, — якъ пише Афанасьевъ Чужбинскій въ „Очеркахъ Днѣпра и Днѣстра“. Вдержали національнѣсть тѣльки старовѣрскі велико-рускі селитьбы и въ Херсонщинѣ и въ Чернигѣвщинѣ. Въ Кіѣвщинѣ, коло Черкась, де стоить старовѣрскій монастирокъ, старовѣрска селитьба въ селѣ Балаклеи чисто поуукраинилась въ мовѣ и костюмѣ, вдержавши одначе свою стару вѣру.

А отъ маємо зразокъ въ літературѣ велико-рускѣй, якимъ языкомъ говорятъ русѣючі Пермяки въ Пермскѣй губерніи на Камѣ. Ф. Рѣшетниковъ въ своему етнографічному начерку „Подлиповцы“ обписує двохъ селянъ, Пилу та Сысоева, и каже: „Подлиповцѣ говорятъ по пермякски. Погано розумѣючи наші слова, вони хочъ и вымовляютъ ихъ, але на скалѣченный спосѣбъ. Ихъ вымова й мова схожа на мову селянъ Вятскои та Вологодскои губерней. Подаємо взорець тѣи мовы: „Ошшо живы... Печьку бы... пали, братанъ. А? Ишь стужа, витерь!“ каже Сысойко. [Се чи-

стѣйше по велико-руски треба сказати такъ : „Еще живы. Печку бы протопить, братъ. А? Ишь стужа, вѣтеръ.“] И сѣ русьючѣ Пермѣяки, хочь христїяне, але ще тихенько вѣдъ священникѣвъ справляють свои языческїи свѣята, молять ся до опудалѣвъ, держать образы въ коморѣ, а вѣшають на стѣны тодѣ, якъ знають, що пѣль зайде въ хату. Звѣсный велико-рускїи ученїи Щаповъ, самъ по матери иркутскїи Тунгусъ, знавшїи добре языки сибѣрскихъ народѣвъ, Тунгусѣвъ та Самоѣдѣвъ, каже, що тїи релїгїи чюдернацкїи вѣршѣ, котрїи спѣвають велико-рускїи старовѣры на молитвѣ въ своихъ капличкахъ, — то перекладъ на велико-руску мову языческихъ релїгїиныхъ молитовъ самоѣдскихъ та инчихъ. Очеvidячки, що чужородцѣ, зрусѣвши, вдержали й тїи молитвы та вѣршѣ разомъ зъ языческїимъ обрядомъ, змѣнивши ихъ попереднїи языкъ на велико-рускїи и наставивши безъ мѣзку христїянскихъ слѣвъ, якъ на прикладъ : „Богъ Саваофъ Селивановъ, Акулина Богородица, Духъ Свѣтый накатилъ, Самъ Духъ Свѣтый накатилъ...“

Що велико-руске племя не суцѣльне, а мае въ собѣ усяку примѣшку, на се показуе Костомаровъ говорячи : „Системы, зъ котрыхъ сформувавъ ся велико-рускїи край, мають до сього часу рѣзну фїзіономїю : провѣжайте черезъ Владимирску губернїю, черезъ се давне князѣвство Суздальске — хѣба не вѣдрѣзняеть ся тамъ мова вѣдъ мовы Рязанской та Московской? Такъ само зъявляють ся вѣдносно сього вѣдмѣнными вѣдъ Московского, Ря-

заньского та Владимирского краю давня земля Вятчѣвъ, край Орловскій, Калужскій, Курскій, Воронѣжскій. [Историч. монографіи Н. Костомарова т. I. стор. 36].

И справдѣ, велико-рускій край має такъ багато вымовъ та говорокъ въ языцѣ, якими може похвалитись хіба Франція, сей край Кельтѣвъ та Галлѣвъ, де мѣжь Кельтами та Галлами осѣлись римскій колоністы, а потѣмъ ще й Нѣмцѣ-Франки. По несущѣльности й складаности зъ усякихъ расъ Великороссія дуже аналогічна зъ Францією. Якъ каже Елізѣ Реклю въ своій Загальній Географіи, ще въ кѣнци минушого вѣку мѣжь французскимъ залюднѣнямъ пѣвнѣчнои Франціи були подекуды кельтскій селитьбы на вѣтъ въ Сенскому департаментѣ, се-бѣ то недалеко вѣдъ Парижа, але теперъ надаремно ихъ шукати: вони вже поглинуті французкою расою, або пофранцужені. Незвычайна усяковѣсть, плямуватѣсть народныхъ костюмѣвъ, а найбѣльше жѣвночихъ, часомъ мѣсцями въ деякихъ губерніяхъ дуже оригінальныхъ и на вѣтъ чудныхъ, показує, що въ Великѣй Руси осѣлось и примѣшалось багато давнихъ цѣлыхъ народѣвъ, котрѣ й до сього часу вдержують свои народні костюмы. А мы досвѣдчились самі, що костюма народъ держить ся найдовше, довше на вѣтъ, нѣжь держить ся свого языка та свои вѣры. Ся пестрявѣсть та усякѣсть народнього костюма въ Великороссіи пригадує намъ неоднаковѣсть костюмѣвъ въ Испаніи, — про що можна довѣдатись зъ Географіи Елізѣ Реклю зъ фотографічныхъ народныхъ типѣвъ Испаніи, прило-

женихъ до його Географіи. Тамъ мы бачимо народні типи й костюмы Кастиліи, Аррагоніи, Біскаїи, Андалузії, Мурсії и т. д., все инчі та инчі, на півдні вже майже арабські, якъ и самі лица. Ті костюмы — то ще й доси живі послѣдки тыхъ расъ, зъ котрыхъ склалося теперѣшне испанске, вже теперъ суцѣльне племя, та збиранина зъ давныхъ Иберовъ, Басковъ, потѣмъ римскихъ колонистовъ, Провансаловъ, зовсѣмъ поиспаненихъ въ Аррагоніи и ще вдержавшихъ свою провансальску національнѣсть въ Каталоніи та въ частинѣ Валенсії, потѣмъ Вестъ-Готовъ, а въ кѣнци усього и Арабовъ на півдні Іспаніи.

Въ украинскому народѣ мы бачимо однаковѣсть языка й народнього костюма, яку рѣдко трапляеться бачити въ инчихъ народѣвъ. Вѣдъ Кавказа до Карпатъ и до Чорного моря скрѣзь въ народа та сама свита, кожухъ, корсетъ, юбка, спѣдниця або плахта та запаска, хустка на головѣ въ молодичѣ. Чорну запаску, повсюдно на Украинѣ, на дѣвчатахъ та молодичяхъ, мы бачили въ Австріи, на Буковинѣ пѣдъ Чернѣвцями, на самому краечку украинского племя, а картаті плахты, що вже виводять ся на Украинѣ, мы бачили въ Кіѣвѣ на богомолкахъ Бѣло-русинкахъ зъ Могилѣвскои губерніи. Украинску звѣсну свиту, тѣльки бѣлу, мы бачили на самому захѣдньому краечку украинского племя, въ Карпатахъ коло Криницѣ, се вже недалеко вѣдъ Сандеча та Бохинѣ, де украинске племя сходить ся зъ словацкимъ та польскимъ и куды й воронъ кости не заносивъ нѣ Половцѣвъ,

нѣ Печенѣгѣвъ, нѣ Чорныхъ Клобукѣвъ. Се показує, що украинске племя суцѣльне, а примѣшка Торкѣвъ, Печенѣгѣвъ, Половцѣвъ, Черкесѣвъ на Кубанѣ входила въ племя спорадично, маленькими купками, и тонула въ неи. Якъ звѣсно зъ исторіи, давнїи нашїи князѣ, забираючи въ полонъ половецкїи селитьбы, переводили ихъ въ свои князѣвства и садили мѣжь Украинцями, про що записано въ давнихъ лѣтописахъ и що показавъ Костомаровъ въ своихъ монографїяхъ. Було сихъ Половцѣвъ, Торкѣвъ и инчихъ чи-мало и въ дружинахъ чи вѣйску князѣвъ Пѣвденной Руси, але все те тонуло въ масѣ по-маленьку. Невеличку вѣдмѣну типа й костюма примѣчаємо тѣльки въ Карпатскихъ горянахъ. Тутъ въ середнихъ Карпатахъ можна примѣтити пестрявѣсть, иначе тѣльки въ деякихъ додаткахъ та дрѣбязкахъ костюма, а Гуцулы, займаючи середину Карпатъ, ще й до того мають свѣий вѣдмѣнный вѣдъ украинского типа: жовтувату фарбу лица, темнїи великїи очи и гостроватїи носы. Можна догадуватись, що Гуцулы — поукраиненный оазъ якогось угро-фїнского племя, може Гунѣвъ, може Угрѣвъ. Се одинъ примѣтный оазъ якогось чужородного племя мѣжь украинскимъ племямъ.

Ще Костомаровъ въ своѣй статьѣ „Мысли о федеративномъ началѣ дневней Руси“ показавъ потрѣбнѣсть порѣвнюючої етнографїи для исторїи и що исторїя народа повинна починатись доконче зъ сього — „зъ правдивыхъ етнографичныхъ вѣдмѣнъ та прикметъ“. „Трѣба — каже Костомаровъ — выслѣдити всѣ ко-

лѣна руской народности въ цѣлѣй сукупности вѣдѣнныхъ прикметъ. Треба выслѣдити мовы й вымовы, способъ забудуваня й самого житя, одежу, харчъ, звычайъ, обряды, самый типъ и фізіономію народѣвъ, и тодѣ тѣльки можно до-браться до правдивого розумѣня историчного житя народѣвъ.*

И справдѣ, порѣвнююча етнографія та антропология дали-бѣ багато цѣкавыхъ и докладныхъ выводѣвъ и для исторіи и для науки взагалѣ. Мы покажемо взагалѣ деякіѣ факты, кстрій самій, сказати-бѣ, намагають ся на запытаня. Вѣдѣ чого, на прикладѣ, у всѣхъ Славянѣвъ, навѣтъ въ Бѣлорусѣвъ и Чорнорусѣвъ справляеть ся звѣсный обрядъ „святъ-вечера“ чи „кутѣ та озвару“ въ вечери передѣ Рѣздвомѣ и передѣ Водохрещямѣ, а въ Велико-россѣвъ и въ Болгарѣвъ його нема? Чи не скасувала його фінско-татарска раса, примѣшана до Славянѣвъ въ Велико-россіи та въ Болгаріи, куды зайшло, якъ звѣсно, зъ Камы та Волги угро-фінске племя Болгарѣвъ, завоювало задунайскихъ Славянѣвъ и змѣшалось зъ ними? Може бути, що въ сѣй фінско-татарскѣй расѣ не було языческаго славянскаго праздника повертаня сонця на весну, праздника Коляды, и вона, черезъ свою примѣшку та черезъ свѣй впливъ, обернула се велике славянске свято, сей великій „святый вечѣръ“ на будень, або на маленьке свято зъ пѣвкрусечкомѣ, якимъ теперъ ѣ велико-рускій „сочельникъ“. Цѣкаво-бѣ знати, де йде на схѣдѣ та на пѣвнѣчѣ въ Бѣлорусіи та Чорнорусіи границя кутѣ та озвару, сього праздника святъ-вечера, и для У-

краинцѣвъ, и для Бѣлорусѣвъ та Чорнорусѣвъ и для Полякѣвъ? Вѣдь чога велико-рускій звѣснѣ „былины“ своими багатьома мотивами схожѣ на мотивы пѣсень и былинъ сибѣрскихъ Татаръ та Киргизѣвъ, якъ показувавъ Влад. Стасовъ и якъ показуе „Русскій Вѣстникъ“ [1890 р., вересень], и то былины кѣвского цикла про князя Владимира, про Добриню Накитича, былины, що опинились на далекѣй пѣвночи въ Архангельщинѣ та Вологодчинѣ, вже й геть-то далеко вѣдь Кѣва? Намъ, на прикладъ, видаеть ся въ вѣчи велико-рускій жѣвночій убѣръ для головы, звѣснѣй „кокошникъ“, схожѣй формою на пѣвъ-мѣсяця, а сей кокошникъ носить увесь Китай, якъ китаискѣй молодичѣ такъ и чоловѣки. Зъ-вѣдкѣль вѣнъ узявъ ся и хто його занѣсъ доконче въ центральню и схѣдню Великороссию, бо въ Орловскѣй та Калужскѣй губерни молодичѣ завязують голову хустками зовсѣмъ по украинскому та бѣло-рускому звичаю? Мандрѣвцѣ по Сибѣри запримѣтили въ Алтайскихъ горахъ на пѣвдень вѣдь озера Байкала въ монгольскихъ народцѣвъ характерну сорочку зъ пазухою на-вскосы, яку мы бачимо скрѣзь на Великороссахъ. Явѣй звязокъ мѣжь сею формою костюма въ такихъ далекихъ краяхъ? По фотографіяхъ грузинскихъ мы примѣчаемо на Грузинкахъ убѣръ на головѣ, дуже схожѣй, коли не зовсѣмъ такѣй, якъ украинска жѣвноча намѣтка на очѣпку. Друга форма жѣвночого грузинского убора — вѣнчикъ зъ серпанкомъ на плечахъ зновъ схожѣй на украинску дѣвочу кибалку та на ту-жъ

саму намѣтку. А намѣтка — убѣръ давный и поважный на Украинѣ. Хоть вона вже й выводитъ ся, але бабы держать ѣѣ на смерть и кажутъ, що сама Богородиця ходила въ намѣтцѣ. Вѣдь чого звѣснѣй широкѣй шкурнянѣ поясы, обкладанѣ чудовыми бляшками, тѣ чересы, шо ихъ носять Русины въ Карпатахъ, схожѣ зъ поясами Хорватѣвъ? А зъ лѣтописей мы знаемо, що карпатске племя Русинѣвъ звало ся Хорватами. Чи не жили Сербь-Хорваты колись по-за Карпатами поручъ зъ карпатскими Русинами, чи не вѣдтиснули ихъ на пѣвдень Мадыры? Де, на прикладъ, взяли ся на пѣвнѣчнѣй Великой Руси на селянскихъ свитахъ, на грудяхъ нашитѣ смужки, зовсѣмъ якъ на венгерскихъ свиткахъ, котрѣ мы бачимо въ деликатнѣйшому фасонѣ на російскихъ гузарахъ, вже якъ войсковый мундиръ? И чого тѣ перѣтички носять въ тыхъ краяхъ, де мѣсцевѣ назвища, якъ *Вологда*, *Вычегда* й инчѣ — якъ дѣзнались вченѣ — мають въ собѣ мадырскѣ суффиксы? Де взяла ся въ Новгородскѣй губерни мова, дуже схожа — якъ показавъ Костомаровъ — зъ украинскою? Де взяли ся въ Тверскѣй губерни въ захѣдныхъ повѣтахъ, прилягающихъ до Новгородской, слова и цѣлѣ фразы спеціально украинскѣ, якъ н. пр.: „шо я кажу“ — замѣць: „что я говорю“, а наибѣльше те характерне украинске: *що*, тодѣ якъ уся Бѣлорусія й Чорна Русь вживае: *што*? [Дивись: „Этнографическѣй Сборникъ“ — Сказки Тверской губ.] Намъ трапляло ся бачити солдатѣвъ зъ Новгородской губерни й розмовляти зъ ними.

Вони вчинили въ насъ таке вражбня, якъ и въ покойного Костомарова, своєю схожістю зъ Украинцями: вымова въ ихъ велико-рускѣмъ языцѣ чисто украинска; багато формъ языка такъ само українскихъ: вони говорять такъ якъ Украинцѣ, котрѣ недавно вивчилися по велико-руски, якъ-разъ такъ, якъ говорять по велико-руски солдаты зъ Украинцѣвъ; ихъ типъ, темні невеличкі очі, темнувата фарба тѣла, ихъ плавка не ханва гестикауляція — все чисто скидаєть ся на Гроднянского або Волинського Украинця, такъ, що мы снытали мимохѣтъ, чи тѣ солдаты часомъ не зъ Гроднянской або Волинської губерніи? Зъ-вѣдкѣль выйшла така схожість?

Порѣвнююча етнографія може показати ту стежку, котроу посувалось Псковско-Новгородске племя зъ Пѣвденной давной Руси до самого Новгорода, а вѣдъ Новгорода пустило колоніи й селитьбы по далекой пѣвночи въ Архангельской, Вологодской, Вятской та Пермской губерніяхъ. Сю стежку вже й теперъ назначає порѣвнююча етнографія й антропология, хочъ вона ще дуже слаба. Украинске племя найдалѣ посунулось вызубнемъ на пѣвнѣчь въ Гроднянской губерніи, де воно доходить по-за Слонимъ до Бѣлостока. Гроднянскіи Украинцѣ носять чорну свиту и чорну низеньку смушеву шапку зъ суконнымъ синимъ або чорнымъ закруглянымъ вершкомъ. Заразъ за ними на пѣвнѣчь наступають Чорнорусы въ Виленской губерніи та въ Новогрудскому повѣтѣ Минской губерніи зъ такимъ самымъ смугловатымъ типомъ, зъ такимъ самымъ темнымъ

костюмомъ, якъ и Гроднянскіи Украинці, але вже зъ *дзеканямъ* въ вымовѣ, хочъ ихъ лексіка въ мовѣ бѣльше украинска, нѣжь въ Бѣлорусѣвъ Могилѣвскои губерніи; вони переходять захѣдную Двину и доходятъ до Псковщины, де вже стежка до Новгорода, и на пѣвночь по-за центральною Великороссією до Урала вся обсыпана украинскими словами вже въ велико-рускому язѣцѣ, нѣбы якимись послѣдками й скаменѣлостями давнього языка сього краю, чого мы не примѣчаемо въ центральнои Великороссіи, въ давнои земли Суздальско-Ростовскои та Московскои. Треба подивитись на списъ такихъ архаичныхъ слѣвъ, приложеныхъ до збѣрника пѣвночныхъ „Былинъ“ выданныхъ Гильфердингомъ, де вы стрѣнете такіи спеціалніи украинскіи слова, якъ н. пр.: „скриня“, „вехоть“, „віхоть“ и т. д. Якъ говорятъ самовидцѣ, щѣ пробували въ тыхъ краяхъ, тицѣ людности тыхъ краѣвъ темнуватый, зъ темнуватыми пѣвденными очима, и навѣтъ можна примѣтити, де сей типъ сходить ся зъ центральнымъ велико-рускимъ, неначе неоднакова вода зъ двохъ рѣчокъ зливаеть ся до-купы. Звѣсный велико-рускіи цякль „былинъ“ дуже давныхъ, записаныи Рыбниковымъ та Гильфердингомъ, зберѣгъ ся на далекои давнои Новгородскои земли мѣжь тѣ давными колоністами въ Архангельскои та Вологодскои губерніи. А въ сихъ „былинахъ“ оповѣдаеть ся про давній Кіѣвъ, про князя Володимира, про його двѣрь, про його двѣрскихъ богатирѣвъ, про Добриню Никитича й инчихъ. Хочъ Влад. Стасовъ и инчіи вченіи

доказують, що въ тыхъ былинахъ Кіѣвъ виходить якійсь мітичний, и що въ нихъ багато де-чого, перенятого зъ пѣсень сибѣрскихъ Татаръ, але все-таки видно, що грунтъ въ былинахъ — историчный, що въ нихъ выспѣвуютъ ся героѣ, записані въ лѣтописяхъ, що колись прапредки Новгородцѣвъ та Архангельцѣвъ жили въ Кіѣвщинѣ, бачили двѣръ князя Володимира, його теремы, його пиры, и, зайшовши на далеку пѣвнѣчь, вдержали до нашего часу сѣ неначе-бъ археологічнѣ скаменѣлости, котрѣ може колись утворились коло давнього Кіѣва, занесені вѣдъ Кіѣва на пѣвнѣчь. Такъ то треба сказати, що порѣвнююча етнографія та антропология багато дала-бъ и для науки и для насъ Украинцѣвъ цѣкавыхъ и користныхъ добуткѣвъ. Антропологи недавно выслѣдили, на прикладъ, що въ Віртемберзѣ въ нѣмецкѣй расѣ є два антропологічнѣ типы: одинъ типъ черепоѣвъ тевтонскѣй, нѣмецкѣй, а другій римскѣй.

Въ Великопольщи на прускѣй граници, надъ рѣчкою Просною пѣдъ Калишемъ въ недѣлю або въ свято стрѣчаєте вы парубкѣвъ: на нихъ суконный жуланъ, чисто такій, якій носять на Украинѣ; на головахъ смушевѣ сивѣ высокѣ шапки зъ маленькими суконными чорными вершечками, а зъ-верху пришитѣ червонѣ стрѣчки якъ-разъ такъ, якъ пришивають на весѣляхъ на Украинѣ въ Кіѣвщинѣ стрѣчку до шапки бояре. Насъ такъ вразила ся схожѣсть, що намъ здало ся, що то украинскѣй бояре десь въ Кіѣвщинѣ вертають ся зъ весѣля. Тымчасомъ въ сьому краю чоловѣки

скрѣзь зъ-дебблшого носять на головахъ нѣмецкѣй картузы. И рядомъ зъ парубками, бачимо, йдуть велико-польскѣй молодицѣ въ синихъ суконныхъ юбкахъ зъ выкладчастыми широкими комѣрами, зовесѣмъ въ такихъ, якѣ носять молодицѣ въ Кіѣвщинѣ та на Волинѣ, де сѣ юбки звать ся на Украинѣ жупанами або юбками зъ вусиками, се-бѣ то зъ чорными шнурками, нашитыми зъ-заду по лїніяхъ розрѣзѣвъ звѣсного сѣртука. И сей характерный костюмъ разомъ переносить вашу думку на Украину... Цѣкаво знати, якъ широко розповсюднений сей костюмъ въ Великопольщи, въ самому осередку Польщѣ, мѣжъ тымъ якъ зъ-краю Польщѣ на сходѣ Мазуры, прилягаючѣ до Украинцѣвъ по усѣй ихъ етнографічнѣй границѣ, носять звѣснѣй кожному угластѣй конфедератки зъ чотирма рѣжками. На Кракусахъ бачимо звѣснѣй кракѣвскѣй жупанѣ зъ полами, пѣдбитыми чорною або бѣлою матерією, а Седлецкѣй Мазуры всѣ носять сѣрый чисто нѣмецкѣй довгѣй до пять сѣртукъ зъ гузиками на грудяхъ и зъ заду. За Кракусами та Мазурами йде смугою висока галицка та седлецка русинска смушева шапка, котра въ Седлецкѣй губерніи зъ синимъ суконнымъ верхомъ а зъ-заду розрѣзана на двое, такъ що кѣнцѣ, неначе вуха, вѣдстають вѣдъ шапки и звѣшуютъ ся въ-низъ. А далѣ за Брестомъ врѣзають ся клиномъ ажъ до Житомира повѣстяна магерка, бѣло-русской формы, тѣльки темно-рудого кольору; ся магерка въ Овруцкому повѣтѣ вже бѣла, такъ що Овруцкѣй Украинецъ, при мовѣ чисто у-

краинско́й, своєю бѣлою свитою та магеркою схожій на Минского Бѣлоруса, що за Припечтю вже вѣнъ *одекае* по бѣло-рускому.

Украинскій доброволецъ, що побували въ Сербіи и бачили сербскій оселъ та хаты, писали, що сербскій хаты та двори зовсѣмъ схожій на украинскій: передъ хатами въ квѣтникахъ пѣдъ вѣкнами садять навѣтъ любистокъ, руту та мяту, а въ хатахъ передъ образами висять папѣрові голубы на ниточкахъ, причепленихъ до стелѣ, зовсѣмъ на украинскій ладъ. Двѣрь, забудуваня, хата въ Сербовѣ мѣсяцями, якъ писали доброволецъ, такій схожій на украинскій, що можна було помылитись, приймаючи сій господарскій обставины за украинскій. Дѣвоцкій болгарскій убѣръ зновъ дуже схожій зъ уборомъ украинскихъ дѣвчатъ: на головахъ вони носять вѣнки зъ квѣтокъ и такій самій шерстяній хвартухи чи попередницѣ, тѣльки ще пестрявѣйшій нѣжъ украинскій, носять таков самон формы запаски чи плахты. Сій болгарскій запаски чи плахты, картаті зъ взорцями на квадратики, такъ схожій зъ украинскими, що вони на Басарабіи и навѣтъ въ Кіевѣ продають ся на базарахъ, якъ украинскій плахты, и вживають ся якъ шерстяній килимки. Ихъ привозять зъ Болгаріи и розносять на плечахъ та продають по украинскихъ городахъ, мѣшаючи зъ мѣщевыми украинскими виробами. И ще цѣкавы фактъ, що кольоры сихъ болгарскихъ плахотъ близчі не до пѣвденно-кіевскихъ, де плахты темнѣйшій, а до пѣвнѣчно-украинскихъ полѣськихъ, чернигѣвскихъ та могилѣвскихъ зъ кольорами яснѣйшими, червонуватыми та бѣлу-

ватими... Зновъ на Днѣпрѣ коло Бендеръ намъ траплялось на колоністахъ Болгарахъ бачити довгій свиты, якъ отъ нашій звѣснїй кобеняки чи кереф, облямованїй ѣ обшитїй на станїй ѣ на краєчкахъ пѣль вузкими синими стьожечками. Ся розмальована болгарска свита зновъ пригадала намъ розмальовану свиту галицкихъ Русинѣвъ, тѣльки въ Галичинѣ вживають ся для обшиваня стьожки не синїй, а червонїй. Смушеву чорву шапку високу, трохи гостроверху, яку носять Украинцѣ на Подолѣ та на Басарабіи, вживають и Болгаре. Типичну украинску бѣлу хатку зъ вѣкнами на чотвори шибки намъ траплялось бачити и въ Великопольщи на прускѣй границі, мѣжь звичайными хатами въ Польщи зъ вѣкнами на шѣсть шибокъ, и навѣть зъ вѣконъ вагона мы заглядали тѣвъ въ Псковскѣй губерніи.

Украинска пѣсня йде на пѣвнѣчь далѣ чистой украинскои етнографічної границѣ. Зъ збѣрникѣвъ бѣло-рускихъ та чорно-рускихъ пѣсень Шейна, Романова, Безсонова, Запольского, Зинаиды Радченко, Янчука — мы бачимо, що въ середнѣй Минщинѣ, въ Виленщинѣ та въ пѣвденнѣй Могилѣвщинѣ йде майже вся лірична пѣсня, колядка, щедрѣвка ѣ приказка, навѣть весѣльна пѣсня чисто украинска; а далѣ на пѣвнѣчь Бѣлорусїя тѣвъ ще наберець ся добрыхъ двѣ третини, и тѣльки за захѣднѣю Двиною до епїчныхъ формъ та вѣршѣвъ украинскои пѣснѣ цѣкаво примѣшуютъ ся ѣ приплѣтають ся епїчнѣ формы ѣ вѣршѣ велико-рускои не рифмованѣй пѣснѣ. А далѣ на пѣвнѣчь въ Новгородскѣй, Вологодскѣй,

Вятскѣй губерніи розсыпались въ велико-русскѣй мовѣ чисто украинскѣй слова зъ характернымъ украинскимъ *i* замѣсьць *ь* — геть ажъ до Бѣлого моря и до Уральскихъ гѣръ. Сю змѣну *ь* на *i* мы бачимо и въ Хорватѣвъ.

Такъ то мы бачимо, приклавши методъ порѣвнюющей етнографіи, сказати-бъ, тѣльки летомъ, кидкомъ ока, що етнографічнѣй прикметы украинской расы розкинутѣ далеко ширше вѣдъ самой границѣ украинской расы, — що вони, якъ тоневкѣй корѣнчики, розкинули ся широко кругомъ Украины по-за вѣ етнографічною границею, йдуть далеко й надто далеко кругомъ неї, и сѣ прикметы такѣ, котрѣ становлять въ самѣй Украинѣ дуже выразнѣй й оригінальнѣй вѣдмѣны украинской народности та національности. Се все показує, що украинска національнѣсть давня самотѣйна, самотѣйна, коли характернѣй прикметы вѣ мы примѣчаємо й теперъ въ далекихъ вѣдъ неї краяхъ Славянщины розсыпанѣ на далекому й широкому просторѣ неначе радіусы. Тутъ мы бачимо не мертву лѣтопись на мертвѣй мовѣ, — хочъ и въ мертвыхъ лѣтописяхъ багато слѣдѣвъ украинского языка, — тутъ мы бачимо цѣкаву жыву лѣтопись, зъ живыми формами украинской національности, котрой вѣякѣй переписчики та орударѣ вынародовлѣня не мають змоги й силы поцеувати. И намъ чуднѣй загаги, на прикладѣ, польскихъ шовіністѣвъ и ихъ претенсіи на колонизацію украинского племѣя, сього вѣбы-то паростка польского племѣя, сього паростка, котрый вѣ-двое бѣльшѣй за саме польске племѣя, не прилѣчу-

ючи до нього навѣть Бѣлорусѣвъ та Черно-русѣвъ. Чудними здають ся намъ забаги на „обрусеніє“ України велико-руськихъ славянофілѣвъ и ихъ усякї теорїи, гадки та выгадки, не маючі навѣть нѣякого научного ґрунту.

Чи залѣгъ въ велико-рускѣй расѣ „дикїй Фїннъ“, чи не залѣгъ, якъ каже д. Пыпинъ, а виходить, що д. Огоновскїй, йдучи за Костомаровымъ, все-таки правѣйшїй. Фїнско-татарска раса, сусѣдня зъ велико-рускою зъ давнихъ давенъ, увѣгналась въ Велику Русь вызубнями, клинами та оазами, а усяке сусѣдне племя зробиць доконечне свѣй впливъ на друге, и расовый и идейный, чи добрый, чи поганный. Се скрѣзь такъ буває й бувало зъ давнихъ давенъ: перейманщина мѣжь сусѣдними народами скрѣзь буває, чи буде ся перейманщина самохѣтна, а то й приневѣльна часами...

Великоруссамъ дуже не подобають ся чогось ся примѣшка, не подобають ся навѣть, коли въ ихъ присутности говорять про сю примѣшку, такъ що мы знаемо про сю ихъ слабѣсть и въ ихъ присутности у насъ принято за незвычайнѣсть навѣть говорити про те. Се є прикмета національной гордости та якоись національной чести, а може инча форма національной нетерплячости, якась историчня... Для Украинцѣвъ байдуже, коли при нихъ говорять за примѣшку до ихъ расы усякихъ Торкѣвъ, Беренцѣвъ, Половцѣвъ. Украинцѣ и въ исторїи вызначувались своєю національною терплячостью — якъ каже Костомаровъ, и теперъ вони тымъ самымъ вызначають ся, бо вони зъ давнихъ давенъ бачили въ себе дома

людей усякої національності и давно оговтались зъ ними. Така нетерплячობъ въ Велико-россахъ до фінско-татарского племя и навѣтъ нехтуваня нимъ може повстала вѣдъ того, що се племя було не христіянске та й теперъ воно не все христіянске, на пѣвночи ще й справдѣ дике, а Татаре, якъ звѣсно, ще й до того довго гнобили Московску Русь, якъ вороги.

Намъ навѣтъ чудно, що чистѣсть племя вважаєть ся якъ його якась достоїнѣсть. Въ Европѣ нема чистыхъ расъ, окрѣмъ може Бѣлорусѣвъ та Литвы. Мы навѣтъ не розумѣемо, що то за честь бути чистымъ Славяниномъ? Хиба не все одно, вѣдъ кого-бъ и вѣдъ якихъ складаныхъ етнографічныхъ елементѣвъ не повстало племя, абы воно було путне, й гуманне, й культурне. И въ англійскѣй расѣ е свѣй „дикій Фіннъ“ — се Кельтъ, що лѣгъ въ грунтъ англійского теперѣшнього племя, до котрого примѣшались нѣмецкой расы Англи, Саксы та Норманы. Сей „дикій Фіннъ“ ще й теперъ вдержавъ ся на пѣвдни Англіи въ пѣвденному Валлісѣ чи Уельсѣ. И въ основѣ теперѣшньої французской расы лѣгъ „дикій Фіннъ“, той самый Кельтъ та Галль, що недавно ще пофранцузивъ ся навѣтъ коло самого Парижа, и сей Кельтъ ще живе й доси й розвиває навѣтъ свою літературу въ Нормандіи та Бретанѣ. А вже въ Италіи того „дикого Фінна“ й не перелѣчити: тутъ були й Етруски, й Вольски, й Готы, й Лонгобарды и навѣтъ Греки и Арабы въ Сициліи та Неапольскому краю. Одначе про се все Англичанамъ, Французамъ та Италианцямъ зовсѣмъ

байдуже, вони становлять національну честь въ своїй культурѣ та... въ поважаню инчихъ національностей, а не въ чистотѣ своєї расы та своєї національності. Вони й не сердять ся за сю примѣшку и не обиджають ся. И справдѣ, скільки-бъ то прийшлося випустити того гнѣву та пересердя, на прикладъ, Италіи та Испаніи, вѣдповѣдно пропорціи складовыхъ элементѣвъ — тыхъ усякихъ „двѣхъ Фіннѣвъ“ ихъ національностей? Италіи прийшлося бы вѣдъ напруги тією амбіцією давно луснути. Франція та Англія мусѣли-бъ дѣйти до зневѣрености въ свою високу культуру, а Испанія зъ такої причини черезъ свою звѣсну гордовитѣсть давно-бъ здурѣла, и тѣвъ прийшлося бы посадети въ Кіѣвъ въ Кириллѣвске, въ домъ для збожеволѣлыхъ...

Великороссамъ зовсѣмъ таки не годилося бы дуже нехтувати тією фінско татарскою расою ще й тому, що вони вѣдъ сієи расы взяли и самый принципъ царизма, котрый давъ имъ спроможнѣсть утворити велику державу. Якъ показує Костомаровъ [Историч. монографіи т. I, ст. 237], доконче въ тѣй землі Ростово - Суздальско-Муромско-Рязаньскѣй вперше въ давнѣй Руси выникъ початокъ инчого порядку въ выбраню князѣвъ. Въ 1157 роцѣ ся земля сама обѣбрала собѣ за князя Андрѣя Юріевича Боголюбского и сама выгнала його братѣвъ, настановивши його однодержавнымъ княземъ Ростовско-Суздальскимъ. Ся нечувана въ давнѣй Руси подѣя пѣшла зовсѣмъ навпаки проти давныхъ порядкѣвъ на Руси и проти самого звичаю Рюриковичѣвъ,

норманскихъ князѣвъ — дѣлити землю и удѣлы мѣжь усѣма сынами та братами. Сю форму князѣвства, не громадского, вѣчового та wyborowego, а, сказати-бъ, расового мы й теперь бачимо въ Астраханскихъ Калмикѣвъ та въ Киргизѣвъ, котрѣ мають свого одного князя на все колѣно, якъ патріярха цѣлого племя. Такими ханами чи царями цѣлого монгольскаго племя були звѣснѣ монгольскѣ ханы Батый, Тохтамышъ, Тамерланъ. Вѣдъ свѣхъ ханѣвъ Золотой Орды, якъ звѣсно, давнѣ московскѣ царѣ перейняли усѣ атрибуты й права однодержавной власти и присвоили ихъ собѣ, — на прикладъ право хана яко властивця усѣи землѣ, усѣхъ маестностей своєї державы, право хана не дѣлитись властью нѣ зъ кимъ. И справдѣ Иванъ Грѣзныи нехтуе вже боярами та боярскою думою, омежовуючою власть царя, вытинае боярѣ и зве ихъ своими „холопами“, а то й просто своими „мужиками“. Татарской крови багато вплыло въ жилы велико-русской аристократіи. Не будемо втомлювати читалника цѣлою низкою фамілій велико-русскихъ аристократѣвъ татарского родоводу. Скажемо тѣльки, що й звѣснѣи письменникъ Державинъ, и Аксаковы, и навѣтъ Тургеневъ — якъ показуе Слонимскѣи въ „Вѣстнику Европы“ [1869 р., кн. 11 и 12] въ своѣй статьѣ „Национализмъ въ политикѣ Россіи“ — були татарского роду. И нехтувати татарскою кровью зовсѣмъ не годить ся, бо й то кровь людска, а не котяча, ще й де-чимъ добрымъ стала въ пригодѣ для Великороссіи. Та й теперь въ Россіи сучаснѣ Татарѣ вла-

вились своєю незвичайною чесністю: татарських слугъ въ Россіи цѣнують трохи не на вагу золота за ихъ чеснсть. Петербургъ всть звѣсне „чухонске масло“, а слово „чухна“ вважає якъ найпоганѣйшу лайку, хочъ Чухонцѣ своєю фінляндскою культурою нѣякъ не низчї вбдѣ Великороссѣвъ. Часъ бы вже перестати потрѣпувати Чухонцѣвъ и не Чухонцѣвъ „чухнами“, а поводитись зъ ними якъ зъ людьми, по-европейскому...

По нашѣй думцѣ Россія повинна-бъ по-заводити школы на усякихъ чужородськихъ языкахъ и симъ способомъ розповсюднювати мѣжь чужородцями просвѣту й культуру, а не ждати часу, доки вони обрусѣють и приймуть ажъ зъ російскимъ языкомъ европейску культуру... Але мы въ системѣ розповсюднюваня велико-руськихъ шкѣлъ въ Сибѣри и на Украинѣ вбачаемо не сю идею культуризаціи. Треба глянути на ляндкуарту гїмназій, выдану попереднымъ попечителемъ одесского округа Голубцовымъ въ рѣкъ якогось чудного „пятнадцятилѣтнього“ ювілея графа Толстого. На тѣй ляндкуартѣ зумысне позначованї червоными значками класичнї й женьскї гїмназїи та прогїмназїи, заведенї Толстымъ за часы його міністрованя, щобъ то показати його невсиучу дѣяльнѣсть на нивѣ просвѣтної культуры. Тутъ мы бачимо, що на самыхъ далекихъ краяхъ Сибѣри, иеъ пѣвночи, въ Якутскѣй землі, на пѣвнѣчъ икъ Вымойску и скрѣзь рябѣють довгимъ разкомъ червонои значки, назначаючї новї женьскї гїмназїи, и все тѣльки женьскї, неначе тамъ въ тыхъ гіперборей-

скихъ краяхъ и чоловѣкѣвъ нема, щобъ для нихъ заводити школы, неначе се край якихсь якутскихъ та тунгускихъ амазонокъ... А дѣло выходить зовсѣмъ прости: тутъ проглянула затаена думка Толстого швидче обрусити Якутѣвъ та Тунгусѣвъ, се стѣйне, тверде й запопадисте племя, мѣжь котрымъ якутять ся та тунгусять ся самѣ Великороссы. И чудне дѣло! сѣ самѣ збытки на женьскѣй прогимназїи мы бачимо на тѣй ляндкартѣ и на центральной Украинѣ: починаючи вѣдъ пѣвденной Курской губернїи, сѣ червонѣй значки женьскихъ прогимназїй густенько рябѣють икъ пѣвдню черезъ Полтавщину и частину Харкѣвщины, и трохи сягають черезъ Днѣпро въ Кїѣвщину, вганяючись клиномъ въ саму центральну Украину. Нѣ, не дурно графъ Толстой выучувавъ и навѣтъ выдавъ книгу про Ёзуитѣвъ! Очевидячки якутскѣй та тунгускѣй дамы йому сподобались, и вѣнъ зъ ввѣчливостью европейского кавалера пѣднѣсь имъ букетъ обрусѣня. Видно, що й нашѣ Украинки тежь припали йому до сердца..

Се залицяня до дамъ та паннѣвъ побитыхъ та завойованыхъ народѣвъ нагадало намъ ще одного такого дамского кавалера: арабского калїфа Омара — його систему конфїскацїи женщинъ у завойованыхъ народѣвъ и полїгамїю въ його вѣйску зъ полїтичною цѣлью вынародовлѣня. Вѣнъ разъ вылаявъ своего фельдмаршала Абу-Обседа, сього арабского сурового Запорожця, за те, що вѣнъ въ Сирїи та въ Антїохїи не дозволивъ своему вѣйску въ часъ вѣйны забирати й возити зъ собою

женщинъ. Омаръ вылаявъ його за сю суворість и звелѣвъ своимъ воинамъ-Арабамъ забирати чужородскихъ женщинъ, якъ контрибуцію, и женитись зъ ними. И справдѣ, ще трохи бѣльше якъ черезъ одно поколѣня зъ пѣвнѣчнои Африки каліфови оповѣщали, що такихъ податкѣвъ молодицями та дѣвчатами вже можна й не брати, бо всѣ дѣти, що родились въ тѣмъ краю, були вже магометанами и говорили арабскимъ языкомъ. „Нація — каже Дреперъ — може поправитись вѣдъ конфіскаціи вѣ провинцій, вѣ багатства, вѣдъ контрибуцій, але вона не може поправитись вѣдъ найстрашнѣйшого акта вѣйны — вѣдъ конфіскаціи вѣ женщинъ...“

Що сьому правда, се добро зазнала Українна, зъ котрои брали такі контрибуціи та податки Татаре, Польща, бере й Россія. Хто не знає, якъ Єзуиты переманювали въ католицтво и споляченя попередъ усього женщинъ нашихъ давныхъ панѣвъ, тыхъ усякихъ княгинь Аннѣ-Алоизѣ Острожскихъ и инчихъ, и черезъ нихъ переманили до себе ихъ дѣтей, се бѣ то волянську, подѣльську, бѣло-руську та галицьку шляхту... Таку саму роль на Украинѣ мають усякѣ велико рускѣ женскѣ институты та прогимназіи, що правдивои науки й просвѣты дають трошки, за те-жь, якъ усѣ середнѣ велико рускѣ школы на Украинѣ, дають великорускѣй языкъ та повеликорусѣня черезъ матерѣ украинскихъ сѣмѣй. Треба пригадати тины тыхъ Гапчочкѣй й инчихъ героинѣй старыхъ романѣвъ Нарѣжного, котрѣ, вернувшись зъ петербурского института, нехтують вже украин-

скимъ языкомъ, нехтують, що ихъ „бѣлую чудную кожу“ звать на Украинѣ *шкурою* и чваняты ся такою французчиною: „Ma serege сестриця! regardez, вѣдкѣля дымъ иде?“

Сказати правду, калѣфъ Омаръ и його фельдмаршалы й усякѣ арабскѣ обрусительъ были люде далеко жертводатнѣйшѣ, нѣжъ нашѣ обрусительъ, коли были готовѣ навѣтъ женити ся зъ чорными Африканками ради идеи арабізма та исламизма. Мы радили-бъ и нашимъ обрусителямъ, и всякимъ пройдисвѣтамъ зъ братѣвъ Славянъ, усякимъ редакціямъ „Кіевлянина“, тымъ якимсь „Неизвѣстнымъ“, тымъ „И-о“ й инчимъ — присвятити себе на такѣ жертвы: выйти цѣлою армією въ гіперборейскій край, въ Якутію та Тунгусію, и поженитись зъ Якутками та Тунгусками. И черезъ одно поколѣня. . . вышло-бъ щось страшно моральне. . . Тѣльки маю застерегти сихъ ново-Арабѣвъ, що тамъ не родючі та плодючі землѣ Башкирія, Кавказа та „Юго-западнаго края“, а щось далеко мокрѣйше й холоднѣйше вѣдъ полѣськихъ мочарѣвъ та болотъ, и въ кишенѣ тамъ багато не перепаде зъ тыхъ нивъ. И чертоги якутскѣ не золотоверхѣ, навѣтъ не соломяноверхѣ, а й доси крытѣ землею та дерномъ. . . хочъ тамъ сотнѣ лѣтъ уже порають ся російскѣ культуртрегернѣ губернаторы та исправники. И тѣ Якутки та Тунгуски зовсѣмъ не схожѣ своєю красою на Мільоску Венеру: въ нихъ лице пльсковате, нѣсь якъ картоплина, ротъ вѣдъ уха до уха, очи наче осокою прорѣзанѣ. Але якъ и тѣ кавалеры познимають тамъ передъ дамами свои

машкары и покажуть имъ правдиве моральне лице своєї душі, гърше за лице якутських красунь, ще й чорнійше вѣдь сажѣ, — то й примітивні Якутки перелякають ся... ще, чого доброго, й якутского гарбуза піднесуть... А якъ не піднесуть, то смѣливо можна запевнити, що вѣдь нихъ вийде поколѣня зъ такими гнилыми моральними болячками та виразками, таке прокажене поколѣня, якого трудно и въ исторіи вышукати. И сї самї субекты, сї „Неизвѣстные“, сї „Ил—ки“, „П—и“, сї зайшли Славяне, и нашї й усякї обруситель своєю моральностью и ихъ прокажене поколѣня може на смерть перелякати исторію, и исторія, чого доброго, вжахнеть ся, заслабне та й умре зъ переляку. И тодѣ прийдець ся вѣй хіба зновъ родитись въ друге, ждати якогось нового Нестора...

Сказати щирю правду, намъ ся стара система арабізації та исламізації дикихъ Омарѣвъ, Абу-Обсїдѣвъ, Моавій та инчихъ подобаєть ся багато бѣльше, нѣжь новї системы Бісмаркѣвской германізації та московского обрусѣня. Вона не така шкодлива що-до моральной проказы и вѣв послѣдкѣвъ на будущї поколѣня й на довгї часы. Ся арабской масти гангрена вѣсть тѣльки одно поколѣня. А вже тї европейскї та єзуитскї системы, тонкоумні, хитрї, обережненькї, що пускають въ дѣло ту-жь арабску чуму й проказу, тѣльки малесенькими дозами, прищѣплюють сю штуку прищикѣ за прищикомъ, виразку за виразкою, — сї системы псують до останнього мускула цѣлї ряды поколѣнь завойованыхъ и самохѣть

пѣддавшихъ ся народѣвъ инчои національности та инчои вѣры. Ихъ автономію, ихъ вѣру, ихъ языкъ розхолѣтують по-маленьку, по-тихеньку, смыкають и высмыкують зъ живого тѣла нервъ за нервомъ, мускуль за мускуломъ, доки не розхитають такъ, що воно впаде, — доки не розѣмнуть такъ, що се тѣло можна проглотити, якъ проглотити удавъ свѣой добутокъ, а потѣмъ всисають жизньовый сѣкъ його въ свѣой организмъ, сѣкъ вже нездоровый, заразливый, якъ отрута. Чого тѣльки не пускають въ дѣло сѣ хірурги й операторы? И пѣдкупы, и подарунки, и землѣ, и привілеѣ, и сытѣ уряды, и хрестики для покѣрненькихъ, и тюрьмы, й переполохъ, и жандармскѣ струсы и всякѣ забороны для твердыхъ и стѣйкѣйшихъ. А въ результатѣ — страшна проказа деморалізаціи є шкодлива для того й другого боку. Провинникъ и попсованый чоловѣкъ и той, хто продаєть ся, и той, хто купує його. А хто разъ продаєть ся, той може продатись и два и три разы комусь инчому, дужчому. И гонти тѣ болячки, прищѣ та выразки приходять ся народамъ довгѣй й довгѣй часы, бо звѣсный державный укладъ, звѣсна державна система може й пѣднати высоко честь и моральнѣсть народѣвъ, може й привизити вѣ до самой землѣ и... навѣтъ зничити вѣ. Якѣ паскуднѣй, противнѣй, чисто звѣрчѣй та біологичнѣй процессы приходять ся намъ наглядати и... переживати!

Якось таки велико-рускѣй єрархіи вдало ся переложити службу Божу и Євангелію на деякѣ чужородскѣй языки народѣвъ въ Сибѣри та на Волзѣ, але се стало ся ще до пануваня

гр. Толстого. Се спасенне дѣло теперь не можна було-бъ зроби́ти, бо теперь, на прикладъ, на Украинѣ обрусеніе становлять вы́ше вѣдъ интересѡвъ христіянства й православія, неначе вѣдъ нього залежить и саме небо и самый рай: проповѣдей по украински не можна говорити, хочъ усѣ добре знають, и попы ерархи, що штунда розповсюджуєть ся и черезъ те, що народъ не чує й не знає зрозумѣлон для себе проповѣди. Той давнѣйшій вчинокъ ерархіи, вже ради місійного христіянства, и дає причину обрусителямъ ще й выставляти сей фактъ передъ Европою, якъ знакъ и проявокъ великой національной и релігійной терплячости Россіи Звѣсний Побѣдоносцевъ навѣтъ величавъ ся й чванивъ ся тымъ вчинкомъ въ Кіѣвѣ на празнику тысячолѣтнього ювілея хрещеня Кіѣва. Вѡнъ и забувъ ся, що ся нѣбы велика терплячѡсть Россіи й доси не стерпѣла украинского та бѣло-русского перекладу Евангелія. И ся чваньковитѡсть сказана въ промовѣ на березѣ Днѣпра, въ Кіѣвѣ, въ самому серци Украины!...

III.

Д. Огоновскій въ передньому словѣ, — якъ мы вже згадали попереду, — робить такий вивѡдъ, що руско-украинска література має усѣ умовины на самостѡйный розвитокъ, дякуючи багатому народньо-поетичному ґрунтови, тѡй народнѡй поезіи, тымъ козацкимъ думамъ, якими не може похвалитись нѣ одинъ славянскій народъ. Д. Огоновскій прирѡвнює

українскій языкъ въ його вѣдносинахъ до велико-русского, до шведского, датского, або до романскихъ языкѣвъ и — якъ каже д. Пыпинъ — зъ гидливостью зрѣває думкѣ тыхъ людей, котрѣ узнають украинскій языкъ говѣркою и прирѣвнюють його роль и вартѣсть до роль и вартѣсти низче-нѣмецкого, котрымъ теперъ пише, на прикладъ, Фрїцъ Рейтеръ и инчі. Д. Огоновскій каже, що украинскій языкъ має тѣльки три говѣрки [и то — додамо мы — двѣ зъ нихъ, полѣська и карпатска, дуже малі по численности людности и обсягу своєї територіи], тодѣ якъ нѣмецкій языкъ має багато провінціалізмѣвъ и, якъ літературный языкъ, вѣнъ утвореный зъ усѣхъ нѣмецкихъ говѣрокъ ще Лютеромъ.

Д. Пыпинови не подобаєть ся така думка д. Огоновского. Вѣнъ не каже просто, що украинска мова, въ рѣвнѣ зъ велико-русскою мовою, се все одно, що низче нѣмецка мова въ рѣвнѣ зъ нѣмецкою книжною мовою, се бѣ то загальною нѣмецкою мовою; не каже вѣнъ сього, якъ багато де-чого въ своѣй статѣ вѣнъ не договорює, не доводить до кѣнца своихъ выводѣвъ зъ колючостью московскихъ славянофілѣвъ, але за те вѣнъ трохи насмѣшкувато поглядає на думку д. Огоновского про паралельность сѣмѣ языкѣвъ руского племя зъ сѣмѣю языкѣвъ англо-саксонскихъ та романскихъ. Д. Пыпинъ каже: О. Огоновскій наче-бѣ то и справдѣ серіозно высловлює таку думку. Вѣнъ не подумавъ одного: що, на прикладъ, Французы, Испанцѣ, Италіянцѣ и т. д. нѣколи не були однимъ народомъ, не склада-

лись въ одну державу, а тымчасомъ Пѣвденна и Пѣвнѣчна Русь колись були одно племя и одна держава и мали одинъ літературный языкъ.

Тутъ и намъ придетъ ся въ свою чергу наставити знакъвъ здивуваня та запытаня—!?!? Се выпадае такъ: щобъ якомусь тамъ гуртови усякихъ народѣвъ мати одну літературу, одну мову, треба тѣльки, щобъ тѣ усякѣ народы и народцѣ коли-небудь и якъ-небудь, хочъ бы й ще до потопа, були одно племя и складали одну державу!? Стаючи на грунтѣ сього принципа, пришлось бы наробити багато літературного шелесту въ историчному житю народѣвъ, пришлось бы тымъ групамъ народѣвъ чи народцѣвъ калѣчити свои языки, утворяти якѣсь языковѣ та літературнѣ воляпюки и, само по собѣ, пришлось бы имъ мати тяганину зъ чимсь мертвымъ, заплѣснѣлымъ, и навести таку мертвоту та гнилятину и на свѣй живой прогресивный розвитокъ... або пришлось бы слабкѣйшому дати себе на жертву дужчому, щѣ мы бачимо въ Россіи, де й справдѣ сей принципъ доводитъ ся вже до практики: де обягла державна грядиця Россіи, тамъ хотять завести одну літературу и одинъ языкъ.

Въ поглядѣ д. Пыпина проглянувъ принципъ державности въ літературѣ, черезъ котрый вѣнъ поглядае въ свѣй статѣ на літературный рухъ въ Галичинѣ та на Украинѣ. Черезъ сей принципъ и дзвенять та гудуть въ його статьяхъ про украинску літературу тѣ диссонансы, то переносы, то недоносы въ то-

нахъ, про котрї мы вже попереду згадували. Мы такъ само можемо сказати д. Пыпинови, що вѣнъ неначе зумысне забувъ про одно: що германске племя, хочъ воно одно суцѣльне племя и має одинъ літературный языкъ и одну літературу, нѣколи не вкладалось въ одну державу, и було розбите на десятки королѣвствъ та усякихъ герц-перц-дерц-герцогствъ, и теперъ вкладаеть ся въ двѣ державы: пруско-германску та австрійску, — тымъ часомъ якъ романске племя колись було одно латинске племя, мало одну римску державу и мало навѣтъ довго й довго одну латинску літературу и въ Италіи, и въ Франціи, и въ Испаніи, и въ Провансѣ и навѣтъ въ Англіи. Д. Огоновскій каже правду: паралель языкова, літературна й расова мѣжъ рускимъ племямъ и нѣмецкимъ не годить ся, бо сї паралель не припадають одна въ другу, — тымчасомъ паралелізація мѣжъ рускимъ племямъ и латинскимъ виходить правдиво и припадає дуже добре.

Мы не знаємо, де д. Огоновскій начитавъ про се прирѣвнюваня украинского языка та літературы до нѣмецкого plattdeutsch-a та нѣмецкихъ пробъ въ літературѣ писати на сьому *платдайчъ**). Въ велико-рускій літературѣ мы не знаходимо такой думки и такого погляду. Въ теперѣшній часы въ велико-рускій бѣ-

*) Прирѣвнюванє украинского языка та літературы до нѣмецкого plattdeutsch-a — дуже въ модѣ у галицкихъ москвофілѣвъ. Тымъ прирѣвнюванємъ воювавъ дуже часто звѣстный о.

жучо́й літературѣ мы часто натыкаємось на узнання нашого українського языка за окре́мний языкъ. Самъ д. Пыпинъ якось минає се прирѣвнюваня, хочъ и не зрѣкає його нѣякими поглядами та доказами. Мы скажемо, що й справдѣ сѣ прирѣвнюваня, ся паралелізація зовсѣмъ невдатна и неправдива.

Въ нѣмецкому языцѣ єсть деякі вѣдмѣны въ вымовѣ. Найвартнѣйшу вымову можна зауважити у Швабѣвъ на Рейнѣ, въ Баденѣ, Віртемберзѣ, Ельзасѣ, Лотарінгіи та ще въ нѣмецко́й Швейцаріи, сѣй нѣмецко́й Гуцульщинѣ, хочъ зъ сихъ Швабѣвъ повстали найвысчѣ геніи Германіи. Шіллеръ бувъ родомъ зъ Віртемберга, а Гете зъ Франкфурта на Майнѣ. Одначе ся вѣдмѣна швабскои мовы вѣдъ нѣмецкои зовсѣмъ не може ставати въ паралели зъ вѣдмѣною українського языка вѣдъ великоруского: вона не бѣльша, якъ вѣдмѣна галицко-русскои мовы вѣдъ украинскои. Не вважаючи на таку вѣдмѣну, германске племя все таки дуже суцѣльне и расовымъ фізичнымъ типомъ и прикметами національно-психичными. Вѣдъ краю до краю Германіи мы бачимо того самого, однакового Нѣмця, практичного, економного, хозяйновитого, флегматичного, але цупкого и стѣйкого. Сей повсюдний національний типъ виявивъ ся въ дуже выразныхъ прикметахъ: въ релігії — помѣрнымъ раціоналізмомъ, въ філософії

Ив. Наумовичъ, воюють усе й редакторы москво-фільскихъ газетъ галицкихъ. — [Прим. Ред. „Дѣла“.]

трансцендентальністю, потягомъ до ідеалістичного умогляду, въ поезіі — потягомъ до ідеалізму часомъ філософського, и взагалѣ виявивъ ся нездатністю до жарту й гумору въ літературѣ въ легкій и серіозній формѣ. яку мы примѣчаемо ще въ велико-рускої літературѣ. Въ додатокъ сього ще скажемо, що вѣдь краю до краю Нѣмеччини Нѣмець п'є пиво, любить вѣсти ковбасы, вѣсть солодкій стравы, тѣ солодкій габеръ-зупы, вѣдь котрыхъ насъ верне на нудоту. Вѣдь краю до краю Германія спѣває *Wacht am Rhein*, а Нѣмкині скрѣзь зъ-роду практичній й хозяйновиті, але ладній зѣхати й охати при свѣтѣ мѣсяця, слухаючи щebetаня соловейка. Тутъ мы бачимо вѣдь краю до краю одну національнѣсть, и до Германіі, поки що, нѣякъ не можна прикласти привіциа Костомарового твору „Двѣ русскія народности“, бо сихъ народностей поки ще въ Германіі тѣльки одна, хочъ Германія була не разъ и не два пошматована на десятки царствъ усякої масти й великості, хочъ вона має вѣдмѣну въ мовѣ на Рейнѣ въ Швабіі. Тымчасомъ, — якъ казавъ Костомарѣвъ, — тѣльки поставте рядомъ Украинця й Великоросса, и вы зъ разу на свои очи постережете й побачите „двѣ русскія народности“.

Тымчасомъ паралель мѣжь Украинцями та Великороссами, а зъ другого боку мѣжь романскими народами припадає зовсѣмъ вповнѣ, и мы покажемо сю паралель.

Захѣдня и Схѣдня Европа, обидвѣ половини Европы, перебули фазы свого историчного життя дуже схожі мѣжь собою. Захѣдъ Ев-

ропы далеко ранѣйше почавшій жити историчнымъ життямъ, перебувъ тѣ фази далеко ранѣйше; славянскій и властиво рускій Схѣдъ Европы пѣзнѣйше тѣльки повторивъ такі самі фази. Умовини, щѣ утворили исторію й культуру усїей Европы, були однакові, и мы на Схѣдъ Европы тѣльки побачили ту саму драму на сценѣ историчного життя, тѣльки вѣдѣграну вѣ-друге, хочъ зъ менчимъ артизмомъ и зъ слабкѣйшими результатами историчного впливу та вражѣня.

На захѣдъ Европы, на земляхъ якихъ примітивныхъ расъ — Етрусковъ, Вольсковъ, Галловъ та усякого племя Кельтовъ, попередъ усього вѣ Италію осѣло ся племя Латинцевъ, вѣдтиснувши або поглянувши своихъ Скитовъ та Сарматовъ — тыхъ Етрусковъ та Вольсковъ та ще инчї дробнїй народцѣ. Латинска раса залюднила Италію, утворила Римске царство и швидко захопила й пѣдгорнула пѣдъ свою власть краѣ европейскихъ Фінновъ, европейской Ижоры, Весѣ, Мерѣ, Мордвы, Мещеры — се-бѣ то Галловъ, Кельтовъ, Бриттовъ и т. д. — се-бѣ то теперѣшню Францію, Испанію, Португалію, Руминію та Рейнску землю. Латинска колонізація почала выливатись черезъ край Италію, посунулась за Альпы, вѣ землѣ Галловъ, Кельтовъ, Дакѣвъ, Бриттовъ, Пїттовъ и инчихъ народцѣвъ, и все розсовувалась далѣ на пѣвнѣчъ и на захѣдъ, втягуючи вѣ себе й латинізуючи сї примітивнїй народцѣ Захѣдньої Европы. Само по собѣ, щѣ вѣдѣ перемѣшки Латинцевъ зъ инчими народцями и вѣдѣ кліматичной змѣны вже рано тамъ зародили ся

національнї вѣдмѣны одного загального латинського пня: латинска раса мала вже тамъ своихъ Полянъ, Древлянъ, Кривичѣвъ, Радимичѣвъ; мала навѣть свою Тмуторокань въ дикѣй Дакїи, тѣльки не пѣдъ Кавказомъ, а пѣдъ Карпатами, се-бѣ то въ теперѣшнѣй Руминїи; мала далекихъ Улучѣвъ та Тиверцѣвъ ажъ въ Британїи та за Рейномъ. Въ додатокъ схожости сіеи Захѣднѣи Славонїи береги вѣ надморскихъ краѣвъ були обнизанї грецкими дуже давными колонїями въ Сиціліи, на пѣвднї Италїи, Франціи, Испанїи якъ-разъ такъ, якъ и въ насъ було по надъ Чорнымъ та Азовскимъ моремъ. Сїи усѣ латинскї вѣтки римского дерева мали свѣй центръ — Римъ, и входили въ одну римску чи латинску державу, мали одну вѣру попереду языческу а потѣмъ христїянску, мали одну літературу церковну, літературу отцѣвъ церкви. Тѣльки Римъ, сей нѣбы-то велико-княжїй Кїївъ латинщини, мѣцнїйше державъ въ рукахъ вѣжки свого урядованя и не попускавъ ихъ зъ своихъ рукъ, якъ нашї великї князѣ, бо въ латинскѣй расѣ були звичаѣ и порядки свои, а не нашї славянскї та норманскї-удѣловї.

Латинска раса посувалася все далѣ та далѣ на пѣвнѣчь теперѣшнѣи Франціи. Попереду йшли завойовничї римскї легїоны и завойовували новї краѣ, вступаючи побѣдниками въ далекї землѣ Кельтѣвъ. Легїоны йшли долинами рѣчокъ Роны, Саоны, Луары, Сены та Рейна и — якъ каже Елізе Реклю въ свѣй Географїи Франціи — де були довгочаснї стѣйки и вѣдпочинки римскихъ легїо-

новъ, въ тыхъ мѣсяцяхъ выникли й заснувались великіи латинскіи города Ліонъ, Лютеція чи Парижъ, Бордо; де були коротшіи вѣдопочинки, тамъ стали менчіи города С. Етьенъ, Діжонъ, Руанъ и т. д. Навѣтъ въ земли Тевтонѡвъ заснувались латинскіи колоніи Вѣндобона чи Вѣденъ, Кельнъ, Ахенъ и инчіи колоніи по Рейну. Въ Испаніи латинскіи колоністы обсажували попередъ усього побережній смуги по-надъ Середземнымъ моремъ. За легионами йшли римскіи колоністы. На далекѡй вѣдъ Риму пѡвночи, на берегахъ Сены засновуєть ся новий историчный центръ латинской расы, Парижъ — сей Владимиръ на Клязмѣ чи Москва, въ сѣй земли французской Мерѣ, Весѣ, Мещеры та Мордвы, — се-бѣ то въ земли Кельтѡвъ, пѡвнѡчныхъ Галлѡвъ та Тевтонѡвъ Ельзаса й Лотарингіи. Латинцѣ перемѣшуютъ ся зъ усякими народцями й латинізуютъ ихъ. Въ саму Италію наплывають Вѣст-Готы та Лонгобарды и примѣшуютъ ся до латинской расы. Въ IX. и X. вѣкахъ зъ одного римско-латинского пня вже выразно выникають романскіи сучасні національности: италіянска, провансальска, французска та испанска.

На сей латинскій миръ впало свое монгольске ярмо: то було звѣсне велике переселѣння народѡвъ, щѡ шубовснули зъ Азіи въ Захѡдню Европу. Тевтонска раса й Гунны та усякіи Авары та Аланы вѣдограли на Захѡдъ роль Монголѡвъ та Литвы для Руси, — вони стрясли Римску имперію и вѣдъ того потрясу вона впала. Германцѣ розшматували ѣѣ й подробили на частки. Въ V. вѣцѣ Бургунды за-

воювали землѣ по Ронѣ та Рейну и заснували Бургундске королѣвство; Атаульфъ заснувавъ Вестготске королѣвство въ пѣвденной Галліи та въ Испаніи. Въ 476 роцѣ Одакръ, приводець Герулѣвъ, що служили въ Римѣ въ найнятой дружинѣ, скинувъ зъ престола римского императора Ромула-Августула и назвавъ себе королемъ Италіи, а потѣмъ остготскій приводець Теодорихъ Великій въ 493 роцѣ побѣдивъ Одоakra, выгнавъ його зъ Равенны, а потѣмъ убивъ, а послѣ того утворивъ зъ Италіи Остготске королѣвство, хочъ не на довго: въ 568 роцѣ Альбоинъ, приводець Лонгобардѣвъ, завоювавъ пѣвнѣчну Италію, а потѣмъ и середню до Неаполя. Франки вѣдчахнули вѣдъ Рѣму Францію зъ Парижемъ. Сѣ Тевтоны не мали впливу на змѣну національности тыхъ краѣвъ, якъ и нашѣ Литовцѣ та Монголы. Вони тамъ златинились, якъ нашѣ литовскій князѣ та монгольскій князѣ зрусчились въ давной Руси, — вони вкинули тѣльки сотень двѣ слѣвъ въ италіянскій языкъ, трохи въ испанскій, та 60 слѣвъ въ французскій, якъ на прикладъ Норманы й Татары вкинули въ украинскій та велико-рускій языкъ кѣлька слѣвъ, — що показавъ звѣсний філологъ Я. Гротъ [н. пр. „тынъ“, „щирый“ и т. д. — слова норманскі; „лошадь“, „алый“, „могоричь“, „харчь“ — татарскі].

Сѣ латинскій національности мали навѣтъ своихъ Половцѣвъ, Печенѣгѣвъ та кримскихъ Татаръ, — то були Арабы, що завсѣгды нападали на Испанію, Сицілю, Италію и навѣтъ 846 року напали на самый Римъ, пограбували

передмѣстя и славный храмъ св. Петра, забрали зъ храма сребный алтарь св. Петра и вѣдзели въ Африку. Чисто — кримска Татарва, що несподѣвано въ XV. вѣцѣ напала на Кіѣвъ и спалила навѣтъ Лавру, а потѣмъ кримскій ханъ Девлетъ-Гірей напавъ ажъ на Москву за царя Ивана Грѣзного въ 1571 роцѣ и спаливъ Москву, а 100.000 душъ погнавъ у Кримъ въ неволю.

Въ IX-ѣмъ а наибѣльше въ X-ѣмъ вѣцѣ вже вызначують ся сформовані латинскій національности. Италія, а наибѣльше Провансъ припадае въ паралель зъ Україною, а пѣвночна латинска гилька, Франція — въ паралель зъ Московскимъ царствомъ. Зъ руинъ та пожежѣ пѣсля варварского нападу зновъ выникае середньо-вѣкова культура й просвѣта. Карлъ Великій заводить школы у себе въ Парижи та на Рейнѣ и выкликае вченихъ до своего двору, зновъ скрѣзь поновляють ся города й манастирѣ. Не вважаючи на окреми нові латинскій національности, у нихъ у всѣхъ пануе старый латинскій языкъ въ школахъ, въ науковыхъ утворахъ, — якъ у насъ на давнѣй Руси панувавъ церковно-славянскій. Сі латинскій духовні вчені переходять зъ одного далекого краю въ другій и скрѣзь чують себе ще якъ дома, бо скрѣзь була одна наука — схолястика, одинъ языкъ церковный латинскій. Такъ Карлъ Великій въ VIII. вѣцѣ выкликае до себе въ Парижъ звѣсного вченого Алкуина, котрый родивъ ся въ Британіи въ 735 р. въ благороднѣй сѣмѣ англо-саксонскѣй, въ Йорку Нортумберлендскому. Алкуинъ

— сей Петро Могила латинского свѣта — стае вчителемъ въ парижскѣй школѣ, а потѣмъ аббатомъ въ Турѣ. Павелъ Діаконъ Лонгобардъ зъ Ломбардіи переходить зъ Италиі на покликъ та на запросины Карла Великого въ Парижъ. Въ кѣнци ІХ. вѣку императоръ германскій Оттонъ запросивъ ученого Італіянца Гунцо вчителемъ въ Сентъ-галленску школу въ Швейцарію... Дѣялось тамъ зовсѣмъ такъ, якъ у давнѣй Руси, коли монахи Кіівскои Лавры переходили на пѣвнѣчь въ землю Ростовско-Суздальску, коли за Петра Великого вчені зъ Украйны переходили на пѣвнѣчь, якъ св. Димитрій Ростовскій перейшовъ зъ Кііва въ Ростовъ и писавъ тамъ церковною мовою свѣй „Розыскъ“ проти старовѣрѣвъ, котрі такъ само писали тією-жъ старою книжною мовою, а Симеонъ Полоцкій перейшовъ до московского царя Олексія Михайловича вчити його дѣтей. Та чи мало-жъ просвѣченыхъ Украйнцѣвъ зъ Кііво-Могилянскои академіи запрошували въ Москву Олексій Михайловичъ та Петро Великій? За Петра І. и пѣсля нього усѣ архіереѣ въ Великороссіи були зъ Украйны, заводили тамъ школы и розпочинали просвѣтнѣсть того краю. И диво! за те теперъ маемо дяку въ здачу: заборону украинскои літературы та школы. Чудна вдячнѣсть!.. Але мы трохи звернули въ бѣкъ. Вернемось до речи.

Зъ Х-го вѣку вынікають вже національнѣ літературы въ латинскихъ народѣвъ на живыхъ языкахъ. Попередъ усього выникла література въ Провансѣ: то була звѣсна пое-

тична лірична література трубадурів. Найдавніші пам'ятники провансальського язика — се окремі фрази провансальські, що трапляють ся в латинських грамотах в дні 960 року, — чисто такъ, якъ у Нестора в церковній мові проглядають українські слова й форми, — а потім в дні кінця X-го вѣку зоставъ ся уривокъ поезіи зъ 258 вѣршівъ підъ заголовкомъ „Боецій“, се-бъ то про долю Боеція, замученого в Італіи злымъ королемъ Теодерихомъ... Зъ початку XII-го вѣку вже з'явилась провансальська гарна поема „Жераръ Руссільонскій“, — се нѣбъ романске провансальске „Слово о полку Игоревѣ“, тільки написане язикомъ провансальскимъ*). В Іспаніи, а потім в Франціи національна поезія труверів на взорець трубадурів и епосъ про Сіда й Карла Великого почали ся на одинъ вѣкъ пізнійше: зъ XII-го вѣку провансальскій трубадури рознесли свої піснѣ по всій Франціи, а XIV. та XV. вѣки були

*) На соборѣ в Арлѣ 813 року, дякуючи впливови Карла Великого, духовенству порадили говорити проповіди народньою провансальскою мовою, в дні чого клиръ переставъ нехтувати симъ язикомъ и почавъ приладжувати його до вислову абстрактныхъ идей. [„Всеобщая исторія литературы“ підъ редакцією В. Корша, випустъ XIV., стор. 383.] В Россіи, на жаль, и до сього часу ще не з'явивъ ся такій Карлъ Великій, щобъ подавъ таку добру раду.. В Галичинѣ вже траплялись принаймнѣ хочъ трохи схожі в сьому дѣлѣ на Карла Великого. [Прим. Авт.]

часомъ розцвѣту провансальскои літературы, але потѣмъ черезъ историчнѣи умовини, що утворили центри політичнѣи въ Парижи та Мадридѣ, провансальска література починає пѣдупадати. Въ Парижи двѣрь Людовика XIV. въ часы псевдо-класицизма ставъ центромъ французскои літературы, и центромъ вѣ розцвѣту, — якъ въ Петербурзѣ двѣрь Катерины II. притягъ до себе письменникѣвъ и утворивъ літературный центръ, куды потягли ся вже й нашѣи Украинцѣ, якъ Гнѣдичъ, Богдановичъ, Гоголь, Перовскій. Звѣсногo Мольера, що бувъ деріжеромъ придворного театра, Людовикъ XIV. шанувавъ и посадивъ разъ зъ собою за стѣлъ обѣдати, — такъ само Катерина II. сажовила поручъ зъ собою въ дворци поета Державина. Поеты псевдо-класики довго бренькали оды французскимъ королямъ. Псевдо-класики въ Франціи Корнейль та Расинъ выхваляли королѣвску власть та вѣру. Але въ новѣйшѣи останнѣи часы зачали ся инчѣи літературнѣи тенденціи, инчѣи літературно-народнѣи та національнѣи рухъ: теперъ прокинувъ ся Провансъ, — якъ прокинулася и Украина.

Такъ то мы повиннѣи сказати, що д. Огюновскій зовсѣмъ не на жарты й смѣшки ставить въ паралель язyki руского давнього корѣня зъ латинскимъ. Треба-бъ поставити въ такѣи паралели усю Славянщину, та тѣльки повного припаданя не выйде: частка Славянщины: — Польща, Чехія, Словаки, Хорваты прийняли католицку вѣру вѣдъ Рама, а зъ вѣроу церковный та науковый латинскій языкъ, — вони пристали до латинскои групи народѣвъ,

приймавши латинську культуру того часу, схоластичну школу з латинським язикомъ. Натомість одна частка латинського племя, Молдаване чи Румини, відстали від латинського гурту народівъ и, прийнявши православну віру, культурно пристали до Славянщини: вони прийняли церковний славянській язъкъ а потімъ и давний українській язъкъ якъ культурний, такъ що родичъ ясского господаря, Петро Могила, перейшовъ до Кіьва, вже знаючи тодішній українській язъкъ. И навѣть Литва зъ початку була примкнулась до давньої Руси: вѣ перші князѣ були православні, а при дворѣ Гедеминовичѣвъ въ Вильнѣ вживавъ ся давний українській книжний язъкъ. Литовській Статутъ, якъ звѣсно, написаний бѣлоруско-українськимъ язикомъ. Одна тільки південна Славянщина, Болгарія та Сербія, підходить підъ показану нами паралель, при чому Болгарія, якъ тѣсно примкнута до Візантіи, сукупно зъ Візантією, черезъ свій релігійний та книжний впливъ відіграла для давньої усієї Руси роль давнього Рима відносно латинськихъ расъ.

Паралель мѣжь латинськими язиками й народами та рускими, а найбільше мѣжь Провансомъ та Україною, мѣжь Францією та Московщиною — примѣтивъ д. А. Кирпичниковъ въ своєму творѣ „Средневѣковья литературы Западной Европы и Византии“ [гл. „Всеобщая исторія литературы“ підъ ред. В. Корша, вып. XIV, стор. 380, 381.]. Д. Кирпичниковъ каже: „Въ той часъ, коли на мѣсци сьогочасного Парижа стояло кѣлька рыбальськихъ земля-

нокъ, въ Провансѣ Арль, Нарбонна, Бордо, Тулюза були вже густо заселеными багатими мѣстами и блыщали вѣдъ римской роскошѣ й цивілізаціи [якъ Кіѣвъ въ давнїи часы до-монгольскїи, — додамо мы]. Римская наука на свѣ- жому ґрунтѣ давала бѣльшїи збытки овоцѣвъ, якъ у себе дома. Провансальскїи римскїи школы були лѣпшыми въ свѣтѣ. Въ Тулюзѣ виховува- лись браты императора Константина... Въ жи- тїи святого Мартина, написанѣмъ Сульпіціемъ Северомъ, говорить ся про одного пѣвнѣчного Галла, котрого розпытують Аквітанцѣ-Прован- сальцѣ. Галль попереду вѣжъ розпочати роз- мову, просить выбаченя й каже: „Коли я по- думаю, що я, Галль, обертаюсь до васъ, Акві- танцѣвъ, мене бере вжахъ, щобъ моя грубо- вата мова не обидила вашого дуже делікатно- го вуха.“ Въ 1000 роцѣ одинъ пѣвнѣчный лѣ- тописецъ зъ докоромъ говорить про баґацтво та роскошь уборѣвъ дуже выпещеныхъ про- вансальскихъ баронѣвъ зъ Аквітанїи, що при- ѣзджали зъ молодою короля Роберта. Зъ Пѣвнѣчною Францією, зъ людьми языка *oil*, люде языка *d'os*, бароны Прованса, мали такъ мало спѣльного, якъ багатїи споляченїи паны Малороссїи кбнця XVI. вѣку зъ Москов- скими боярами.“

Мы бачимо, сукупно зъ д. Кирпичнико- вымъ, не тѣльки паралель Украины та Вели- короссїи зъ Провансомъ та Пѣвнѣчною Фран- цією въ мовѣ й літературѣ, але навѣть въ са- мѣй ходѣ культурности й посуваню вѣ зъ пѣв- дня на пѣвнѣчь. Треба пригадати баґацтво, за- можнѣсть, торговлю й блыскъ старого Кіѣва,

його веселе розкошне життя, щó такъ подобало ся въ тї часы чужоземцямъ и притягувало ихъ до Кївва, — якъ про се говорить Костомаровъ. Въ часъ боротьбы Святополка зъ Ярославомъ, коли пóдъ Кїввъ пóдступили Новгородцѣ, Кївській воевода назвавъ ихъ зъ нехтуваньємъ „хоромниками й теслями“, и говоривъ, що присилує ихъ будувати для Кїянъ хоромы. [Историч. монографїя Костомарова, т. I., стор. 79.] Се бувъ виявокъ й виразокъ не войовничій, а бóльше виразокъ запанѣлого чоловѣка, звикшого до догóднього життя. На се сибаритство, розкошь, принаду життя, ласкавóсть та принаднóсть Кїянокъ показує Костомаровъ говорячи, що вóйско польского короля Болеслава Хороброго та Болеслава Смѣливого, зайшовши въ Кїввъ, забуло про своихъ жѣнокъ, и про свои двори та господарство, вóдъ розкошного сибаритского життя въ старому Кїввѣ. Давнїй Кїввъ бувъ для польского вóйска своєю Капуою. Великій князь Ярославъ I., самъ звѣный якъ письменникъ, написавшїй „Русскую Правду“, повывававъ за-мóжъ своихъ дочокъ за европейскихъ королѣвъ: одна його дочка була за французскимъ королемъ, друга за венгерскимъ, третя за шведскимъ. Свою сестру вóнъ выдавъ за польского короля Казимира, а сына свого Всеволода оженивъ зъ дочкою грецкого императора Константина Палеолога. Се показує, що чутка про самого Ярослава I. далеко розóйшла ся по Европѣ, далеко розóйшла ся чутка и про старий багатый вóдъ торговлѣ Кїввѣ. Ярославъ збудувавъ багату церкву святой Софїи въ Кїввѣ,

прикрасивши їѣ роскошными мозаиками та розмалювавши фресками. Давня Кіѣво Печерска Лавра того часу була бѣльша вѣдѣ теперѣшньої и, якѣ показавѣ П. Л. вѣ своѣй исторіѣ Кіѣво-Печерской Лавры [вѣ „Кіѣвскоѣй Старинѣ“], була дуже багата дарами князѣвѣ та боярѣ, котрѣ жертвували на неѣ вражаючу масу сѣбѣла та золота, та дорогихѣ ризѣ.

Францускѣй критикѣ Емѣль Дюранѣ, пишучи свою статью про Шевченка „Le poète national de la Petite Russie Chewtchenko“ [вѣ *Revue des deux mondes*, 1876 р., за червень, стор. 15.] такѣ само знаходить, що Украина зѣ своимѣ язукѣмѣ та літературою вѣдповѣдно Великороссіѣ займаѣ таке мѣсце, якѣ Провансѣ до Франціѣ.

IV.

Д. Огоновскѣй каже, що украинска література маѣ всѣ умовини для самостѣйного розвитку, розумѣючи при сѣому багатѣй народно-поетичнѣй грунтѣ, якимѣ не може похвалитисѣ нѣ одно славянске племя. Сѣї умовини, по думцѣ д. Огоновского, самѣ сутьнѣ, якѣ воно ѣ справдѣ ѣ, бо скрѣзь у всѣхѣ народѣвѣ, де бувѣ багатѣйшѣй сѣй природнѣй грунтѣ літератури, тамѣ виникла ѣ швидче розвиласѣ робляна культурна широка література. Одначе д. Пыпинѣ закидаѣ проти сѣого. Вѣнѣ каже, що умовини для розвитку украинской літератури далеко непогоджаючѣ сѣому розвитку: „нема, каже вѣнѣ, умовинѣ дер-

жавныхъ [условіи государственности], котрі тутъ сутьні [существенны] “

Д. Пыпинъ и справдѣ, — якъ побачимо далѣ, — надає сьому принципови державности якусь сутьню вартість въ историчній культурности, надає велику роль въ самому розвитку культурного типа, яку надавали йому старі славянофілы Кириѣвскій, Хомяковъ, Аксаковы й инчі. На сей разъ д. Пыпинъ виявивъ себе прихильникомъ принципа державности, хочъ не такимъ скрайнимъ, якими були славянофілы, але за те, сказати правду, не такимъ яснымъ та виразнимъ, які були славянофілы. Се й поспувало його ясный поглядъ на дѣло и допровадило до выводівъ и неправдивыхъ, и якихсь трохи каламутныхъ...

И справдѣ, сей скрайвий принципъ державности, и державности російскои, страшенно централістичной, багато чинить шкоды, на котру вже вказавъ Щедринъ, якъ се мы сказали попереду. Шкодить вѣнъ и Великороссамъ, бо заваджає имъ просто й ясно дивитись на дѣло и мати на все ширый, правдивый поглядъ. Россіянинъ, навѣть самый ліберальный, попереду всего начепить на нѣсь якійсь державній окуляры и черезъ нихъ вже поглядає на усѣ проявки суспѣльного й громадского житя и въ насъ на Украинѣ, и въ себе въ Великороссію, и въ Польщу, и въ Фінляндію, и въ Грузію. Чи треба, на прикладъ, заснувати въ Кієвѣ географічне товариство, чи завести историчній музей, — попереду надѣвнуть ті державній окуляры и дивлять ся на дѣло. Окуляры скажуть: не треба! — и дѣло стало.

Чи треба завести на Українѣ, въ Бѣлорусіи, на Басарабіи школы на народныхъ языкахъ,— попереду глянуть черезъ окуляры. Окуляры дають вѣдповѣдь негати́вну и школы заводять ся на державній велико-рускій мовѣ, хочъ зъ нихъ користи, якъ зъ возла молока. Чи треба выкинути „твердый знакъ“ зъ украинскои правописи и завести кулѣшѣвку? Окуляры кажуть: не треба! — и той „твердый знакъ“ на вѣ-щось фігуруе въ книжкахъ українскихъ, а російскій „чиновники“ заводять украинску правопись, щѣ зовсѣмъ до нихъ не належить, бо то дѣло вченихъ та філологѣвъ. Чи треба дати бѣльшій права земствамъ? Окуляры кажуть: треба зменшити ще й давнї права, а не збѣльшати, а то й зовсѣмъ бы скасувати земства! — и земства обчиржують по-маленьку. Словомъ сказати, скрѣзь приступають до дѣла, роблять дѣло не ради сутя дѣла, а ради побѣчного принципа, и виходить въ результатѣ Прокрустове лѣшко.

Те-жь саме трапилось и зъ д. Пыпиномъ. Сї самї державнї окуляры показали йому, щѣ украинска література не може бути и не повинна бути широкою, а тѣльки зѣстатись въ узкихъ рамкахъ якогось провінціалізму. Щѣ се за проява, — мы навѣть добре не розумѣємо, бо исторія знае тѣльки взагалѣ усякї літературы и не дѣлить ихъ на провінціалнї та централнї, и скрѣзь трактуе ихъ якъ літературы однаковѣснѣнько. А тутъ на тобѣ нову форму літературы! Историки літературы ще можуть вѣдъ сього схарапудитись, якъ схарапудились уже Славяне... Старї славяно-

філы зъ Катковимъ встоювали, що треба по-великорусити сорокъ чотири народности въ Россіи до останнього чоловіка на користь пануючої сорокъ пятої, — д. Пыпинъ вже трохи попускає и каже, що треба повеликорусити тільки вершки: панство та буржуазію, якъ се робилось ще за царя Миколая I., коли панщанного мужика ще не шанували якъ чоловіка, и вінъ ще тодѣ не сподобивъ ся школы та науки. Выходить трохи м'якѣйше, а все-таки Щедринске Прокрустове лѣшко для української літератури: замкнувши її въ рамки провінціалізму, д. Пыпинъ заступає її дорогу до нормального й вільного розвитку та прогресу.

И справдѣ, въ нашій часи въ Европѣ державність для літератури не є сутнє, а тільки сила погоджаюча або непогоджаюча літературѣ. Вона може допомогти літературѣ не простимъ, а тільки побічнимъ способомъ: засновуючи школы, академіи наукъ и штуки, літературні товариства, видаючи літературні субсидіи на виданя усякихъ науковихъ та літературнихъ творівъ, попускаючи въ цензурѣ, — може зробити й навпаки, якъ у насъ на Україні: не пускати въ школы українського языка, видавати усякі прикази й заборони, робити усякі претичини, щобъ спиняти розвитокъ української літератури, хочъ теперъ вже державність не може вбити її на смерть... Те, що зветь ся властиво літературою, — не є школа та наука. Якій змістъ буває звичайно въ кожній історії літератури въ нашій часи? якій матерії входять въ неї? Въ істо-

рія літератури входить поезія, беллетристика, драматичні твори, потім критика цих творів, та ще естетика й по троху філософські, павуючі в зв'язному часі, ідеї та напрямки, котрі мали вплив на поезію, котрі давали якій-небудь новий напрямок поетичній літературі. Властиво наука, чи медицина, чи історія, чи усякі алгебри та латинські граматики не входять в історію літератури. Д. Пыпинъ, дивлючись через свої окуляри, як державникъ та ще й велико рускій, перемішавъ до купи тезиси: школа, языкъ, и языкъ літературный украинскій, наука й література, и замѣсть тезиса „література“ поставивъ тезиси: школа, наука та языкъ. Само по собі, що вийшла добра плутанина. Державність може приспівити и розповсюдити тільки шкільну просвіту, заводячи усякі школи, може вв розповсюдити широко, а зъ тымъ и своій урядовый языкъ, але державність не має спроможности й сили нв вбити на смерть, нв утворити літературу й навѣть правдиву науку. Вона може натворити силу чиновниківъ, якъ цегольня выкидає силу цеглы, може навѣть субсидіями та подарунками наплодити одописцівъ и книжкогрызівъ, та насадити на университетскі катедры явкчемныхъ професорівъ, але не може помогти, щобъ натворити літературныхъ справдѣшныхъ письменниківъ и талановитыхъ. Літературні таланты творить сама натура, се-бъ то, можна сказати, народъ та національний геній, се-бъ то національно-психічна сила, що крыеть ся в масахъ зв'язного племя. На ґрунтѣ народа и народнои

поезія сама натура часомъ породить велитня-генія, якъ часомъ, буває, мѣжь верболозомъ та лозами въ лузѣ надъ рѣкою натура выжене такого високого явора, листомъ широкого, гиллямъ високого, що вѣнь стає красою луга й гордо й високо поѣносить свѣй верхъ. Великі творы, якъ „Иліяда“, „Одиссея“, „Едда“, великі генія, якъ Шекспіръ, Мицкевичъ, Шіллеръ, Гете, Шевченко, Пушкинъ зросли й выкохались на грунтѣ народньої поезіи. Украина не має своєї державы, але за те має народъ, національнѣсть, дуже багату національну поезію, а се й є грунтъ поезіи та княжної літературы дужчій й багатѣйшій для поетичної літературы. Маємо сей грунтъ, — маємо й будемо мати свою літературу и безъ своєї державности.

Звѣсний французскій вчений Тень вже давненько доказавъ творчу силу расы и єи вартѣсть для літературы, поезіи й культурности народѣвъ взагалѣ. Въ передньому словѣ до своєї „Исторіи англійскої літературы“ [Histoire de la litterature anglaise par H. Taine, т. I., Introduction, стор. XXVII] Тень показавъ велику вартѣсть расы въ утворѣню первопочатковихъ, якъ вѣнь каже, формъ мысли та чутя въ историчному та літературному розвитку народѣвъ. Вѣнь каже: „Трое неоднаковихъ джерель погоджають сьому початковому розвитку: раса, осередина [le milieu — се-бъ то кліматичнѣ та географічнѣ умовины та сусѣдство зъ инчими народами] и моментъ часу. Те, що зветь ся расою, се природжений й наслѣдчій напрямъ, котрый чоловікъ приносить зъ собою на свѣтъ и ко-

трий звычайно буває сполученый зъ вѣдмѣн-
 ными напечатками въ темпераментѣ та въ са-
 мому укладѣ тѣла. Вѣнъ вѣдмѣнный въ ко-
 жного народа. Е въ людей неоднаковости вже
 зъ-роду, якъ в неоднаковѣ волю та конѣ: о-
 днѣ народы смѣливѣ й розумнѣ, другѣ боязкѣ,
 инчѣ не кадають ся идей и вынайдѣнь примѣ-
 тивныхъ, первопочатковыхъ, а деякѣ приспо-
 собленѣ партикулярно до звѣсного дѣла и об-
 даренѣ багатѣйше деякими инстинктами. " Да-
 лѣ Тень каже, що хочъ безмѣрно давнѣ часы
 и дають намъ спроможнѣсть постерегати по-
 вставаня расовыхъ типѣвъ, хочъ и не вповнѣ и
 въ неясному свѣтѣ, але все-таки историчнѣ
 подѣвъ доволѣ таки освѣчують попереднѣ исто-
 ричнѣ становища, щобъ выяснити майже непо-
 хитну мѣцнѣсть, яку мы примѣчаемо въ Аріи-
 ця, въ Єгиптянина, въ Китайця бо кожна жи-
 вотина, коли вже вона живе, приспособляеть
 ся до своєї осередины: вона дыше инакше,
 инакше поновляеть ся, инакше порушуеть ся
 въ наслѣдокъ того, що повѣтря, харчъ, темпе-
 ратура бувають инчѣ. Людана, присилувана
 держати себе въ рѣвновазѣ зъ обетавинами,
 вироблює собѣ темпераментъ та характеръ,
 котрый ѣй вѣдповѣдає, и ѣѣ характеръ, ѣѣ тем-
 пераментъ та ѣѣ усякѣ придбаня тымъ бѣльше
 стають мѣцнѣйшѣ, що знадвѣрнѣ впечатки всы-
 сають ся въ неї черезъ безлѣчнѣ повторѣня
 и передають ся черезъ давню наслѣдчѣсть...
 Таке то складаеть ся перше й саме багате
 джерело тыхъ пануючихъ здатностей, зъ вѣд-
 кѣль выплывають историчнѣ подѣвъ, и заразъ
 стає видно: коли джерело дуже, тодѣ воно не

є просте джерело, але якъ бы озеро та глибокій резервуаръ, куды инчі джерела въ пливѣ множества вѣкѣвъ, стѣкали, вливаючи свои власні воды.

Говорячи нѣбы взагалѣ про велику вартѣсть трьохъ елементѣвъ — расы, осередины та моменту звѣсного часу въ историчному житю народѣвъ, Тень ставить сей розповѣдокъ якъ передне слово до „Исторіи англійскои літературы“ и має тутъ на думцѣ найголовнѣйше выявки літературныхъ расовыхъ прикметъ творчости народѣвъ, — щѣ вѣнъ показавъ и въ инчихъ своихъ книгахъ. Мы зъ сього погляду значного французского вченого довѣдуємось, яку велику жизньову вартѣсть въ літературѣ вѣнъ дає расѣ, се-бѣ то національности, въ котрѣй тѣльки й може виявитись расовый характеръ народѣвъ, чи зъ бѣльшою, чи зъ менчою силою та выразностю.

Мы, Украинцѣ, маємо багатый національный грунтъ, багату народню оригінальну поезію, и на сьому расовому грунтѣ розвивалась и буде далѣ розвиватись украинска література, навѣть безъ усякои помочи російскои державности. И справдѣ, мы вже бачимо цѣкавый проявокъ літературного натурального украинского зросту. Російска державнѣсть пригнобляє украинску літературу. потягуєть ся вѣв задушити, а вона, якъ зумысне, росте та й росте. Десь беруть ся таланты, десь береть ся охота й енергія въ тыхъ талантѣвъ писати доконечне своимъ языкомъ, десь береть ся глибоке пересвѣдченя въ правотѣ своего дѣла, своихъ тенденцій. И вони сходять й стигнуть

безъ школы, безъ шкѣльной выробки языка, безъ шкѣльной выправы стиля, не вважаючи на державну неласкавѣсть и усякѣ державнѣ претичины та притиски. Мы бачимо на самому дѣлѣ, на живыхъ фактахъ нашої літературы, що Тень правдивый въ своихъ поглядахъ на вартѣсть та роль расы въ расовому психічно-національному розвитку народѣвъ, якъ живои й живучои та родючої творчої силы. Державнѣсть въ сѣмъ разѣ провадить боротьбу зъ самою натурою, якъ звѣсний Щедринскій Угрюмъ Бурчевъ бореться зъ рѣкою, задумавши повернути її назадъ, щобъ вона проти натуры текла назадъ. а не въ-передъ. Вѣнъ загативъ, запинивъ рѣку, а вона прорвала греблю и все таки потекла своимъ натуральнымъ корытомъ...

Коли въ літературѣ та науцѣ не буде справдешныхъ талантѣвъ, то й державнѣсть нѣчого не поможе и література буде впадати, бо й погоджати не буде кому й чому. Прикладомъ сього може бути сучасна великоруска література, котру можна назвати широкою, але нѣякъ не можна сказати, щобъ вона була дуже могутня та глибока идеями. Треба ще додати, що державнѣсть буває й дуже шкѣдливою для літературы, вважаючи на те, яка державнѣсть. Державный абсолютизмъ и въ Россіи та й скрѣзь въ инчихъ царствахъ часомъ дуже шкодивъ и заваджавъ розвиткови такихъ высокихъ літературныхъ талантѣвъ, якъ Шіллеръ, Шевченко, Вольтеръ, Пушкинъ, Мицкевичъ. Усяка державнѣсть пускає літературу охѣтнѣйше въ шири-

ну а бонть ся пускати вѣвъ въ глибочѣнь, ще й часомъ покропитъ вѣвъ такимъ кипяткомъ та огневимъ дощемъ Везувія, що вѣвъ нього посохнуть усякѣ сады й винограды идей та принципѣвъ прогресивной літературы. Державнѣсть мае свою выгоду й невыгоду для літературы. Д. Пыпинъ знае се дуже добре..

Державнѣсть мае силу розширити тѣльки форму, а не духа и сутя літературы, бо державнѣсть сама по собѣ е тѣльки форма, а національнѣсть въ широкому розумѣню слова е жива сила и мае силу утворяти самый змѣсть, самый духъ літературы, бо вона въ своѣй натурѣ е якась жива, творча сила, сила жизньова, якъ жизньова сила натуры, котра невѣдомыми для насъ способами зъ своихъ жизньовыхъ невычерпныхъ джерель по вѣки вѣчнѣй утворяла живѣй сотворѣня, живѣй сущости, живѣй рослины и живѣй квѣтки. На живому ґрунтѣ національно-народньому сходять й ростуть роскошными пахучими квѣтками ориґинальнѣй поемы, высокѣй поезіи, ориґинальнѣй музичнѣй мелодіи. И де бѣльшій и дужчій сей ґрунтъ, тамъ и роскошнѣйшій й пахучѣйшій й ориґинальнѣйшій квѣтки поезіи та музики; де-жь література защѣплюеть ся на мертвому, стародавньому, або на чужому цнѣ, тамъ вона виходить суха, робляна, й швидко сама вяне й посухае, не мае живого широкого впливу, живой розбуджуючої силы. Украинска література выникла просто й непосредно зъ сього живого ґрунту, вона й теперь мае пѣдъ собою сей ґрунтъ, живый, повный усякого заживку, и вже, можна смѣливо сказати, не

збочать зъ нього, не втратить його. Украинского народа, — якъ мы полѣчили його за минувшій рѣкъ въ календаряхъ, — въ Россіи 22,000.000. Въ Австріи його 3,000.000. Мы маємо 25 міліонѣвъ украинского народа безъ Бѣлорусѣвъ. Се не якійсь оазъ Мордвы або Мещеры середъ велико-русской людности, и вѣкъ не розтопить ся й не розплыветь ся.

Роль державности въ державѣ вѣдносно до літературы може бути тѣльки въ тому, щобъ попускати або не попускати вѣ вольного розвитку важкими умовинами цензуры. Бѣльшой роль державности для літературы не може мати. Дозволивши, на прикладъ, украинскому языкови стати органомъ середньої й высшой школы, державности могла-бъ постановити погоджающіи умовины для розвитку й выробки украинско-літературного языка та розбуркати въ суспѣльности бѣльшій интересъ до украинской літературы, — якъ теперъ, на прикладъ, велико-рускаі гимназіи въ Россіи розбуджують интересъ до велико-русской літературы, бѣльше силою, нѣжь доброхѣтъ, бо въ гимназіяхъ просто таки силують школярѣвъ выучувати, ще й на память, и оды Державина, и урывки зъ поезій Пушкина, и байки Крылова, загадують читати и Гоголя и Лермонтова и Пушкина для даныхъ лекцій. Якъ скрѣзь на свѣтѣ, въ Россіи багато де-чого въ школахъ силою вбивають въ головы ученикамъ, бо половина зъ нихъ такі, що самі доброхѣтъ нѣчого не читали-бъ, навѣтъ Пушкина та Гоголя. Державности має силу зрѣбити се саме и для украинской літературы, але тѣльки се, та й

годъ. Збѣльшити число читающей публичности вона не має силы, бо, на прикладъ, якъ мы бачимо на дѣлѣ, не вважаючи на свою школу, Великороссія читає мало, менче нѣжь Украина.

Але не можна сказати, що се доконечне є умовини, безъ котрыхъ не виробить ся нашъ языкъ и не выникне широка література. Мы бачимо, що се дѣло стаєть ся и безъ помочи державности, и навѣть при вѣ заваджаню й претичинахъ. Венгры й Чехи розвили свою літературу й літературно виробили свѣй языкъ и безъ умовинъ державности, навѣть въ тѣ часы, коли австрійска державнѣсть ставала имъ впоперекъ на дорозѣ. И якъ тѣльки право сякои-такои автономности народностей трохи погодило Венграмъ та Чехамъ, зрѣєть ихъ языкѣвъ та літературы пѣйшовъ у передъ, навѣть ще безъ середныхъ та высчихъ національныхъ шкѣлъ. Те жъ саме треба сказати про австрійскихъ Русинѣвъ. Болгаре такъ само виробили свѣй языкъ и розвили літературу пѣдъ чужою державою, тѣльки треба сказати правду, що турецкій режімъ бувъ гараздъ бѣльше погоджающій для національности й літературы Болгаръ, нѣжь режімъ російскій и навѣть въ давнѣйшій часы режімъ австрійскій. Турецкій рядъ бѣльше налягавъ на христіянску вѣру Болгаріи, а не шкодивъ національности, бо въ Турціи для літературы не було й цензуры.

Та, окрѣмъ того, треба додати, що вироблювати высчї новї літературнї языкѣвї форми було трудно може для першихъ культурныхъ народѣвъ въ свѣтѣ, для Грекѣвъ та

Римлянъ. Тодѣ ся выробка була затяжна й загайна, бо тодѣ языкъ рѣсь разомъ и сукупно зъ розвиткомъ мысли, а людска мысль, людскій розумъ росте по-маленьку разомъ зъ нешвидкою ходою розвитку релігії, поезіи й науки. Теперъ инчі часы. Мысль въ насъ, и въ Славянъ и въ Провансалѣвъ вже попередила языкъ, и пѣдтягти та пѣднести языкъ пѣдъ формы готовои развитои мысли зовсѣмъ нема великои труднаціи. Окрѣмъ того, и въ самѣй россійскѣй державѣ мы бачимо рядомъ зъ широкою россійскою літературою ще другу, польску, таки доволѣ широку. Мы не розумѣемо, чому-жь не може бути въ Россіи ще третя широка література, украинска? Та й чому, справдѣ, не може стати колись широкою література усякои націи, хочъ-бы й література турецка, арабска, перска? Хто се вгадае, якъ воно буде? И чи можна забѣгати впередъ зъ пророкуванямъ? И чомъ не можна сказати, що й теперѣшня украинска література не сильна, не широка та не дужа... провѣдними идеями, хочъ и не знадвѣрнимъ обсягомъ? Чому-жь на прикладъ Пушкинъ, Лермонтовъ належать до широкои й дужои літературы, а Шевченко до не широкои и не дужои, коли другій томъ Шевченкового „Кобзаря“ далеко ширшій и глѣбшій провѣдними й прогресивними идеями, нѣжь усѣ творы Пушкина та Лермонтова? До якои літературы треба прилѣчити, на прикладъ, „Енеиду“ Котляревского та сучасныхъ украинскихъ та галицкихъ беллетристѣвъ та поетѣвъ? — чи до широкои, чи неширокои?

Широкість и дужість літератури — тезиси дуже неомежовані, бо часомъ знадвѣрнї прикметы обсягу приймають ся за змѣсть та идейнѣсть літератури. Ми справдѣ боимось, що вѣдъ росїйскихъ поглядѣвъ на літературу и справдѣ схарацудить ся исторїя літератури. Д. Петровъ въ выводахъ въ своѣй „Исторїи украинскої літератури“ ставить фѣ хвостикомъ велико рускої, д. Пыпинъ ставить фѣ вже не хвостикомъ, а якимсь провінціалїзмомъ, се-бѣ то прихвостнемъ велико-рускої, хочъ сей хвѣсть, сказати правду, виходить дуже довгїй, вже надто довгїй, бо починаеть ся просто таки вѣдъ самої голови: вѣдъ лѣтописи Нестора, Слова о полку Игоревѣ, йде неперерывчатою лїнією черезъ лѣтописи удѣлового періоду, черезъ козацкї думи, козацкї лѣтописи, черезъ кїївскихъ полемїстѣвъ XVII та XVIII вѣку, доходять до Котляревского й Шевченка. Щось и справдѣ виходить таке, що зъ того хвоста стає цѣле органїчне тѣло. Нѣ! загальна исторїя всесвѣтної літератури колись вытрѣщить очи на таке диво, якъ коза на вовка. Та й тї, що запроваджують такї теорїи, намъ здаеть ся, й самї не ймуть вѣры имъ, якъ певно въ Россїи не йме вѣры самымъ собѣ багато утворникѣвъ усякихъ державныхъ и своихъ власныхъ теорїй та поглядѣвъ, на взѣрець свого праотця, англїйского моралїста XVIII вѣку лорда Болінгброка, котрый самъ нѣ въ що не вѣривъ, а писавъ, що релїгїя добра й правдива рѣчь якъ... державна гнущечка... для чорноты та бѣдноты. Россїйскї Болінгброки ще й якусь філософію знайдуть на

сей разъ, щобъ підперти свои теоріи, ще й якогось премудрого абстрактного туману напустять, на взорець філософского туману славнофілѳовъ Хомякова та Киріевского. Знайдуть ся, мовь, дурнѣ на Украинѣ, що й поймають вѣры, або хочь затуманять собѣ мѳозокъ, або може ще й пересвѣдчать ся та горою стануть за сей туманъ... Отъ и добре! Гнуздечка грає свою роль. И справдѣ буває й такъ, бо середня интелігенція не дуже то критично розбирає те, що читає, и може йняти вѣры усякѳой нѣсенѣтници, ще й нѣбы то вченѳой, закутанѳой въ премудрѣ фразы, закутанѳой въ ученый туманъ*), а ще й бѳльше вѳдъ того, якъ кажуть петербургскѣй вчені, що на Украинѣ высчѣ версты вже, нѣбы-то, органично зли-

*) Мы пригадуємо такѣй вчений туманъ въ рецензїи „Московскихъ Вѣдомостей“ въ той часъ, коли въ-перше трупа Кропивницкого та Старицкого грала въ Москвѣ украинскѣй оперетки. Резензентъ, розбираючи пієсы та оцѣнюючи музику д. Лисенка, правда, оцѣнивъ симпатично й правдиво пієсы и дуже похваливъ музику Лисенка, але додавъ, що, само по собѣ, не можна думати, що зъ украинской музыки та пѣснѣ може выникнути украинска опера... И рецензентъ далѣ поперъ якусь премудру філософію зъ сїєи причины, котрой не може зрозумѣти нѣякѣй людскѣй мѳозокъ, така вона чудна. Вѳнъ и не знавъ, що вже є Лисенкова опера „Рѳздвяна нѳчь“. А може — додамо мы — тымъ не може бути украинской оперы, що Украина не має умовинъ своего „государства“?! — [Прим. Авт.]

лись зъ велико-рускими, значить ся, здатнѣй прихвильнѣй приймаѣ той туманѣ и усяку московску дурбѣсть...

V.

Въ кѣнци своѣи критики на передне слово д. Огоновского д. Пынинѣ каже: „И скажемо тѣльки одно: література дужа, незалежна, здатна до самобутного розвѣтку, утворюѣть ся не тамѣ тѣльки, де є окремый языкѣ та окреме племя, але тамѣ, окрѣмѣ того, де є окремый, исторично-проявленый типѣ культурного житя та державной спѣлки [государственного союза]. Сього останнього и нема въ пѣвденной руской [украинской] народности...“ Колись вона жила въ загально-руской державѣ [государствѣ] и культурной спѣлцѣ. Потѣмѣ вона зѣ XIV-го вѣку пѣдпала пѣдѣ Польшу и польску культуру, втратила высчѣ панскѣ версты, що прийняли католицку вѣру, въ деякой частцѣ прийняли унію, котра не належить до споконвѣчныхъ элементѣв руской народности...

Якѣ бачимо, поглядѣ д. Пынина на утворѣня расами літературы и культурного историчного типа и неясно омежованый, и трохи славянофільскѣй, и взагалѣ неправдивый та дуже тенденційный. Усяка література, чи широка ѣ дужа, чи маленька ѣ слабенька, выникає доконче тамѣ, де є окреме племя, окремый языкѣ. Такѣ воно було скрѣзь, де живе людске племя. Якѣ мы вже говорили, література природнымѣ способомѣ выникає зѣ

расы, зъ національности, якъ зъ природного ґрунту. Се выразнѣйше видно въ першихъ стародавнихъ расъ, въ котрыхъ утворила ся самостѣйна література: въ Єллиноѡвъ, Китайцѡвъ, Индусѡвъ, Семітоѡвъ и т. д., въ котрыхъ зачала ся й самобутно розвила ся література. На сьому-жь природному расовому ґрунтѣ выникли и самобутнѣ историчнѣ культуры, типы, въ котрѣ література й поезія скрѡзь входитъ, якъ одинъ зъ коаѡентѡвъ культуры, самый примѣтный и самый пышный, якъ примѣтнѣ кушѣ роскѡшныхъ трояндъ та червонной калины середъ зеленого дерева та зеленого листу.

Що-жь то за велико-рускій самостѣйный типъ культурного житя та ще й якось „державной слѡлки“, про котру говорить д. Пыпинъ? Якѣ його прикметы? якѣ його сутнѣ вѡдмѣны хочъ-бы тамъ вѡдъ европейского, чи що? Про се, на жаль, д. Пыпинъ нѣчого не каже. Про сей культурный самобутный велико-рускій типъ часто люблять говорити вчені Великороссы въ журналахъ та газетахъ, величатись нимъ, але тѡльки нѣхто зъ нихъ не взявъ ся докладно выяснити його... И воно выходитъ якось тѡльки сама фраза, хочъ голосна й гучна, але фраза безъ усякого розумного змѣсту и навѣтъ, якъ побачимо, безъ усякого мѡзку.

Якъ довѣдуємось зъ погляду д. Пыпина на вѡдсутнѡсть сього самобутного типа культуры на Украинѣ, д. Пыпинъ приймає елементъ державности за якусь не тѡльки сутнѡю прикмету культурного типа, але навѣтъ

трохи не за першу, найголовнішу и навіть основну. Въ сьому вѣнъ дуже збиваєть ся на поглядъ старыхъ славянофіловъ на культурный велико-рускій типъ, котрый, по ихъ думцѣ, складаєть ся зъ трьохъ коагентѣвъ: зъ православія, самодержавности та велико-русской народности. Не дурно-жь д. Пыпинъ и унію назвавъ споконвѣчнымъ ненароднымъ элементомъ русской народности. Значить ся, вѣнъ уважає православіє споконвѣчнымъ элементомъ велико-русской народности?! Тѣльки замѣсть тезиса: самодержавность — вѣнъ ставить свѣжѣйшій и загальнѣйшій тезисъ — просто державность [государственность].

Сей культурный самотутный велико-рускій типъ, якъ його розумѣли старіи й новіи славянофілы, вже добре выяснено въ велико-русской літературѣ. Рокѣвъ зъ тридцять попереду славянофілъ Кириѣвскій написавъ статью: „О необходимости и возможности новыхъ началъ для философіи“. Вѣнъ показавъ тѣ новіи основні початки [начала] велико-русской новой философіи въ трьохъ элементахъ: православія, самодержавности та велико-русской народности. Потѣмъ славянофілы додали до нього ще новый філософскій принципъ: бояреку давньо-московску думу, сей парламентъ давньо-московского царства, вже на способъ англійского парламента. Звѣсно, що навіть колись давній „Русскій Вѣстникъ“ Каткова въ тѣ часы слабувавъ сією англоманією, якъ казали про нього. Такъ склавъ ся потѣмъ славянофільскій поглядъ на велико-рускій самотутный культурный типъ, котрый славянофілы

выставляли, якъ оригінальний и самостійный, проти культурного типа Европы, того неприемного для нихъ „Заходу“, котрый, зъ ихъ погляду, вже давно гниє и таки швидко зовсѣмъ зогниє. Звѣсний велико-рускій письменникъ Достоевскій въ промовѣ на празнику поставлѣня памятника Пушкинови въ Москвѣ вже сказавъ, що „все-человѣкъ — это русскій!“ се-бѣ то Великороссъ. Тутъ мы вже бачимо претенсію на національний мессіянізмъ, схожій на польскій мессіянізмъ въ Товіянско-го та Мицкевича, тѣльки ще претенсіознѣйшій, зъ забагами на всесвѣтнѣсть. Нѣхто бѣльше „Вѣстника Европы“ и самого д. Пыпина не воювавъ проти сього велико-русского культурного типа. Цѣла література выникла зъ сѣби сварки та змаганя за оборону европейского культурного типа та вартости европейской культуры для Россіи. Вл. Соловьевъ въ „Вѣстнику Европы“ [1888, кн. XI й XII.] показавъ, що славянофілы саму свою систему, самый поглядъ про три элементы велико-русского культурного типа взяли въ Єзуитѣвъ за часѣвъ Великой Французской революціи. Французскій Єзуиты, обороняючи старій историчній погляды та старе становище дѣль въ Франціи, ставили проти революціи три принціпы: католицтво, королѣвску власть та народъ, якъ мертву, робочу й пассивну масу, а мѣжь королемъ та сѣєю масою ставили дворянство якъ праву руку короля, якъ посередникѣвъ мѣжь королемъ та народомъ, якъ помагачѣвъ короля, але не якъ державныхъ орударѣвъ. [Зовсѣмъ те, що боярска дума въ славянофі-

лѣвъ.] Костомаровъ показавъ, що принципъ самодержавности взятый московскими царями вѣдъ ханѣвъ Золотой Орды и освяченый византійствомъ. Православіе очевидячки й само по собѣ ве національна московска релігія, бо прийнята вѣдъ Візантіи. Церковна велико-русска газета „Благовѣсть“ доказувала торѣкъ проти славянофилѣвъ, що православіе высче вѣдъ усяков національности, бо воно е „одкровення“ и принесене зъ неба. Выходить, що славянофилы для свои нѣбы то самобутной культуры обѣкрали землю, ще й хотѣли обѣкрати небо, та вже якось попы заступились...

Тѣльки й зѣсталось свого вѣ славянофилъскому культурному типови, що велико-русска народнѣсть, котра нѣчого самостѣйного для культурного типа не дала й не дае окрѣмъ тѣльки грунту, формы... се-бѣ то свого языка, котрый такъ завзято пропагують славянофилы... А се выходитъ тѣльки „обрусеніе“ трохи не всього свѣта, се-бѣ то сама примітивна й груба форма поглинання, расови ассиміляціи инчыхъ народностей. Одѣа достоинѣсть сіи славянофилъской гордовитой тенденціи — се вѣ яснѣсть та выразнѣсть. Поглядъ д. Пыпина вѣ смежуваню культурного велико-русского самостѣйного типа слабуе на неяснѣсть: вѣнъ трохи скидаѣтъ ся на славянофилъскѣ старѣ погляды, тѣльки трохи вже мякѣйшій: замѣтъ самодержавности, се-бѣ то державного абсолютизма, вѣнъ ставить просто державнѣсть, и державнѣсть велико-руску; ще до того трохи збиваѣтъ ся на православіе, якъ на народнѣй элементъ. Але найголовнѣйша помылка вѣ йо-

го поглядѣ та, що вѣнъ надає велику вартѣсть принципови державности въ историчному самостѣйному культурному типови, ставить його сутьньою прикметою культурного типа, навѣть найголовнѣйшою.

Тымчасомъ державнѣсть навѣть не є сутня прикмета культурного типа, а тѣльки знадвѣрня, чисто формальна. Не зъ сѣби прикметы розвила ся сила культуръ, черезъ котру усѣ культурнѣ національности дѣйшли до високого розвитку.

Якѣ сутнѣ прикметы культурныхъ типѣвъ тыхъ найдавнѣйшихъ національностей, що розвивались самобутно й самостѣйно безъ усякого побѣчного впливу, на прикладъ єдлинского, китайского, давньо-єврейского, индуского и инчихъ? Въ сихъ народѣвъ, якъ у кожного давнього народа, першѣй проявокъ культурного житя починавъ ся звичайно зъ самостѣйной релігійи и зъ сполученои вкупѣ зъ нею релігійной морали; за релігією йшла слѣдкомъ поезія, лірична й епічна, мітологічна чи героична; далѣ слѣдкомъ за поезією наступала філософія, філософічна мораль, а потѣмъ критика й наука. Отсе расовѣ сутнѣ прикметы кожного историчного культурного типа самостѣйныхъ и самобутныхъ національностей. Се той змѣсть культуры, та основа, на котрѣй розвиваєть ся уся культура, котра утворює усю ѣѣ сукупнѣсть, увесь ѣѣ обсягъ, впливає на усѣ проявки цѣлого ѣѣ обсягу, доводить націи до усѣхъ здобуткѣвъ и придбавя въ сферѣ житя розумового, літературного й практичного.

Кожне культурне племя розвиваєть ся зъ самого початку въ якійсь формѣ державности. Само по собѣ, що й сей принципъ державности вийшовъ зъ людского розуму, якъ джерела й утворника культуры. Але треба сказати, що, на прикладъ, и сподницю й штаны не вкравъ же якійсь Прометей въ богѣвъ Олімпа та не принѣсъ ихъ зъ неба на землю людямъ. И сподниця й штаны, и навѣть горшки й миски, рогачѣ й кочерги, и Венеры Мільоскїй, и навѣть гарматы Крупца — усе выскочило зъ людской головы, зъ людского розуму. Але хто-жь скаже, що сї прикметы культуры сутьнїй? Не можна вважати умѣня будувати хаты та храмы, ставити твердинѣ та насыпати валы чи выливати гарматы — за сутя культуры, за саму орудуючу силу культурну. Се тѣльки дробнїй здобутки розвитаго культурного сутя, развитыхъ сутнихъ силъ культурной потенціи.

Якїй головнїй функція усякой державности? Обороняти націю вѣдъ знадвѣрнього нападу инчихъ народѣвъ, давати їй безпешнѣсть у себе вдома, щобъ вона могла вѣльно жити и розвиватись, не боятись за безпешнѣсть своєї особости и своєї маєтности; потѣмъ давати порядокъ въ державѣ, доглядъ и оборону членѣвъ сусѣдльности вѣдъ злочинцѣвъ усякого заводу и утворяти правосудъ; въ кѣнци усього стерегти й захищати самый культурный укладъ въ державѣ, приспѣшати його й погоджати єго зростови. Найголовнѣйша-жь функція державности, якою вона скрѣзь була въ исторїи и теперъ є, — се знадвѣрняя оборона

державы вѣдъ ворогѣвъ: вѣйско й вѣйны та битвы, вѣйны та вѣйско — симъ повна уся исторія державности й державъ вѣдъ початку исторіи ажъ до найновѣйшихъ часѣвъ. Се, сказати-бъ, сутя усякою державности. Треба тѣльки заглянути въ бюджетові списы кожнои державы и зауважити трату половины державного доходу на вѣйско, а якусь тамъ маленьку частку на просвѣту, на высчѣ та середнѣ школы и нѣкчемну часточку на народнѣ школы. Сѣ бюджеты скажуть усю правду; вони то й є мѣрило головної функціи державности.

Принципъ державности натуральной первочатковои нѣгде не вдержавъ ся въ народѣвъ: вѣнъ повставъ скрѣзь вѣдъ войовничого нападу якого-небудь хяжого чужого народу. Державнѣсть майже скрѣзь заводили усякѣ за войовники та побѣдники. Въ Европѣ державностей натворили найбѣльше хяжѣ Норманы та усякѣ Вест-Готы, Ост-Готы та Франки, се-бъ то Германе. Сей принципъ державности якось прищеплювавъ ся до народѣвъ усе зъ-боку, зъ-надвору. Се вже доказъ, що вѣнъ є знадвѣрня прикмета культурного типа, а не духовая й сутня, бо й цѣль ѣвъ була чисто войовницка, навѣтъ грабѣвницка, якъ на прикладъ въ Монголѣвъ та Туркѣвъ, и державнѣсть потѣмъ вже пѣдъ впливомъ культуры ставала розумаю, й моральною и корисною сялою. Самый принципъ державности, де вона йшла натуральною стежкою розвитку або спокѣйною довгою ходю, вироблювавъ ся й державъ ся не самостѣйво й самобутно, а все стоявъ пѣдъ впливомъ высчихъ духо-

выхъ и культурныхъ коагентѣвъ : релігій й філософіи.

Вѣдъ самого початку, сказати-бъ — вѣдъ зарѣдку примітивныхъ культуръ въ давнихъ народѣвъ державнѣсть була сполучена зъ жрецтвомъ : жрець були разомъ и царями и правили народомъ. Потѣмъ державнѣсть переходила въ руки вѣйскової касты, а по бѣльшѣй частцѣ, якъ мы вже сказали, въ руки чужихъ хижихъ завойовникѣвъ. Але й тодѣ державцѣ почувались, що вони самі по собѣ не мають ще найвысшого авторітета для народа и скрѣзь самі себе пѣдгортали пѣдъ сей головной коагентъ культуры и користувались його великимъ импонуячимъ впливомъ на массы, щобъ и собѣ набратись силы, сказати-бъ, зъ неба, якъ самой мѣцной та впливової силы. Свѣтска державнѣсть всюды потягуеть ся освѣтити себе святощами релігій, горнеть ся до релігій й храмѣвъ. Такъ римскі императоры, покоряючи народы й царства, забірали ихъ богѣвъ неначе бъ то въ полонъ, звозили въ Римъ, ставили въ Пантеонъ, ще й поважали й кланялись имъ. Вони, просто сказати, черезъ се нѣбы вѣдбірали въ народѣвъ саме сутя ихъ силы, ихъ высчихъ протекторѣвъ, але й самі вони горнули свѣй авторітетъ пѣдъ ихъ силу, бо, якъ знаємо, шанували ихъ. Римскі императоры, хочъ и мали велику державну силу въ своихъ рукахъ, а все-таки довели до божеского апотеоза свою цезарску величнѣсть : звѣсно, що пануючимъ цезарамъ були поставляні въ Римъ храмы и олтарѣ, де жрець й люде молились императорамъ, якъ бо-

гамъ, и приносили на ихъ нѣбы божеске йме-
ня жертвы. Очевидячки, що цезары вважали
на сю свою нѣбы божеску силу, якъ на выс-
чу вѣдъ императорской и бѣльше поважливу
для народа. Въ Византійскѣй имперіи держав-
на власть императорѣвъ спералась на христіян-
ску релігію, якъ на высчій авторітетъ, при-
нявши вѣдъ неи церковне посвячѣня й обрядъ
коронаціи. Франкскій королъ та германскій им-
ператоры часто запобѣгали ласки въ римскихъ
папъ, часомъ приймали зъ ихъ рукъ корону
и, щобъ надати бѣльше силы своєму держав-
ному авторітетови и мати бѣльше впливу,
прийняли звѣсный титулъ: „Божією мило-
стію“.

Такъ само принципъ державности пѣдпа-
дає въ есторіи культуры пѣдъ высчій куль-
турный коаѣгентъ — пѣдъ філософію й науку,
котра навѣтъ мала въ XVIII. вѣцѣ въ Захѣд-
нѣй Европѣ великій впливъ на нього и вчи-
нила велику змѣну въ самѣй державности,
якъ высча сила й дужчій культурный прин-
ципъ. Пѣдпадавъ вѣнъ въ найдавнѣйшій часы
ще до Христового Рѣздва на прикладъ въ Ки-
таю та Греціи пѣдъ погляды китайскихъ та
грецкихъ філософѣвъ.

Такъ китайска найдавнѣйша книга исто-
ріи „Шу-цзінъ“ Конфуція вже пѣдводить пѣдъ
філософію державнѣсть, такъ що ся книга є
разомъ и исторія, и книга державного право-
рядства. [„Всеобщая исторія литературы“ пѣдъ
ред. Корша, вып. IV., стор. 560, 561.] Въ од-
ному выдѣлѣ вѣ „Да-сьо“, въ сѣй шкѣльнѣй
книжцѣ, сѣому китайскому катехизисѣ, що

першій дасть ся въ руки школярямъ въ шко-
лѣ, говорить ся о рядѣ, о достоинствахъ та
обовязкахъ потрібныхъ для императора й
урядникѣвъ, бо въ китайскихъ філософѣвъ та
вченихъ, якъ отъ въ Конфуція, принципъ дер-
жавного правлѣня завсѣды дуже мѣцно спо-
лученый зъ філософскою моралю и выводить
ся зъ тѣхъ законѣвъ.

Грецькій філософъ Платонъ пѣдъ впли-
вомъ своєї філософскої системи написавъ
своѣ утворѣ „Республику“, визнаючи сю форму
державности найлѣпшою формою. Вѣнъ выхо-
дивъ зъ тыхъ основныхъ тезисѣвъ своєї філо-
софії, що въ найвысчѣй Идеї споконъ-вѣку
сутѣвѣють цѣлѣ хоры менчихъ идей, живыхъ
и мыслячихъ, якъ заживкѣвъ и будущихъ за-
родкѣвъ усього живого на земли, усѣхъ лю-
дей. Арістотель, утворивши систему своєї фі-
лософії, поставивши зъ-верху усього довгого
ряду сотворѣня й свѣтовихъ причинъ свого
Нерушимого Рушителя, якъ першу свѣтову
причину, бѣльше прихильявъ ся въ своѣй „По-
літицѣ“ та ще въ „Етицѣ“ до монархічної
державной формы, пѣдводячи принципъ дер-
жавности пѣдъ систему своєї філософії.

Въ IV. вѣцѣ пѣсля императора Констан-
тина Великого, котрый самъ прийнявъ хри-
стіянску вѣру, смѣливо спераючись на хри-
стіянску партію, и пѣсля того, якъ христіян-
ство доволѣ вже широко розповсюдилось по
Римскѣй імперіи, тодѣ й Римска церковь на-
бралась силы и почала пѣдводити пѣдъ своѣй
філософско-релігійный поглядъ принципъ дер-
жавности якъ низчій за релігійный. Нача-

токъ сього напрямку поклавъ Блаженный Августинъ въ IV. вѣку въ своєму трактатѣ De Civitate Dei, въ котрому вѣнъ выставляе якъ идеаль „Царство божеске“ и становить його проти людскои „Державности“ якъ темного царства Сатаны. Причини для такого порѣвнаня, невыгодного для людскои „Державности“, було въ св. Августина и тодѣшныхъ християнъ таки чи-мало. Римска держава, римскіи императоры, а найбѣльше римскіи „чиновники“ усякои масти дуже нашкодили християнскѣй вѣрѣ, разъ-у-разъ піднимали на християнъ усякѣи пригнобленя та притиски, пролили багато крови мученикѣвъ за вѣру. Тертуліянъ написавъ свою „Апологию християнства“ прямо таки проти притискѣвъ державныхъ римскихъ урядникѣвъ. Св. Августинъ засудивъ на смерть саму „Державнѣсть“.

Зъ початку V. вѣку римскіи императоры вже жили въ Міланѣ та въ Равеннѣ, щобъ було легче та зручнѣйше обороняти Италію вѣдъ заальпійскихъ ворогѣвъ, Ост Готѣвъ та Вест-Готѣвъ. Тодѣ то въ 410 роцѣ на Римъ впала така страшна катастрофа, якъ на давній Кіівъ та Суздаль въ XIII. вѣцѣ вѣдъ Монголѣвъ. Вест-готскій король Алярхъ вступивъ зъ своєю ордою въ Италію и просивъ императора Гонорія прийняти його зъ усією вест-готскою ордою на службу. Гонорій, проживавшій тодѣ въ Равеннѣ, не згодивъ ся на се. Тодѣ Алярхъ рушивъ на Римъ, покинутый императоромъ и навѣть папою Иннокентіємъ. Довго стояли Вест-Готы пѣдъ стѣнами Рима и таки присилували Римлянъ черезъ голодъ зда-

тись Алярихови. Вест-Готы ввѣрвались въ Римъ, запалили його зъ усѣхъ бокѣвъ. Буря рознесла огонь по городу. Вдаривъ грѣмъ, блискавка потрапляла въ языческія храмы та въ идолѣвъ на форумѣ. Вест-Готы були вже тоді христіянами; вони руйнували и грабували бѣльше язычникѣвъ и языческія храмы, а не зачѣпали церкѣвъ та христіянъ. Римъ вѣдъ того часу вже фактично впавъ а римска державнѣсть ледви ще держалась та чеврѣла.

Само по собѣ, що христіянамъ не було причины дуже журитись та побиватись, що Римска та языческа державнѣсть падала та завалювалась. И пѣсля того св. Августинъ [попереду професоръ риторики въ Міланѣ а потѣмъ епископъ въ Гіппонѣ въ Африцѣ] написавъ свѣій трактатъ въ 12 книгахъ *De Civitate Dei*, въ котрому вѣнъ не тѣльки не жалкуе за Римомъ та його державностю, але засуджуе на смерть и людску державнѣсть, и саму языческу культуру, и вѣру; римску державну величнѣсть, славу, побѣднѣсть, усесвѣтне пануваня, усѣ прикметы и тенденціи людскихъ державъ вѣнъ вважае за нѣкчемнѣсть, вважае ихъ навѣтъ шкодливими.

Першій закладачъ и основникъ першого земного царства — каже св. Августинъ — бувъ Каинъ, братоубійникъ. Вѣнъ почавъ будувати города и поклавъ основу й початокъ людскои державности. Каинъ е типічний першій образъ закладачѣвъ земныхъ державъ. Черезъ таке саме братоубійництво бувъ закладений городъ Римъ, що ставъ потѣмъ столицею свѣта и сполучивъ въ одну державу всѣ

царства свѣта. Призначеня земного царства е вдержуваня спокою та правосуду. Земный миръ та спокѣй — се велике добро и для царства божеского, але вѣнь добуваетъ ся дорогою цѣною важкихъ вѣйнь. А безъ правосуду та правдивости — що-жь таке земнѣ царства, якъ не *magna latronica* — великѣ розбѣйництва? Земнѣ царства заснованѣ на самолюбствѣ та властолюбствѣ, вони добувають ся славы та власти надъ инчими народами. Нѣкчемна слава та щастя въ широкости державы та въ власти тѣльки для нечестивого чоловіка здаеть ся щастямъ.

Усяковѣсть мовѣ — каже св. Августинъ — се велике лихо, бо вона вѣдрѣзняе людей и розспѣльнюе народы нарѣзно однихъ вѣдъ другихъ. Люде [Римъ] потягують ся розширяти грѣницѣ царствъ и накидати побѣдженымъ народамъ не тѣльки свое ярмо, але й свою мову. Але скѣльки для досягненя такои цѣли приходять ся мати важкихъ вѣйнь! Скѣльки черезъ се пропадае людей, проливаеть ся крови! А коли цѣль досягнута, то по-за грѣницями царства знаходять ся ще инчѣ ворожѣ народы; а коли въ кѣнци всего царство розширено до велитеньскои мѣры, то въ його власныхъ грѣницяхъ выникають новѣ вѣйны, нова каламутня. Усѣ сѣ лиха такѣ великѣ, що про нихъ не можна й думати безъ великого жалю, а хто се зможе зробити, объ тому варто ще бѣльше жалкувати, бо такѣй чоловікъ втративъ розумнѣсть людскои натуры.

Пѣдвѣвши пѣдъ такѣй поглядъ принципъ людскои державности, св. Августинъ стано-

вить проти неї идеаль божеского царства на небѣ, въ ангельскому свѣтѣ, потѣмъ на землі, въ церквѣ давныхъ патріархѣвъ, а вкѣнци всього — въ христіянствѣ, а найбѣльше въ чернецтвѣ та въ монастирскому аскетичному житію. Поглядъ св. Августина на супротилежнѣсть идеала божеского та людского царства, на величнѣсть першого и нѣкчемнѣсть другого — по нашому пессімістичный, але вѣнъ не мнувъ въ исторіи безъ слѣду та впливу. Идеаль Августинового божеского царства выникъ потѣмъ, коли Римскій папы прийшли до великой силы, коли взмогання ихъ власти стало въ рѣвновазѣ зъ державностью, а часами и въ перевазѣ надъ державною властью Фравкскихъ та германскихъ императорѣвъ. коли папы стали царями и заступниками Христа на землі и роздавали королямъ короны зъ своихъ рукъ, се-бѣ то коли принціпъ мирской державности пѣдпавъ пѣдъ принціпъ высчій и дужчій: пѣдъ принціпъ релігійный та церковный.

Въ XVIII. вѣцѣ въ-перше въ Англіи вѣльнїи мыслѣнвки выводили принціпъ державности зъ принціпа позитивной фїлософїи Локка. До того часу въ Англіи панувавъ давній принціпъ повставаня власти державця вѣдъ Бога. За часѣвъ ряду Кромвеля та ритористѣвъ пуританѣвъ, свихъ „войсковыхъ святыхъ“, — якъ ихъ звали тодѣ за те, що вони позамыкали театры, трохи не зробили зъ Англіи якогось монастиря, назирали черезъ полицію за поровами городянъ, якъ игумены за ченцями, и трохи не заглядали въ горшки, що тамъ варять городяне, и въ кѣнци всього всѣмъ

обридли, — Фільмеръ въ тѣ часы написавъ для обороны монархізма свою книжку „Патріархъ“, въ котрій говоривъ, що Адамъ и патріархи були перші й справдѣшні державцѣ на землі, и тымъ то власть державна, королѣвска, йде вѣдъ самого Бога. Проти нього виступивъ Локкъ и найбѣльше пѣсля нього графъ Лейстерскій Сідні. Локкъ выводивъ въ своїй позитивнѣй системѣ філософій, що въ людскѣй душѣ нема нѣчого природженого, що душа зъ-роду не бѣльше, якъ *tabula rasa*, бѣлий листокъ паперу, або темный закутокъ, на котрому, якъ на дзеркалѣ, вѣдбивають ся знадвѣрні напечатки, а потѣмъ черезъ рефлексъ въ мозку вже вѣтворяють ся усякѣ мысли й идеѣ. Тымъ то й усяка идея чи розумова, чи моральна, попередъ усього вѣтворяеть ся въ самѣй людскѣй душѣ пѣдъ впливомъ досвѣду та знадвѣрныхъ вѣпечаткѣвъ и, само по собѣ розумѣеть ся, що й идея державности та ще й абсолютной зароджуеть ся въ людскому розумѣ, а не вложена въ нього зъ-роду и, само по собѣ, не йде вона вѣдъ Бога. Сідні выяснивъ сей поглядъ въ своїй книжцѣ „Розмовы про праворядъ“. Вѣнъ доказавъ, що державна власть веде початокъ не вѣдъ библійныхъ патріархѣвъ, не вѣдъ патріархальной власти батька въ сѣмѣ надъ дѣтьми и не вѣдъ Бога, а має свѣй початокъ въ народѣ, въ народньому людскому ґрунтѣ, и вѣнъ дѣйшовъ до такого вѣводу, що республика е найбѣльше натуральна й правдива форма державности.

Слѣдкомъ за Локкомъ та Сідні пѣшли

потомъ французскій мысленики XVIII. вѣку Монтескїе, а наибольше Руссо. Монтескїе въ своёму „Духу законѣвъ“ уже дойшовъ до такихъ тезисѣвъ, що державне право й власть повиннїи належати до усього народа и виходити вѣдъ нього, се-бѣ то зъ-низу, а не зъ-верху, вѣдъ королѣвъ, бо въ основѣ державы повинна бути „Рѣвнѣсть и Свобода“ усѣхъ людей, сей, якъ звѣсно, девїзъ Вольтера. Пѣсля Монтескїе выступивъ далѣ Руссо ще зъ гострѣйшою критикою въ своѣй „Соціальной умовѣ“. Руссо въ сьому утворѣ уложивъ систему, що люде, виходячи зъ примітивного дикого становища, постановляють мѣжь собою умову державности, не покидаючи своєї природженої свободы и обмежуючи себе й свою свободу взаимными уступствами. Такимъ побытомъ верховенство власти въ державѣ повинно належати до народа, и усякїи версты, на котрїи дѣлится ся суспѣльство, не природне, бо воно доводить до порушеня свободы й правъ низчої версты, народа. Власть въ державѣ доконче повинна бути, але право законодатне й право законоздѣйствующе не повиннїи сполучатись въ одныхъ и тыхъ самыхъ рукахъ, бо законодатна власть може натворити законѣвъ тѣльки на свою користь, а не на добро усѣмъ, а потомъ, маючи въ рукахъ фактичну знадвѣрню силу, може ихъ здѣйствувати, якъ схоче, а се допроваджує до зловжиткѣвъ та до тиранїи. Впливова сила філософїи англійскихъ позитивїстѣвъ та французскихъ мысленикѣвъ була така велика, що вона, якъ звѣсно, змѣнила въ Захѣднїй Евро-

пѣ абсолютнѣй монархіи на монархіи конституційнѣй и на республики.

Такъ само и въ філософскому умоглядѣ Гегеля мы бачимо залежнѣсть принципа державности вѣдъ його системы пантеистичной філософіи, по котрѣй зъ „Абсолюта“ чи зъ „Абсолютной Идеи“ выникае по-неволи усей розвитокъ природы й людскости поступѣньово, ступѣнь за ступѣнемъ вѣдъ низчої до найвысчої формы, и державнѣсть выникае, якъ невыпручнѣ форма людского розвитку, але не найвысча, бо, якъ думае Гегель, высча за нею форма розвитку Абсолютной Идеи въ людскости в фазисѣ науковий та філософскій.

И въ найновѣйшій останній часы принципъ державности пѣдводять пѣдъ критично-філософскій погляды. Такъ вѣдомый французскій мыслѣникъ та историкъ Иполить Тенъ въ своему найновѣйшому утворѣ „*Les origines de la France contemporaine. Le regime moderne*“. Т. I. 1891“ пѣдвѣвъ пѣдъ гостру исторично-філософску критику принципъ державности, не вважаючи навѣть на те, що въ Франціи пануе державнѣсть республиканска. Критикуючи програму Якобинцѣвъ въ часы Великой французской революціи [пѣсля 1789 р.], Тенъ доходить до погляду на державнѣсть, дуже обмежовуючого вѣ централістичну сферу дѣяннѣ. Вѣнъ каже, що одна легальна сфера, одно и едине призначеннѣ державности въ тому, щобъ вона обороняла державу вѣдъ знадвѣрнихъ ворогѣвъ а въ суспѣльствѣ обороняла людей однихъ вѣдъ другихъ. Держава — каже Тенъ — се сторожкѣ собака; розширити вѣ компетен-

цію далѣ за натуральну єи межу — значить ся обернути собаку въ вовка. Держава є попередъ усього — жандармъ та солдатъ. Тымъ то держава повинна й пильнувати одного и не дуже вмѣшуватись въ усякї сфери суспѣльности, не тыкати скрѣзь свого носа, куды не слѣдъ, та ще й безъ усякои потреби. Що-до церкви, науки, штуки, промысловости, що-до провінцій, громадъ, сѣмьѣ, до добродѣйныхъ закладѣвъ, то державѣ тутъ подобає тѣльки одно: назирати, щобы правуючї ними закони не суперечили сутнїмъ цѣлямъ державного та суспѣльного житя и здѣйснювались безъ порушеня чинхъ-небудь правъ. Якъ тѣльки держава ступає далѣ за сю межу, вона оступаєть ся вѣдъ свого прямого обовязку и показує себе доконечне поганимъ здѣйсникомъ додатковои работы. Замѣсьць того, щобъ забезпечити свободу поодинокои дѣяльности, держава омежовує вѣв або силою направляє вѣв до накинutoи для неї цѣли. Зъ другого боку — прибѣльшивши безъ потреби число своихъ завдань, держава перестає займатись дѣякими зъ нихъ, якъ дуже важкими и дуже дорогими для неї, або ще й змѣняє й перекручує ихъ натуру, експлуатує ихъ ради якоїсь однобѣчнои теорїи або не знать якого, не добре зрозумѣлого державного интереса, а хочъ часомъ воно выйде й добре, то увиваєть ся зъ нимъ сякъ-такъ, невдатно й невмѣливо. Въ державы нема тыхъ могутныхъ рушительвѣвъ, пѣдъ впливомъ котрыхъ дѣють приватнї суспѣльства, поодинокї люде; нема въ неї мѣсцевого патріотизма, любви до ближнихъ, релїгїйного

вѣруваня, науковѣи цѣквности. Тымъ то держава показуєть ся негодящимъ и промысловникомъ, и купцемъ, и хлѣборобомъ, середнымъ адміністраторомъ провинціи та громадъ [зовсѣмъ якъ у насъ въ Россіи], нетямущимъ направилникомъ та руководникомъ церкви й школы, штуки й науки. А тымъ часомъ якъ розповсюднюєть ся державна дѣяльнѣсть, слабшає поодинокѣ й суспѣльна иніціатива. [Зовсѣмъ якъ у насъ на Украинѣ впала вона пѣсля знесеня автономіи Гетьманщини.]

Такъ то мы бачимо, що д. Пыпинъ, збившись на старе славянофільство, помыляєть ся, наддаючи принципови державности вже надто велику суттєву вартѣсть и думаючи, що велико-руска державнѣсть була причиною та ще й головною того, що въ Великороссіи утворивъ ся якійсь окремый, самостѣйный историчный культурный типъ, якого нема на Украинѣ. Ся помылка и славянофилѣвъ и инчихъ выйшла не бѣльше, якъ зъ гордовитости и гордуваня своєю великою державою, а не зъ правдивого разумѣня основныхъ сутнихъ прикметъ культурного типа народностей та расъ.

Треба ще додати до сього усього, що державнѣсть неразъ въ исторіи выступала ще якъ ворожа сила усїей сукупности сутнихъ коагѣнтѣвъ культуры, се-бѣ то самой культуры. Читаємо жъ въ исторіи, що за пануваня такого чи сякого короля впала просвѣта й культура, а за такого примѣчаємо пѣднесеня вѣ. Пѣсля деякихъ вѣйнь та ще й довгочасныхъ, яка була, на прикладѣ, тридцятилѣтна вѣйна, мы примѣчаємо, що вѣдѣ самой куль-

туры зоставались тільки цурпалки культури, котрі годились тільки на насѣня дальшого розвитку культури. И багато письменникѡвъ та вѡльнихъ мыслѣникѡвъ, якъ заступникѡвъ идей тїеи высочей й прогресивной культури мусѣло выпручуватись зъ рукъ державности и тѣкати вѡдъ неї трохи не за тридевять земель вѣ инчїї царства, спасаючи насѣня культури. Такъ, на прикладъ, Шїллеръ, бувши ще вѣ медицинскѡй школѣ вѣ Вїртемберзѣ и написавши своихъ „Розбѡйникѡвъ“, не выдержавъ деспотизма герцога Вїртембергского и мусѣвъ зъ скарбового пансіона втѣкати, та ще й пѣшки. Вольтеръ та Монтескїе, якъ звѣсно, втѣкали вѣ Англїю. Вѣ 20 тыхъ рокахъ ХІХ вѣку за Реставраціи сатирикъ Курье, сей французскїй Щедринъ, мусѣвъ утѣкати вѣ Бельгїю и звѡдтѡль розкидавъ летючими листками свои сатиричнїи „Памфлети“. Англїйскїй письменникъ Сїднї, хочъ и подававъ голосъ проти смерти Карла І. за пануваня Кромвеля, мусѣвъ прожити, якъ выгонець, сѣмнадцять рокѡвъ вѣ Италїи, Франціи та Швейцарїи. Полїтичнїи та релїгїйнїи твори Мїльтона були вѣ Англїи спаленїи рукою ката Шевченко за свои прогресивнїи утвори бувъ засланный на десять рокѡвъ вѣ Сибїрѣ. Пушкинъ бувъ выгнанный зъ Петербурга на Басарабію, Лермонтовъ — на Кавказъ. Испанскїй Щедринъ, сатирикъ Лара, вѣ 30-тыхъ рокахъ теперѣшнього вѣку, черезъ притиски ряду, та ще єзуитского, повѣсивъ ся зъ горя та вѡдъ зневѣрености. Ся мартїрологїя культурникѡвъ така довга та велика, що вѣ усю й не списати. Словомъ ска-

зати: державність — се така культура, що часто пригноблює й вбиває саму культуру, се мечь зъ обохъ бокѣвъ гострий, а такъ якъ державність має въ своихъ рукахъ знадвѣрню силу, то й держитъ въ рукахъ высчї культурнї коагенты, пѣдводить ихъ пѣдъ свои погляды та свои власнї інтереси.

Такъ въ теперѣшнї часи и нашї чисто культурнї украинскї тенденцї пѣдведенї черезъ якусь помылку чи цѣкуваня Каткова пѣдъ якїсь державнї інтереси, и культурне спасенне дѣло на Украинѣ та въ Бѣлорусїи мусять загамуватися и загальмуватися...

Д. Пыпинъ помыляєть ся и въ тому, що исторїя не погодила Украинѣ утворити свѣй историчный культурный типъ, якъ вона погодила Великороссїи, бо Украина, якъ каже вѣнъ, пробувши зъ-початку въ загальнѣй державнѣй рускѣй сѣмьѣ, ще зъ половины XIV вѣку була вѣдѣрвана вѣдъ сїви сѣмьѣ, десь тынялась пѣдъ Польщею, тодѣ якъ Великороссїя мала завсѣды свою державу, де сей самостѣйный культурный велико-рускїй типъ выстоявъ ся, сформувавъ ся й утворивъ ся.

Д. Пыпинъ трохи чудно орудує фактами украинской исторїи: вѣнъ якось бгає ихъ жмутами, кидает на всѣ боки по свѣй вѣподобѣ, не вважаючи на ихъ осереднї змѣсть. Якъ докладно полѣчити роки й вѣки нашої украинской исторїи, то выходить; що й мы довго й чуже довго жили своимъ историчнымъ житямъ.

Вѣдъ часу Рюрика, се-бѣ то вѣдъ 862 року, звѣдкѣль звычайно починають исторїю Русь, Украина жила „спѣльнымъ житямъ“,

се-бъ то своимъ власнымъ, не до 1386 року, се-бъ то до сполученя зъ Польщею за Ягелла та Ядвиги, — якъ каже д. Пыцинъ, — а довше, ажъ до 1452 року, се-бъ то до смерти Свидригелла, князя волынського, и до 1471 року, се-бъ то до смерти Симеона Олельковича, останнього князя кїївского, останнього пѣвденно-русского князя, пѣсля котрого вже бачимо перетятокъ удѣлового княжого укладу нашої исторїи. Пѣсля його смерти польскїй король вже правила на Украинѣ, ще одначе не зовсѣмъ злитѣй адміністративно зъ Польщею. Се выходитъ вѣдъ Рюрика 608 рокѣвъ удѣлового княжого періода для Украины, а для кїївского удѣла ще й бѣльше, бо Олелько Володимировичъ володѣвъ Кїївомъ, Житомиромъ та Овручемъ до своєї смерти, до 1455 року, а пѣсля нього кїївскимъ княземъ бувъ сынъ його, Симеонъ Олельковичъ, котрый ѡдбудувавъ и поновивъ Кїїво-Печерску Лаврску велику церкву, а другїй сынъ, Михайло Олельковичъ, бувъ княземъ въ Слуцку та въ Кошицѣ. Симеонъ Олельковичъ до смерти своєї въ 1471 княживъ въ Кїївѣ, а вже по смерти Симеона Казимиръ поставивъ въ Кїївѣ воєводою Мартина Гаштольда, Симеонового тестя.

Пѣсля того ще до Люблинскої унії, до 1569 року, Украина мало пѣдпадала пѣдъ державный польскїй адміністративный впливъ, бо, якъ звѣсно, до Люблинскої унії ще багато значныхъ княжихъ фамілій на Украинѣ було несполяченыхъ и непокатоличеныхъ, якъ князѣ Острожскїй й инчі, ще тодѣ Поляки не мали права посѣдати на адміністративныхъ по-

садахъ на Украинѣ, не мали права купувати землѣ й маєтності и заводити католицтво на украинскѣй теріторіи, хочъ вже й трапляли ся сѣй випадки и до того часу, але якъ вынятковѣ. Вѣдъ 1471 року Украина пробувала пѣдъ польскимъ пануванямъ до 1652 року, се-бъ то до Богдана Хмельницкого и його Зборѣвского трактата: всего припадає 181 лѣтъ чужого пануваня на Украинѣ. Мы вже поминаємо монгольске ярмо, котре Украина носила всего 80 рокѣвъ а Москва 243 роки, и тодѣ коли въ 1452 роцѣ ставъ перетятый княжій періодъ на Украинѣ, московске царство ще не скинуло монгольского ярма, котре знявъ зъ нього ажъ царь Иванъ III въ 1480 роцѣ, прогнавши ханскихъ послѣвъ и порвавши ханску грамоту.

Пѣсля 1652 року Гетьманска та Козацка Украина, хочъ и пѣдъ властью Московскихъ царѣвъ, жила повнымъ автономичнымъ, самостѣйнымъ житямъ. Въ Гетьманщинѣ, якъ каже Костомаровъ, воскресла давня удѣлова Русь зъ вѣвчовымъ выборчимъ укладомъ, зъ вѣвчородоуправствомъ. Козацкѣй рады — то були давній удѣловѣ вѣвча; гетьманъ ставъ на мѣсци великого князя. Запорожска Сѣчь — се бувъ давній Новгородъ та Пековъ, тѣльки вѣйсковый, а не купецкѣй. Въ Сѣчи найдовше додержавъ ся давній славянскѣй укладъ демократичный и широко-народнѣй, зъ широкою свободою особости. Сей козацкѣй періодъ тягъ ся вѣдъ 1652 до 1762 року, до знесеня Гетьманства за Катерины II., и до 1775 року, до зруйнуваня Сѣчи. Въ гетьманскѣй періодѣ

зновъ Украина жила своимъ, вповнѣ своимъ давнымъ историчнымъ житямъ, и жила само-стѣйно, вѣдносно до самого укладу й характеру историчного. Зновъ выходитъ 110 рокѣвъ власного историчного житя Украины. Примѣтимо, що хочъ Гетьманщина обсягала не у-сю Украину, але вона обсягала самый осере-докъ Украины: Кіѣвъ, Чернигѣвщину, Полтав-щину, Запорожскій землѣ — теперѣшню Хер-сонску та Катеринославску губерні. Пrave крыло Украины зѣсталось пѣдъ Польщею, але й тамъ ще довго були гетьманы: Юрій Хмель-ницькій, Дорошенко, Ханенко, Тетеря, Гоголь, а потѣмъ Семень Палѣй правувавъ якъ геть-манъ, а пѣсля нього вѣдъ 1714 року до само-го роздѣлу Польщѣ йшла Гайдамаччина, тяг-ли ся повстаня народа. [Дивись „Ислѣдованіе о гайдамачествѣ“ В. Антоновича. По актамъ 1700—1768 г. выдане 1876 року.] И тамъ У-краина не подавалась а ворушилась, якъ жи-ве, а не мертве тѣло. Вѣдъ 1762 року, якъ У-краина зовсѣмъ стала злита адміністративно зъ російскою державою, вже минуло 128 рокѣвъ.

Мы бачимо, що зъ 1028 рокѣвъ историч-ного житя Украины вона жила своимъ дав-нымъ державнымъ самостѣйнымъ житямъ 718 рокѣвъ! Не вже сього періода мало, щобъ за сей часъ на Украинѣ не утворило ся нѣя-кои историчной культуры, тодѣ якъ зайвыхъ историчныхъ 310 рокѣвъ, для Великороссіи я-киххъ магичныхъ чи що, чогось утворили въ Великій Руси навѣтъ самостѣйный культур-ный типъ!?

Ще до сього треба додати, що Україна, повернута Богданомъ до Москвы, мала вже культурный впливъ на Московске царство... Зъ неї пошли въ Московске царство и письменники, и архіереѣ и навѣть выѣхали зъ Кіѣва „тріє пѣвцы“ въ Москву, пошли и вчителѣ, и школьнї книжки, и Теофанъ Прокоповичъ, и св. Дмитрій Ростовскій... и т. д. Не вже се не прикметы культурности украинско-го племѣ?? Щось воно та не такъ...

Великороссія и російска исторія не виробили й не утворили нѣякого самостійного й самобутного историчного культурного типа. Сей культурный велико-рускій типъ — е таки просто чиста фраза безъ змѣсту. Въ Велико-россїи самобутного культурного типа нема, нѣколи не було та й не могло бути. Йому завджало багато исторично-культурныхъ обставинъ та умовинъ.

VI.

Мы вже попередю сказали, що д. Пыпинъ не визнає, або, просто сказати, не хоче, щобъ украинска література стала широкою й дужою, якою вѣнъ вважає свою велико руску літературу, и то зъ тїєи нѣбы то причины, що въ Велико-россїи виробивъ ся окремый историчный самобутный культурный типъ, якого нема на Украинѣ. Симъ окремымъ самобутнымъ культурнымъ типомъ велико-рускї письменники и теперъ люблять часто величати ся, повторяючи несвѣдомо а може и свѣдомо гордовиту фразу старои славянофільскои школы.

А тымчасомъ велико-руска исторія не утворила та й не могла утворити нѣякого самостѣйнаго й самобутнаго культурнаго типа. Великороссія выступила на историчню та культурну арену дуже пѣзно и приймала въ себе широкій впливъ инчихъ готовыхъ культуръ, котрѣ не дали сформуватись ѣѣ культурноѣ самобутности и надали ѣѣ культурѣ готовѣ чужѣ формы.

Исторія людскости и исторія культуры не знае такого окремого самобутнаго велико-рускаго культурнаго типа. Мы знаемо головнѣ, выразнѣйшѣ й самобутнѣ культурнѣ типы людскости ось якѣ: китайскѣй, еллинско-римскѣй, семѣтско-еврейскѣй та индускѣй. Пѣзнѣйше семѣтско-еврейскѣй культурный типъ пустилъ вѣдъ себе паростки ще двохъ культурныхъ типѣвъ: христѣянскѣй, котрый зъ IV. та V. вѣку звичайно называють византѣйскимъ, а потѣмъ зъ VII. вѣку выникъ зъ несторѣянства, що вѣдчахнулось вѣдъ православѣя, ще одинъ культурный типъ — исламско-арабскѣй. Сѣ культурнѣ націи, зародивши въ собѣ самобутню, культуру, зъ давныхъ-давенъ, зъ перво-початку. розвили ѣѣ въ добре омежованыхъ выразныхъ типахъ, котрѣ розвились зъ бѣольшою чи менчою силою и додержались до нашихъ часѣвъ.

Оглянемо въ коротенькому начеркови сѣ найголовнѣйшѣ въ исторѣи самостѣйнѣ культурнѣ типы людскости и мы побачимо, що нѣякого велико-рускаго самобутнаго культурнаго типа нема, не було та й не могло бути.

Головнѣ, сутнѣи прикметы кожного самостѣйнаго культурнаго типа, якъ мы вже по-

переду говорили, ось якї: релігія зь релігійною поезією та моралю, поезія лірична й епічна, потѣмъ теософія або релігійна філософія, а вь деякихъ народѣвъ чиста філософія розуму; за нею наступає критика релігій та морального житя, філософія морали, а далѣ наступає правдива наука. Се той порядокъ сутньихъ прикметъ культури, та природня стежка вь руху й поступаню, котрою прямувала кожна нація, вироблюючи й розвиваючи зь свого расового духового корѣня, зь своєї расової вдачѣ свої самостѣйный культурный типъ. Само по собѣ, що деякї нації де вь чому не поминули побѣчного культурного впливу, де-що переймали вь инчихъ народѣвъ, але перетворяли перейнятї идеї вь свою плоть, вь свої духъ культури пѣдъ впливомъ своєї расової природної вдачѣ, своїхъ расовыхъ природженихъ здатностей.

Китайска та еллинска культура заснованї на грунтѣ політеїзма; семітско-еврейска заснованана на чистому монотеїзмѣ; индуска — на політеїстичному пантеїзмѣ. Черезъ сей первопочатковий засновокъ виробились культурнї типи зовсѣмъ неоднаковї, вѣдмѣннї одинъ вѣдъ другого, бо сей початковий релігійный засновокъ давъ культурамъ свої власвїй, вѣдмѣннїй напрямокъ, по котрому вони йшли черезъ довгї вѣки и склали ся вь инчї окремнї орігінальнї форми. Типъ культури семітско-еврейскїй роздвоївъ ся на два паростки: одинъ зь нихъ прищепивъ ся на чужому грунтѣ культури еллинскої, другїй на грунтѣ культури семітско-

арабскою. Вони прищепились на пнѣ инчихъ культуръ, схрестились зъ ними и утворили зновъ инчі культурні типи, засновані такъ само на монотеизмѣ, якъ и семітско-еврейскою. Типъ индускою культуры, заснований на політеизмѣ, але політеизмѣ пантеистично-му, що наближає його трохи до типівъ культуры монотеистичною, хочъ вонъ має въ собі багато прикметъ властивыхъ політеизмови. Се типъ культуры якійсь трохи мѣшаний, бѣльше близькій, якъ потѣмъ доводѣаемо, до культуры візантійско-римскою въ середній вѣки. Инчі историчні типи культуры, якъ вавилонскою та ассирійскою, египетскою, щезли зъ исторію, не дѣйшовши до повного розвитку и розцвѣту, а перскою типъ не розвивъ ся вповнѣ и бувъ захоплений и перетягнй въ своєму розвитку то христіанствомъ то бѣльше вѣдъ усього исламизмомъ.

Найдавнѣйша релігія китайскою політеистичною. Китайскою вченій Лао-цзи [родивъ ся 604 р. до Христ. рѣздва] и Конфуцій [родивъ ся 550 р. до Христ. рѣздва] подають въ своихъ творахъ сей китайскою політеизмъ уже въ теософичною, обзагалняною та впорядкованюю системѣ. Якъ показують Лао-цзи та Конфуцій, въ Китайцѣвъ зъ давнихъ давень було головне й верховне божество Небо чи Дао въ самому загальному й абстрактваному образѣ. Очевидячки, що китайскою релігія заснована на грунтѣ сабензма. Але въ Китайцѣвъ мы не примѣчаемо обличчя силъ неба въ ясній й виразній й нарѣзній сущости божествъ, якъ у Вавилонянъ, Фини-

кїйцѣвъ и инчихъ, въ котрыхъ Вааль чи Белъ бувъ богъ сонця погожого, сїби добродѣйной силы натуры, а Молохъ — бувъ якъ обличчена й обтѣлена въ звѣсної формѣ, шкодлива, высушующа сила сонця; Астарта була богиня мѣсяця й плодючої силы натуры, якъ въ Картагинцѣвъ Танїта, богиня мѣсяця. Може въ Китайцѣвъ не була на стѣльки розвита сила творчости фантазїи, щобъ обличчити сї нарѣзній силы неба въ формѣ богѣвъ, а може Лао-цзи не захопивъ уже тыхъ давныхъ формъ въ житю китайской расы, дуже давньои.

Лао-цзи, на основѣ найдавнішого вѣруваня китайского народа, розвивъ свою теоретичню систему про Дао чи Небо, якъ найвысчу й завершену сущѣсть, вѣдъ котрой повстало усе, що є въ свѣтѣ. По думцѣ Лао-цзи Дао [законъ, розумъ] самъ по собѣ не має нѣякого йменя, нѣ фарбы, нѣ гуку, нѣ тѣла, нѣ формы. Вѣнъ безъ початку й кѣнця, образъ безъ образа, форма безъ формы, необсягаемый, безконечный и бездѣяльный; хочъ черезъ нього робить ся й повстає все, але самъ въ собѣ вѣнъ є безодня й пороженета. Очевидячки, що сей Дао Лао-цзи схожїй на бїблейный Хаосъ.

Въ сьому Дао замкнуто, якъ загальне суття, Дай-цзи. Въ своїй натурѣ воно нерушиме й спокѣйне, але въ ньому замкнутий зародокъ усього й усяковї початковї образы усѣхъ сотворѣнь. Якъ тѣльки воно зъ становища спокою переходить въ становище руху, тодѣ воно роздѣляеть ся на два елементы: свѣтлый, дѣяльный, мужескїй, а другїй — недѣяльный, темный, страдний, женскїй. Вѣдъ

першого елемента вышло Небо, вѣдъ другого — Земля. Небо якъ бутя, Земля якъ мертве й нерушима небутя. Сѣ два початки породили третій, се-бѣ то жизньовый початокъ, дыханя. Середину мѣжь небомъ та землею становить людина. Всѣ сущости на земли повстають зъ Дао, а потѣмъ вертають ся въ нього, якъ рѣчки течуть въ море. Але якъ сущости ввѣйдуть въ свѣй первопочатокъ, перейдуть въ небутя, Дао зновъ дае имъ жизньовый рухъ и, такимъ способомъ зробивши кругъ, вѣнъ зновъ починае його.

Лао-цзи зъявляєть ся бѣльше утворникомъ теоретичной системы китайской теософїи; Конфуцій, повторяючи теоретичну систему свого вчителя, розвивъ бѣльше практичну систему про моральнѣсть и розумный порядокъ. Въ його книгахъ бачимо вповнѣ вироблене й закончене вченя про духѣвъ чи генїфвъ. По думцѣ Конфуція е въ свѣтѣ три величности: перша величнѣсть, перша верховна сила е Небо; друга величнѣсть, друга верховна сила е земля; третя величнѣсть е людина, бо вона надарована розумомъ и розумностью. Але найвысча творча сила е Небо, се-бѣ то сонце, мѣсяць та зорѣ зъ усѣмъ небеснымъ просторомъ. Небо е батько всѣхъ сущостей, владика свѣта, найзавершенѣйшій. Въ регулярному своему руху, въ правильнѣй течѣвѣ Неба вѣдбиваеъ ся вѣчный, розумный порядокъ. Воно е законъ розуму и само до найвысшого ступѣня розумне; воно усѣмъ въ свѣтѣ дае початокъ, жизнь, усѣхъ держить, усѣхъ годуе и назирае за усѣма людьми, лю-

бить добродетельныхъ людей и караетъ злодѣйныхъ.

Силы Неба — то геніи чистыя духи. Окрѣмъ самого Неба, сего найвысшого духа, еше пять великихъ небесныхъ духѣвъ. Усѣ зорѣ роздѣленіи на чотири системы. Надъ каждою стоить великій небесный геній. По народній китайской вѣрѣ надъ сходомъ правуе Драконъ, въ його власти етиръ и весна; на пѣвночи правуе Лицарь, котрому пѣдвладня зима й вода; на заходѣ — Тигръ, котрый пануе надъ осѣнью й воздухомъ; на пѣвднѣ пануе Червона Птиця, въ ѣѣ власти лѣто й огонь. Пятый геній — то геній земли. Окрѣмъ того кожна зѣрка е житло духа. Духѣвъ и на земли багато и усѣ пять стихій*): и моря, й рѣки й озера, и горы, державы и кожна рѣчь має своего духа. Вони е и зъверху и въ-низу, и на-право й на-лѣво — се цѣлый океанъ разумный. Всѣ духи невидиміи й нечуеміи; вони замкнутіи въ сути рѣчей та существей, навѣтъ дробныхъ сушечекѣвъ, и не можуть вѣддѣлитись вѣдъ нихъ. Пѣдъ впливомъ сихъ духѣвъ земля родить и розвиваетъ усякіи живіи существа та сушечки й годуе ихъ.

Очевидячки, що сїи духи чистыя геніи е не бѣльше, якъ жизньова сила кожного сотворѣна на небѣ й на земли: се нерозвитіи, не обличчєніи й не обтѣленіи, сутьнѣючіи тѣльки въ потенціи грецкїи нимфы, наяды, nereidy, Атены-Паллады, Геліосы, Діаны, Афродіты, Фавны и т. д. Конфуцій зве небо разумнымъ, най-

*) Въ Китайцѣвъ пять, а не чотири стихіи: вода, повѣтря, огонь, земля й дерево та металъ.

высчимъ Розумомъ. Слово Дао Нѣмцѣ перекладають словомъ Vernunft. Але не можна сього Конфуцієвого слова „Розумъ“ розумѣти такъ, якъ розумѣли його грецкі філософи, якъ психічну, розумну силу, якъ найвысчу свѣтову творчу силу. Розумъ Неба въ Конфуція є не бѣльше, якъ розумъ чи νοῦς Анаксагора, одного зъ першихъ грецкихъ філософѣвъ. Анаксагоръ першій зъ найдавнѣйшихъ філософѣвъ Греції додумавъ ся до сього принципа, постановивши його, якъ основу усього свѣта, замѣсть Фалесової води, Гераклітового огню, Демокритовыхъ атомѣвъ и числа Пифагорейцѣвъ. Але й сей Анаксагорѣвъ Розумъ усього свѣта, усѣхъ сотворѣнь не є ще психічна, інтелектуальна творча сила бога, а вона є бѣльше фізична, динамічна сила. Такъ сю найвысчу силу свѣта розумѣє й Конфуцій. Ся розумнѣсть Неба въ Конфуція є тѣльки регулярнѣсть, порядокъ небесного руху й небесної течѣї свѣтиль. Далъ сього принципа про розумъ китайска філософія и не пішла. Розумнѣсть въ натурѣ въ ихъ вченяхъ — се не бѣльше, якъ добрый порядокъ та регулярнѣсть: сила чисто динамічна, а не розумна.

Мѣжъ небомъ та землею стоить третя величнѣсть: людина. Одинъ чоловѣкъ зъ усѣхъ сотворѣнь дѣставъ свѣтоносный елементъ — розумъ. Сама розумнѣсть неба виявляєть ся выразно тѣльки въ чоловѣкови або лучче въ народѣ, такъ що небо чує тѣльки ушима народа и виявляє свою волю дѣями и вчинками людей; тымъ то чоловѣкъ чи народъ, якъ саме благородне въ свѣтѣ, одинъ може знати й

постерегати вдачу животинныхъ и растинныхъ сущостей и симъ може помагати небу й земли въ збереганю й розвитку сущостей. Небо дало тѣльки чоловѣкови свѣтоносный элементъ розуму и черезъ те найперша воля неба въ тому, щобъ чоловѣкъ розвивавъ сей свѣтоносный элементъ. Сей розвитокъ розуму — каже Конфуцій — стоить на тому, щобъ чоловѣкъ становивъ його правиломъ моральной дѣяльности.

Якъ бачимо, Конфуцій, якъ и усѣ китайскій теософы и вченї, поминувъ розвитокъ самого розуму, якъ психічної силы, якъ правдиве джерело розвитку науки й широкои критики, чого не поминули давнї грецкї фїлософы — Сократъ, Платонъ, Арістотель. Конфуцій звѣвъ розумовый розвитокъ на волю, на моральне завершенство та полѣшеня мораль. Яке-жъ се завершенство розуму въ мораль, въ дѣяльности? Таке, що збуренї духовї страсти чоловѣка повиннї пѣдгорнутись, пѣддатись пѣдъ свѣтоносный элементъ розуму и покортись йому такъ, щобъ въ душѣ выйшла повна гармонїя, середина. Перевага розуму надъ страстями, вдержуваня ихъ въ потрѣбныхъ грѣяницяхъ по-серединѣ и буде придбанямъ морального завершенства й святости.

Сю моральну середину чи гармонїю чоловѣкъ черезъ свѣй розумъ повиненъ утворяти и въ сѣмѣ, и въ суспѣльности, и въ державѣ. Въ сѣмѣ дѣти повиннї покортись батькови, жѣнка — чоловѣкови, менчї браты — старшимъ. Въ державѣ пѣдданї повиннї покортись императорови, якъ сынови Неба, низчї урядники — высчимъ, слуги — хозяинамъ. За

те-жь императоръ повиненъ бути добрымъ батькомъ для пѣдданныхъ. Въ суспѣльствѣ „кожный повиненъ любити ближнього, якъ самого себе, и не чинити другимъ того, чого кожний не бажає, щобъ йому чинили другі“.

Якъ бачимо, розумовый розвитокъ въ Китайцѣвъ повернуто на одну мораль. Въ полѣпшеню морального розвитку не показано высшого идеала, а скрѣзь бачимо середину, гармонію, спокѣй, помѣрнѣсть, скрѣзь примѣтна якась механічна, нѣбы обрядова, бѣльше житьова моральнѣсть. За добре житя, за моральнѣсть высча душа чоловѣка [въ чоловѣка двѣ душѣ по вченю Конфуція] по смерти стає геніємъ чи духомъ высчимъ [шень] и переходить на небо до высчихъ духѣвъ, а низча душа прилучаєть ся до духѣвъ земныхъ. Щобъ змѣцнити й упорядкувати сю моральну систему въ житю суспѣльности, Конфуцій звѣвъ мораль на обряднѣсть, закувавъ ѣѣ въ нерушимі формы, якъ воно дѣялось и въ инчыхъ народѣвъ, — въ давныхъ Евреѣвъ, въ Візантійскому періодѣ, — вѣнъ выдавъ „Книгу церемоній“, звѣсныхъ 3000 китайскихъ церемоній та обрядѣвъ та 300 усякихъ правилъ та поклонѣвъ, въ котрѣй обформовані усе вѣдносини въ сѣмѣѣ: чоловѣка до жѣнки, жѣнки до чоловѣка, батька до дѣтей, дѣтей до батька, въ державѣ императора до пѣдданныхъ, урядникѣвъ низчихъ до урядникѣвъ высчихъ, приказчикѣвъ до вунцѣвъ, слугъ до хозяинѣвъ; показана уся релігійна обрядовѣсть: які жертвы приносити духамъ и якъ ихъ приносити, обряды вѣнчаня, похорону, прийманя гостей, входу

до двору богдыхана, форма одежи... Ся „Книга церемоній“ стала ся своимъ візантизмомъ для Китая, закувавши його на цѣлї вѣки въ формы обрядовой моралѣ, и не знайшла ся й не утворила ся така розумова філософія, щобъ породила такї смѣливї критичнї погляды, котрї мали бѣ силу розбити тї формальнї пута въ Китаю. Китайска культура такъ и закоцѣнѣла въ тыхъ формахъ, хочъ вона по своихъ основахъ була зъ-початку дуже погоджаюча для широкого розвитку культуры.

Якъ бачимо, китайска культура заснувалася на політеизмѣ. Релігія Китая — се натуралізмъ, боготворѣня природы, але природы абстрактованої, обзагальняної, зведеної въ одинъ загаль Неба, якъ найвысшої божої сили, якъ бога. Може недостача творчої фантазії въ Китайцѣвъ не дала имъ змоги й сили роздѣлити нарѣзно сили природы, пообличчувати ихъ въ пышнї антропоморфічнї образы, такї, якъ образы грецкихъ Дїѣвъ, Геръ, Афродітѣ и инчихъ, якї утворила багата й роскошна фантазія давныхъ Грекѣвъ. Генїѣ и духи Неба та землѣ въ Китайцѣвъ не мають нѣякого обличчя, несформованї, необличченї, невидимї й нечуйнї, якъ невидима живнєва сила природы. Але все-таки сей натуралістичнї політеизмъ чи натуральна релігія була дуже погоджаюча для китайскої культуры.

Въ Китаю зъ давныхъ-давенъ релігія не взяла переваги надъ свѣтскимъ елементомъ. Релігія въ Китаю такъ, сказати бѣ, нечуйна й невидима, якъ и китайскї генїѣ та духи; вона не грала великої ролѣ въ формованю

ихъ культуры, въ ихъ житю, не задавила свѣтского елемента, жвьтового, природного, и давала йому простѣръ для розвитку. Релігія тутъ неначе сама була поглинута свѣтскимъ жвьтовымъ елементомъ. Въ Китаю навѣтъ нѣколи не було окремнои версты жрецьвѣ. Императоры самі приносили жертвы, не въ храмѣ, а на дворѣ пѣдъ небомъ; приносили жертвы и урядники та заможні люде.*) Ще въ найдавнѣйшѣй китайскѣй книзѣ Конфуціевѣй „Ши цзінъ“ чи книзѣ стихотворѣвѣ, пѣсенъ, одѣ та релігійныхъ гимнѣвѣ, — въ гимнахъ говорить ся, що жертвы приносили царѣ та багаті, заможні люде пѣсля жнивѣ та збору винограду, наробивши для жертвѣ чистого вина, приносили волю, приносили рисѣ, пшеницю та вино. При жертвахъ частували, годували гостей и навѣтъ впивались. Жертвы приносили не тѣльки Небу и геніямъ, але навѣтъ духамъ предкѣвѣ. Пѣсля Конфуція, якъ вже зовсѣмъ сформувалось конфуціянство, право приносити жертвы взявъ на себе китайскій рядѣ. Пѣдданымъ дано тѣльки право робити „возливаня“ на могилахъ предкѣвѣ.

Пѣсля того, якъ конфуціянство змѣцнилось и взнано урядовою релігією, урядовою системою, почавъ розповсюднюватись буддизмъ, котрый зайшовъ зъ Индіи. Буддизмъ прийнявъ ся въ Китаю швидко й легко; йому мало протививъ ся народъ и вѣвъ якось примѣшавъ ся до давнои релігій або мирно й зливъ ся

*) „Постепенне развитіе древн. филос. ученій и язич. вѣрованій“ Ор. Новицкаго. I. ст. 83.

зъ нею безъ усякого потрясу, безъ проливаня крови, безъ усякихъ испанскихъ езуитскихъ ав-то-да-фе. Буддизмъ розповсюднивъ ся въ Китаю швидко, якъ высча релігія, зъ высчою за Конфуціянску моралью. На олтаряхъ Будды скрбъзъ лежить буддійска книга Сатдарма Пундаріка, якъ у насъ Євангеліє. Се книга высчой мораль, въ котрбій говорить ся про любовь та милосердя бога, про його промысль, про выслухуваня богомъ теплои молитвы кожного. Ся высча мораль буддизма мала для Китая вартбсть высчой реформы релігій, вартбсть нашого хрестіянства. Буддизмъ, сказати-бъ, надавъ життя й любви китайскому богови Дао, сѣй неговорячбій динамічнбій силъ неба й землѣ, оживотворивъ його, зробивши його сущостью розумнѣйшою й прихильнѣйшою до людскои долѣ. Буддизмъ, перемѣшавшись зъ давнюю релігією Китая, вкрывъ Китай монастирями, храмами, але не внѣсь въ Китай звѣсного индуского идеала факирства чи аскетизма. Китайска вдача, нездатна до идеалбвъ, взяла перевагу, та й китайска мораль по своѣй натурѣ не здатна до якихъ-небудь идеалбвъ та жертвъ, а тымъ ббльше аскетичныхъ. Китайскій жрецъ чи бонзы при храмахъ — то не каста духовна; бонзы — просто урядники, сыны Неба, котрї повиннї вбдбувати свою офіціяльну службу въ роли жрецбвъ. Въ Китаю такъ перемѣшанный элементъ релігійный зъ свѣтскимъ, що китайскї вчевї та філософы, якъ Лао-цзи, Конфуцій и сотнѣ инчихъ попали въ гевнѣ [шень, сень], чи въ святї. Въ ихъ йменя ставлять храмы, идолбвъ на олтаряхъ, молять ся до

нихъ и приносять имъ жертвы. Въ I-ому вѣку до Христового рѣдза Чжан-дао-линь зробивъ зъ філософіи Лао-цзи релігію, а самого Лао-цзи визнавъ за бога, що вѣбъ Дао втѣливъ ся въ Лао цзи для просвѣты людского племя. Мы знаємо, що тѣльки за Великои французскои революціи 1789 р., коли за бога прийняли розумъ, коли Пантеонъ бувъ перероблений на храмъ Розуму. Французы внесли въ календарь святыхъ сього розуму вченихъ та філософѣвъ и самого навѣтъ Конфуція! Въ Китаю и въ одному тѣльки Китаю въ школы заведений катехизисъ Конфуція, хочъ якъ релігійный, але вѣнъ и справдѣ е горожанскій: въ ньому майже вѣчого не говорить ся про релігію, а тѣльки про мораль та усякѣ обовязки й повинности. Про генівъ та духѣвъ тѣльки тамъ подекуды згадуєть ся. Самого Конфуція взнано святымъ чи духомъ [шень].

А тымчасомъ зъ нашого погляду Конфуцій бувъ зовсѣмъ навѣтъ не духовною особою. Се бувъ просто вчений мужъ, котрый, якъ думаютъ китайскій вчені, першій взявши вѣдъ адміністраціи та зъ архівѣвъ китайскій, майже гієрогліфічний алфавитъ, трохи спростивъ його, приспособивъ до письма, звѣвши його на 6.000 значкѣвъ; вѣнъ першій завѣвъ въ Китаю школу, зъ котрои вышло 3.000 ученикѣвъ. и написавъ найдавнѣйшій въ Китаю книги: „Ши-цзинъ“ чи книгу релігійныхъ гимнѣвъ и народныхъ пѣсень, „Чунь-цю“, першу и найдавнѣйшу лѣтопись Китая, „Лунь-юй“, книгу мораль, чи моральнѣй розмовы, и „Шу-цзинъ“, книгу исторіи Китая, хочъ книга исто-

ріи „Шу-цзінъ“, якъ доказують теперъ, не належить до Конфуція а зъявилась пѣсля нього. Конфуцій бувъ просто вчений мужъ, першій лѣтописецъ и збирачъ пѣсень та гимнѣвъ, и сего историка та збирача пѣсень шанують въ Китаю, якъ святого. Въ самѣй книзѣ пѣсень „Ши-цзінъ“, сьому Святому Письмѣ Китайцѣвъ, змѣшані до-купы звичайні народні ліричні пѣснѣ про любовъ зъ релігійними гимнами до духѣвъ, що снѣвались въ храмахъ при принесеню жертвъ. Сього змѣшуваня до купы народныхъ пѣсень про любовъ, ліричнихъ поетичныхъ творѣвъ зъ релігійними молитвами до бога та до духѣвъ, мы теперъ нѣ якъ навѣтъ не зрозумѣємо, таке воно здаєть ся намъ чудне. И въ христіянъ и въ магометанъ сѣ два елементи въ літературѣ: свѣтскій та релігійный поставляні нарѣзно въ двѣ группы и нѣколи не змѣшують ся до купы, якъ вода та олива. Вони навѣтъ були ворожі мѣжь собою въ візантійскій періодъ. Въ Китаю, де культура заснована на натуралізмѣ та політеизмѣ, сього зовсѣмъ не примѣтно. Въ Китаю в храмы, де стоять престолаы на престолахъ, стоять идолаы чи статуѣ Будды, Конфуція, навѣтъ в храмы китайского Пріяпа, де молять ся тѣ, котрі не мають дѣтей; въ Китаю в бонзы чи жрець, що вѣдправляють въ храмахъ службу богови, сидячи двома рядами передъ престоломъ и граючи на чудныхъ музичныхъ инструментахъ. Передъ идолами ставлять приносины: рисъ, пшеницю и усяке зерно въ чашечкахъ. Все въ Китайцѣвъ в, що дотыкаєть ся до релігій, але сама релігія якась ледви

постерегаєма, якась свѣтска, не духовна, и бѣльше формальна, обрядна. Идеалами релігій та моралѣ служатъ не духи та геніѣ, а вчені й благочестиві моралісты та предки. Кожна заможнѣйша сѣмья въ Китаю має своє кладовище, де ставить ся капличка, въ котрѣй лежать записы про предкѣвъ фаміліи, чи ихъ біографіи. Въ тыхъ записахъ записано про добродѣяны й добродѣяны деякихъ предкѣвъ; записано, котрый бувъ добрый господарь и якъ вѣнъ провадивъ господарство, и якъ добре виховавъ сѣмью. Разъ въ мѣсяць цѣла фамілія збираєть ся въ ту капличку и батько читаєть біографіи, якъ у насъ читають житія святыхъ, для наслѣдуваня й навченя. Релігія не грає ролѣ въ державѣ, въ школѣ, въ науцѣ, не має великого впливу на суспѣльство, впливу на напямокъ розвитку літературы въ звѣсному тонѣ. Політевизмъ та релігійный натурализмъ китайской релігій має характеръ дуже погоджающій для широкого й вольного розвитку культуры и въ сѣому дуже схожій на давній культурный впливизмъ, котрого культура була такъ само заснована на грунтѣ натуралистичного політевизму.

Слѣдкомъ за релігією въ исторіи найдавнѣйшихъ людскихъ культуръ заразы иде поэзія та мораль. Такъ було и въ Китаю. Найдавнѣйша книга въ Китаю, — якъ мы вже сказали, — се „Ши-цзинъ“, книга пѣсень та гимнѣвъ. Книга „Ши-цзинъ“ не написана, а тѣльки збрана й выдана Конфуціємъ, котрый збравъ усякѣ пѣснѣ, оды та гимны [якъ думаютъ въ Китаю, три тысячѣ; зъ нихъ трѣохъ

тысячъ вѣнъ выбравъ триста пѣсень, де що по-выкидавъ, де-що поперероблювавъ], впорядкувавъ ихъ и може деякі виправивъ. Книга роздѣляеться на чотири роздѣлы: въ першому роздѣлѣ знаходять ся народні пѣснѣ, въ другому й третьому малі та великі оды, въ четвертому релігійні гимны. Усѣ китайскі вчені однаково думають, що сї пѣснѣ та гимны Конфуцій збравъ въ удѣлѣ Лу, звѣдкѣмъ вѣнъ бувъ родомъ, та въ царствѣ Шанъ, звѣдкѣмъ родомъ були його предки. Решту гимнѣвъ Конфуцій дѣставъ при дворѣ китайскихъ богдыханѣвъ зъ династіи Чжоу. Ся книга „Ши-цзинъ“ дуже поважаеться въ Китаю, якъ Святе Письмо: на вѣ авторитетъ стыкають ся вчені й благочестиві въ тезисахъ моралѣ, въ моральныхъ вѣдносинахъ до сѣмѣ, до урядового свѣта, суспѣльства, релігії, духѣвъ, бога, якъ на найдавнішій и черезъ те священный авторитетъ; вѣршѣ зъ сїеи книги пошли въ народъ, якъ приказки й мудрі поговѣрки. Ся книга, якъ збѣрникъ побутовихъ и релігійныхъ пѣсень, та ще й народныхъ, збѣрникъ самый давній и першій въ свѣтѣ, що склавъ ся може за 1000 рокѣвъ до Христ. рѣзда, и самъ по собѣ для кожного має велику цѣквѣсть.

Въ першому видѣлѣ народні пѣснѣ мають характеръ безперечно народній: вони картинні, часомъ темні для зрозумѣня; вѣршѣ въ короткихъ фразахъ, граматично не гараздъ развитыхъ. Мѣжь вѣршами звязокъ якійсь далекій, до котрого потрѣбувались коментарѣ. Багато в сїихъ пѣсняхъ дуже наивныхъ и пое-

тичнихъ. Є тутъ пѣсенѣ весѣльнѣ, пѣсенѣ про коханя, пѣсенѣ жѣночѣ й чоловѣчѣ, пѣсенѣ економічнѣ й хозяйскѣ та хлѣборобскѣ. Тутъ є й пѣсенѣ дѣвчины, котра бажає вийти скорѣйше за-мѣжь, пѣсенѣ закоханого парубка, причарованого милою, вѣ красою. Є тутъ пѣсенѣ жалѣбнѣ, пѣсенѣ покинутои чоловѣкомъ жѣнки; є пѣсенѣ про довгу розлуку, що дуже часто траплялась вѣ тѣ часы частыхъ вѣйнѣ мѣжь удѣловыми князями та походѣвѣ. Є ще тутъ пѣсенѣ урядницкѣ, котрѣ наврядъ чи й є де вѣ инчихъ народѣвѣ. Вѣ сихъ пѣсеняхъ замѣсьць героѣвѣ та войовникѣвѣ выхваляють ся ревнѣ урядники, царскѣ слуги та послы, выхваляють ся й ревнѣ воеводы чи губернаторы. Урядники жалѣють ся на множество работы вѣ дворцяхъ царя, сумують, що имъ часто доводить ся кидати на довгѣй часъ сѣмью й хату и розвѣзджати по усякихъ краяхъ. Урядницкихъ пѣсень найбѣльше вѣ выдѣлѣ, де збранѣ усякѣ оды.

Огъ зразокъ пѣсень, вѣ якихъ епичныхъ формахъ та фарбахъ обмальовуєть ся краса китайскои дѣвчины-красунѣ :

Руки, якъ бѣлый паростокъ,
 Шкура, якъ захоловшѣй смалець,
 Шия, якъ у червяка Цю-Ці,
 Зубы, якъ гарбузове насѣня,
 Голова, мовъ у жука,
 Бровы, якъ у метелика,
 Принадный осмѣхъ на устахъ !

Чорнѣ чоловѣчки пышныхъ очей ясно
 выступаютъ на бѣлкахъ.
 Дарувала менѣ айву-яблуко

Я одячивъ яшмою, —
 Не подякувавъ,
 А щобъ на вѣки бути въ приятельствѣ.

*

Твои яснѣ очі, гарнѣ бровы,
 Блыскучі виси!
 И справдѣ така людина —
 Красуня царства!
 Про кого думати?
 Про красуню Мен-Цзянь.
 Закликала мене въ шовковичный гай,
 Запросила на верхъ терема,
 Проводила мене на рѣчку Ці!

*

Прошу хлопця:
 Не перелазь въ мѣй огородъ,
 Не ламай посаженого мною дерева!
 Чи стала-бъ я жалѣти?
 Бою ся: люде пустять славу!
 Хлопця можна любити,
 Але й людского поговору страшно.
 Отъ зразокъ пѣсень жалѣбныхъ жѣноц-

кихъ:

Мужь поганный...
 Городяне знаютъ
 Пѣснями натякають —
 Вѣнъ не вважае...
 Хто привороживъ мого красуня?
 Серденько-жь то якъ неспокоѣне!

Въ урядницкихъ пѣсняхъ чи одахъ уряд-
 ники жалѣють ся на свою важку службу то
 въ дворцяхъ царѣвъ, то въ далекѣй дорожѣ по
 царству.

Серце рветь ся,
Коли розвѣзжаю по царству...

Выйду на сю голу гору,
Дивлюсь: чи не вгляжу батенька.
Батенько каже: Охъ!
Мой сынъ вѣдбувае службу,
Нѣ въ день нѣ въ noci не спочивае.
Охъ, коли-бъ вѣнъ бувъ обережный,
Коли-бъ прийшовъ, не покинувъ.
Дивлюсь, чи не вгляжу матѣнки.
Матѣнка каже: Охъ!
Мой сынъ вѣдбувае службу,
Нѣ въ день нѣ въ noci не спочивае.

*

Зъ непоршнымъ шиньономъ
И день и нѣчь у царя.
Въ смушевому кожушку
Зъ боку на бѣкъ перевалючись,
Вертаеть ся зъ дворця вѣсти.
Сторожке нѣчне ходѣня,
День и нѣчь у царя.
Доля и справдѣ неоднакова!*)

И пѣсля такихъ жартовливыхъ пѣсенюкъ
книги „Ши-цзинъ“, якъ на пр.: „Ой на горѣ
кущѣ, на болотѣ ненюфарѣ, не бачила кра-
суня, побачила дурня“ — наступае выдѣль
релігійныхъ гимнѣвъ, такѣ, на прикладъ, оды
про бога, якъ отся VII-а ода, въ котрѣй ки-
тайска найвысча сущѣсть своими прикметами
пригадуе еврейского Бгову, а сама ода нага-

*) „Всеобщая исторія литературы“ пѣдъ ред.
Корша. В. III. стор. 463—470.

дуге псалмы, де выспівуєть ся величність та гнѣвъ найвысочой божеской сущости:

Грѣбный, страшный Шанді [богъ],
 Поглядає въ-низъ зъ величністю,
 Прозырає въ своему зеркалѣ всѣ чотири кѣн-
 цѣ свѣта,

Вышукує способы для народа.

Небесный царь, розбираючи сѣ горы,

Давъ усьому призначеня.

Небесный царь сказавъ [цареви] Вень-ванови:
 Нема порушеня моихъ законѣвъ — и каєтя
 не треба;

Небесный царь сказавъ Вень-ванови:

Ты принадивъ мене своєю свѣтлою вдачею!

Вень-ванъ находить ся въ горѣ!

Ой, свѣтитъ вѣнъ на небѣ!

Вень-ванъ то сходить на небо, то низходить
 на землю,

Знаходячись то по праву, то по лѣву руку
 бога.*)

Въ „Ші-цзинъ“ багато одъ та гимнѣвъ, въ котрыхъ говорить ся про принесеня жертвъ царями, заможными людьми. Оды були збрани Конфуціємъ при дворахъ провинціи Лу та Чжау. Въ сихъ одахъ спѣваєть ся про царѣвъ, урядникѣвъ, усякихъ послѣвъ: е оды на привитаня послѣвъ зъ инчихъ царствъ, якъ вони вступали до богдыханѣвъ въ дворець. Є й та-кѣ оды, въ котрыхъ выхваляєть ся элементъ бюрократичный: въ нихъ выхваляєть ся пиль-

*) „Всеобщ. истор. литер.“ п. ред. Корша. В. IV, стор. 500

ный урядникъ, що скаче скокомъ, щоби сповнити приказъ свого начальника. Въ книзѣ „Ши-цзинъ“ є навіть народній календарь, але такій темный, написаний въ такихъ короткихъ та неясныхъ выловахъ, що самі китайскі коментаторы н езовсѣмъ однаково його выясняють и розумѣють.

Ся книга пѣсень, та ще й народныхъ, має й справдѣ велику вартість, якъ элементъ вихованя, бо у всѣхъ народѣвъ стародавня поезія вкупѣ зъ исторією служили для морального й патріотичного вихованя. Въ сьому Китайцѣ спѣльнѣ зъ давними Єллинами та Євреями: для першихъ Іліада, для другихъ Біблія служили книгами для вихованя, котре лягло въ основѣ сьогочасной культуры Европы.

Дальші складові елементы культурного типа Китайцѣвъ, систематична мітологія, мітологічний епосъ, героичный епосъ, філософія не розвились въ Китаю. Тутъ мы бачимо пропустъ въ розвитку культурного типа, неповнѣсть культурности усѣхъ силъ людской душѣ. Систематична мітологія та мітологічний епосъ н не могли проявитись въ Китайцѣвъ черезъ саму вроду й характеръ и саме сутя китайскихъ божествъ, абстрактныхъ, необформованыхъ, нездатныхъ по натурѣ до дѣянн усякихъ пригодъ. Нѣ китайскій Дао, нѣ геніѣ та духи неба й землѣ не мають генетивной исторіи, не мають усякихъ цѣкавыхъ пригодъ въ своему житю, нѣякому зъ смертныхъ нѣколи не показувались, не мають великого впливу безпосередно на житя людини, не грають

тїен ролѣ, яку вѣдѣгравали въ Грекѣвъ боги Олимпа, въ Германцѣвъ боги Валгаллы. Коли Дао чує людскими ушима, бачить людскими очима, то якї могли бути пригоди въ його житю? Вѣнъ якась мертва суцѣсть, сутьнѣюча въ становищи спокою, а генїѣ, якъ жизнѣовї силы суцѣстей, навѣтъ не можуть сутьнѣти нарѣзно вѣдѣ усякихъ элементѣвъ та сотворѣннѣ. Нема въ Китайцѣвъ и епїчного героичного епоса. Въ Китаю були въ давнї часы вѣйны, коли ще Китай бувъ подробеный на удѣлы, але по своѣй вдачи Кытайцѣ — народъ не хижїй, мирный. Вони не люблять вѣйны и певно не становлять героизмъ за велику достойнѣсть та вартѣсть и тымъ ихъ фантазія не утворила идеалѣвъ людского героизму, якї утворили Греки въ Иліадѣ, Германцѣ въ Еддѣ, Фїнны въ Калевалѣ. Кытайцѣ своєю натурою бѣльше домонтарѣ, сидуны, народъ не загонистый, любивъ сидѣти въ себе вдома, не любивъ вештатись по свѣту, розкидати свои колонїя въ чужихъ краяхъ, якъ любили се Єллины та Фїнкійцѣ, бо ихъ край просторый та широкїй, и землѣ въ нихъ було доволѣ, йому не доводилось стыкати ся въ чужихъ краяхъ зъ инчими народами, вѣдвойовувати въ нихъ землѣ для колонїзаціи, а черезъ те й не було героичныхъ пригодъ въ житю, вражаючихъ фантазію, нема й оповѣданя про такї цѣкаві пригоди, нема й героичного епоса.

Въ Китаю, якъ и въ инчихъ краяхъ далекои Азіи, не выникла й не розвилась фїлософія, якъ вона розвилась въ стародавнїй Гре-

ціи. И тутъ мы бачимо пропустъ може черезъ саму натуру китайской расы, нездатной до умогляду, до умопозирания, до абстрактного мысленя, слабкой на умопостерегания высчихъ абстрактныхъ идей, чимъ бувъ такъ багато обдарованый духъ давныхъ Грековъ. Китайскій вчені та моралісты усѣ говорятъ про розумъ, розумнѣсть. Конфуцій зве Небо Вѣчнымъ Розумомъ, котрый давъ и людямъ свѣтоносный элементъ розуму; каже, що перша повиннѣсть людей — розвивати сей элементъ розуму, полѣпшувати и завершати його розвитокъ. Але сей розвитокъ розуму Конфуцій заразъ повернувъ на моральну стежку, на моральный розвитокъ, и говорить, що кожний чоловѣкъ повиненъ полѣпшувати свѣй розвитокъ моральности самъ въ собѣ, въ сѣмѣ, а потѣмъ въ державѣ*). Самъ Конфуцій показавъ неохоту до выслѣду розрѣшеня высчихъ пытанъ філософіи. Въ своѣй книзѣ „Лунь-юй“ вѣнъ каже: „Ты ще не навчивъ ся жити, а вже хочешъ знати про смерть!“ Вѣнъ найменче вѣдъ усього говорить про геніѣвъ та духѣвъ, якъ взагалѣ й саме конфуціянство найменче говорить и про саму релігію, про бога, про будуще житя по смерти**). Китайскій вчені та моралісты поминули выслѣды психічной натуры чоловѣка, суття, душѣ, поминули законы мысленя людского

*) „Постепенное развитие философ. учен.“, Ор. Новицкаго, ч. 1. Друг. в., стор. 227.

***) „Исторія всеобщ. лит.“ п. ред. Корша. В. IV, стор. 499.

розуму. При багатствѣ ихъ літературы въ нихъ зовсѣмъ нема логики, психологій та правдивои філософій, заснованои на чистыхъ законахъ розуму, а не на релігій. Вони не додумались до самого сутнього въ культурѣ, до законѣвъ чистого людского розуму, котре могло-бъ допровадити ихъ до критичного погляду и на релігій Дао, и на тыхъ химерныхъ духѣвъ, и на ту „Книгу церемоній“, що закувала въ формы усе ихъ житя й не допускае ихъ до прогресу, до поступового руху, котра показала-бъ имъ нові стежки, дала-бъ новий, свѣжѣйшій напрямокъ розвитку и довела-бъ ихъ до науки, и найбѣльше до наукъ природныхъ, до математики, якъ довела до сього въ Греціи експериментальна філософія Арістотеля, що проклала стежку до широкихъ выслѣдѣвъ въ наукахъ натуральныхъ и математичныхъ.

За те-жь не можна зрѣкати того, що въ Китаю розвилась філософія мораль; що й тамъ були філософы моралісты, и було ихъ багато, такъ багато, скѣльки мы бачимо ихъ хиба въ одной Англіи, сѣй сторонѣ житьевого практицизма, схожои въ сьому напрямку зъ Китаємъ. И справдѣ одна Англія, сей край расы найбѣльше практичнои, дала въ XVIII вѣцѣ такъ багато моралістѣвъ. Локкъ зъ погляду своєї експериментальной філософій доходявъ до выводѣвъ моральныхъ, а Шафтсбері, Мендсвіль, Гютчісенъ, Фергюсенъ, Гартлі, Болінгброкъ, Честерфільдъ були моралісты філософы. Въ тому-жь XVIII вѣцѣ англійска драма въ творахъ Соутерна, Конгрива, Роу, Аддісона й инчихъ була морально-навчаюча.

Такій самий бувъ и морально-навчаючій романъ того часу въ творахъ Давіеля Дефо, Свіфта, Гольдсміта [„Векфільдскій священникъ“], Фільдінга, Річардсона и инчихъ. Въ Китаю майже усѣ філософы були моралісты, починаючи зъ Конфуція, а сѣхъ моралістѣвъ тамъ було дуже багато.

Якъ мы вже сказали попереду, після книги поезіи чи пѣсень „Ши-цзінъ“ та лѣтописи „Чунь-цю“, третя книга, найдавніша въ Китаю, є Конфуцієва книга моралѣ „Лунь-юй“. Китайскіи вчені розказують, що „Лунь-юй“ повстала зъ тыхъ замѣтокъ чи записѣвъ на бамбуковихъ дощечкахъ [на 8 дюймѣвъ довжини], на котрыхъ записували ученики Конфуція якъ його учительскіи высловы такъ и выклады въ школѣ. Ученики Конфуція нѣбы то завсѣды носили сѣ дощечки при собѣ за пазухою. Сѣ записы є або загажнѣи моральнѣи правила, або вѣдповѣди Конфуція на запытаня ученикѣвъ и розбираня ихъ гадокъ та думокъ, а то часто въ книзѣ провадять ся и цѣлѣи розмовы про мораль мѣжъ самыми учениками Конфуція.

Мы вже коротенько згадували про моральне вченя Конфуція, про його філософскіи поглядъ на мораль. Моральна завершенѣсть въ Конфуція — то є середина мѣжъ розумомъ та страстями. Зъ одного боку въ чоловѣка стоить розумъ, якъ высчій даръ неба, Дао, а зъ другого — натуральнѣи страсти, котрі тягнуть чоловѣка до землѣ, до переступаня нормальнои межѣ добраго дѣяня та добрыхъ вчинкѣвъ. Вдержуваня черезъ силу розуму тыхъ

збуренихъ страстей — є моральне завершеня чоловѣка, котре вѣнъ повиненъ розвивати и самъ въ собѣ, въ своѣй особости, и въ сѣмьѣ, и въ державѣ, держачи скрѣзь усе на серединѣ, се-бѣ то въ гармоніи та въ доброму порядку. Се моральне пробуваня чоловѣка въ серединѣ є його призначеня и його найвысше благо. Якѣ-жъ блага сполучені зъ симъ моральнымъ завершенямъ? яка нагорода за добродѣтели житя по вченю Конфуція? Пять благъ сполучено зъ добродѣтелю: довге житя, багатство, спокѣй, любовь до самого добродѣтели и щаслива смерть... И тодѣ тѣло чоловѣка пѣде въ землю, а душа його зѣйде на небо и вона буде сутнѣти на вѣки въ образѣ небесного якогось генія.

Мы бачимо въ сѣй філософіи Конфуція вѣдсутнѣсть моральныхъ высчихъ идеалѣвъ и евидемонізмъ. Нагорода за добро є просто таки користь, якъ н. пр. багатство та спокѣйне житя, мабуть на прикладъ таке, що добродѣтелиного чоловѣка не тягати-ме нѣхто по судахъ та на позвахъ.

Схоже зъ симъ моральне вченя мы знаходимо и въ англійскихъ моралістѣвъ XVIII вѣку, н. пр. въ Фергюсона, Крістлі, и найбільше въ Гютчісона, та й у матеріалістѣвъ усякого сутнѣку, котрѣ зводили мораль на евидемонізмъ, чи догѣдне житя въ свѣтѣ, а то таки просто на користь вѣдъ добродѣтели якъ для себе такъ и для другихъ.

Такихъ філософѣвъ моралістѣвъ въ Китаю було багато. Мы зачинимось ще на одному зъ нихъ, Мен-цзи, якъ дуже оригінальному

мыслѣнікови. цѣкавому не для одного тѣльки Китая. Въ Китаю, якъ державѣ дуже консервативной, Мен-цзи выдаєть ся якъ великій прогресистъ и навѣтъ радикаль. Його тонъ вченя рѣзкій, палкій, енергічний, нагадує тонъ давныхъ пророковъ Юдеи. Мен-цзи живѣ черезъ сто лѣтъ пѣсля смерти Конфуція и бувѣ ученикомъ Цзи-си, ученика Цзендѣ-цзи, а сей останній бувѣ ученикомъ Конфуція, якъ заповняють китайскій вчені. Д Васильевъ въ своій праці про китайску літературу думає, що Мен цзи живѣ багато таки пѣзнѣйше пѣсля Конфуція, бо його можна читати безъ коментарѣвъ, такій языкъ въ його простый въ порѣвнаню зъ языкомъ найдавнѣйшихъ утворѣвъ Конфуція. Головні пункты його філософской моралѣ: о повстананю моралѣ зъ людской натуры, о способахъ выховувати чоловѣка морально и о неморальности урядниковъ, багатириѣвъ, князѣвъ та царѣвъ, котрі пригнобляли простый народъ.

Въ своій філософіи Мен цзи выступає зъ полемікою проти гадки декотрыхъ вченыхъ моралістівъ сучасныхъ зъ нимъ, якъ на прикладъ Гао-цзи. Гао-цзи проводивѣ таку думку про повстананя моралѣ зъ людской натуры, що натура чоловѣка зъ-роду нѣ добра нѣ зла, що натуру можна зробити и доброю и злою, що людска натура вѣдносно моральности схожа на вербу, зъ котрой роблять миски : такъ само и зъ натуры людини добувають гуманнѣсть та правдивѣсть. Въ сѣмъ поглядѣ мы неначе чуємо думку англійского філософа XVIII вѣку, Локка, котрый потѣмъ, бѣльше

якъ черезъ 2000 лѣтъ, выявивъ такую саму думку, що моральность не природжена въ чолвѣка, якъ нѣчого нема въ людскѣй души природженого; моральность въ чолвѣка е элементъ придбанный въ житю вѣдъ знадвѣрнихъ житъвовыхъ впечаткѣвъ та знадвѣрнього досвѣду. Сізи думки держалось багато моралістѣвъ англійскихъ. Сю думку наслѣдувавъ и знаменитый Вольтеръ, котрый говоривъ, що моральность не природжена въ людей, що нема властиво нѣ абсолютного добра, нѣ зла, бо що на свѣтѣ въ одного народа вважають ся за добро, — въ другого те-жь саме вважають ся за зло.

Мен-цзи держить ся тіи думки, що людска натура мае зъ-роду потягъ до гуманности й правдивости, коли чолвѣкъ вчиняе зло, робить злочинки, то се не зъ-причины його матеріялу. Всѣ люде зъ-роду, каже вѣнъ, надаровані спѣвчутямъ, соромомъ, пошануванямъ, гуманностью, правдивостью, звычайностью та розумомъ: се все не прийшло до насъ зъ-надвору, а воно въ насъ самихъ. Инакшѣсть буває вѣдъ того, що люде не можуть покористуватись часомъ своимъ матеріяломъ. Народъ въ урожайный годъ буває моральнѣйшій, добрый, а въ неурожайный буває лухій, неморальный. Зъ сього нѣякъ не годить ся выводити, що Небо поклало неоднаковѣсть въ натурѣ чолвѣка. Зъ ячменю все вродить ячмѣнъ, хочъ часомъ выходитъ неоднаковый чи вѣдъ грунту, чи погоды, чи догляду. Коли въ людей смакъ, слухъ, зрѣня однакові, не вже жъ сердце въ нихъ неоднакове? Ще Лув-

цзи [давній філософъ] казавъ: коли хто робить черевикъ, хочъ и безъ мѣрки, все таки зробить черевикъ, а не кошикъ...

Сей поглядъ Мен-цзи на природженість въ людей идеи добра та правдивости дуже схожій зъ поглядомъ лорда Шафтсбері, англійского мораліста XVIII вѣку, котрый доказувавъ, що идея добра й доброн моралѣ природжена въ людей, якъ идея высочей красоты.

Виходячи зъ свого принципа моралѣ, якъ вкладеной зъ-роду въ людску натуру, Мен-цзи доходить до тієї мысли, що всѣ люде однакові й рѣвні, що скрѣзь повинна бути братерска любовь, вѣнъ выступає ревнымъ оступникомъ за народъ и оборонцемъ права народа проти усякихъ правителѣвъ, удѣловыхъ князѣвъ та, якъ можна думати, губернаторѣвъ, а потѣмъ и самыхъ царѣвъ, выступає зъ ревностью, зъ запаломъ давнихъ пророкѣвъ Геусалима. Всѣ люде рѣвні, тѣльки вони роздѣляють мѣжъ собою усяку працю, тѣльки зайнятя ихъ не однакові, вѣдъ того виходять люде великі й малі. Правителѣ й царѣ не шанують народа, пригнобляють його, загадують робити на себе, самі живуть въ великій роскоши та въ догодѣ и навѣтъ обдирають народъ на свою користь, — каже Мен-цзи. „Коли въ панѣвъ на кухни соковиті мяса, на стайні сыті коні, а народъ має нужденный вѣдъ голоду видъ, а на поляхъ валяють ся трупы людей, пропавшихъ вѣдъ голоду — хіба се не все одно, що стати въ-купѣ зъ дикими звѣрами на поѣданя людей? Коли звѣры поѣдають одинъ другого, то й то гідко

людямъ дивитись; коли-жь правитель, якъ батько народа, сполучаєть ся зъ звѣрами для пожирания людей, — якъ же на нього вважати якъ на батька народа?... Въ правителя грають музики; въ народѣ, почувши гукъ дзвоникѣвъ та барабанѣвъ, тоны флейтъ та дудокъ, говорять одинъ до другихъ, хитаючи слабою головою та насупивши бровы: „Якъ нашъ началникъ любить музики! А на вѣ-що вѣнъ довѣвъ насъ до такои бѣды? Батько не бачить ся зъ сыномъ, браты, жѣнки, дѣти розкиданѣ, розлученѣ... Коли не знати бережності до того, що собакъ та свиней будуть годувати такою стравою, яку вживає чоловѣкъ; коли не пускати хлѣбъ зъ коморъ тодѣ, якъ трупы вѣдъ голоду будуть валятись по дорогахъ, — хибя-жь се не все одно, що, заколовши чоловѣка, сказати: Се не я [заколовъ] а оружя! Теперѣшнѣ князѣ берутъ усе въ народа, якъ розбишаки!“

Мы не можемо не зауважити, що сей тонъ Мен цзи проти панѣвъ, правителѣвъ дуже пригадує рѣзкій та правдивый тонъ нарѣканя та докору нашего Іоанна Вишеньского, котрый такъ само докоряєвъ польскимъ та й нашимъ покатоличенымъ панамъ XVII вѣку за пригнобленя простого народа, за те, що паны водять навѣтъ своихъ слугъ въ шовкахъ та саетахъ, а зъ мужикѣвъ здирають останню свиту; що въ панѣвъ скринѣ трѣщать вѣдъ талаярѣвъ, а мужики вѣдъ голоду пухнуть.

„Теперь, каже Мен цзи, правителѣ любятъ вбивати народъ, а тымчасомъ народъ всею дорожче, пѣсля нього стоять духи зе-

млѣ [ше-цзі], а вже ажъ потѣмъ царь...“ Та-кимъ самымъ рѣзкимъ тономъ Мен цзи гово-рить и про удѣловыхъ князѣвъ та й самыхъ царѣвъ. „Дорогоцѣнностей въ царя три: земля, народъ и праворядъ. Ё податъ полотномъ та шовкомъ, ё податъ хлѣбомъ, ё податъ нату-ральною повинностью. Царь, вымагаючи одну, вѣдкладае двѣ другі; коли-жь вѣнъ вымагае двѣ разомъ, то будутъ пропащі вѣдъ голоду, а разомъ при всѣхъ трѣохъ батько розлуча-еть ся зъ сыномъ. Народъ дорожче вѣдъ у-сього... Добре правуваня не такъ принаджуе народъ, якъ добра просвѣта.. Добрый право-рядъ наводитъ на народъ тѣльки страхъ, а до-бру просвѣту народъ любить... Теперъ усѣ пра-вителѣ люблять вбивати народъ... Древній царѣ, помыляючись, поправлялись, — теперѣшній упер-то стоять въ своихъ помылкахъ... та ще й вы-гадують для себе оправданя!“

Разъ Мен-цзи сказавъ Сюань-вану [царе-ви]: „Якъ бы хто небудь зъ урядникѣвъ, дору-чивши свою жѣнку й дѣтей другому, поѣхавъ вандрувати, а вернувшись, знайшовъ ихъ го-лодными й холодными, — що имъ робити?“ Царь вѣдказавъ: Покинути! — „Коли началь-никъ урядникѣвъ не справить ся зъ ними — що робити?“ Прогнати [начальника]! „А коли бу-вае въ царствѣ не впорядковано?“ Царь гля-нувъ на-право й на-лѣво и завѣвъ розмову про щось инче...

Сюань-гунъ разъ пытавъ Мен-цзи про те, якій повиненъ бути першій міністеръ. Мен цзи пытае: „Ты про якого министра пытаешъ? Про того, щѣ веде свѣй родовѣдъ вѣдъ твоихъ

значныхъ родичѣвъ, чи вѣдъ сторонньою побѣчною фамілію? Коли царь черезъ мѣру провинить ся, то родичь міністръ його всовѣщуе, а коли царь не слушае неодноразныхъ вговорювань, то скидае його зъ престола.. Якъ міністръ — не родичь, то самъ оступаеъ ся. Коли царь вважае на своихъ вельможъ, якъ на свои руки та ноги, то й вельможѣ будуть вважати на нього, якъ на свое черево та серце; а коли вѣвъ буде вважати на нихъ, якъ на собакъ та коней, якъ на грунтъ та траву, — то й вельможѣ будуть вважати на нього, якъ на розбѣйника.“

Такъ говорить Мен-цзи, той самый, що говорить въ другому мѣсци своєї книги: „Безъ царя та батька значить ся бути птицею та звѣремъ.“

Такимъ рѣзкимъ тономъ Мен-цзи говорить и про бюрократѣвъ та урядникѣвъ: „Теперь тѣ служащї въ царя, котрї говорятъ, що вони розширяють царство свого царя и сповняють скарбъ, вважають ся довѣрными министрами, а въ давню давнину ихъ звали народными розбѣшаками.. Тѣ, котрї говорятъ, що вони можуть добути спѣлникѣвъ своему цареви для выграня побѣдъ, теперь вважають ся чесными министрами, а въ давнину ихъ звали народными розбѣйниками.. Той, хто каже: я здатный розставити вѣйско, здатный воювати, — той наибѣльшїй переступникъ; коли царь любитъ гуманность — то не може мати ворогѣвъ въ свѣтѣ.“

Мен-цзи дуже поважае чинъ вченого мужа й ставить його трохи не вѣ-рѣвнѣ зъ царемъ: „Му-гунъ [богдыханъ] часто бачивъ ся

зъ Цзи-си [вченимъ], але обидивъ ся, якъ той спытавъ його, чи можливе приятельство царя зъ своимъ пѣдданымъ? Цзи-си — каже Мен-цзи — мавъ право завдати таке пытаня: „По чину ты — царь, а я — пѣдданный; якъ же менѣ осмѣлитись дружити ся зъ царемъ? По достоынности жь ты повиненъ служити менѣ; якъ же ты можешь дружитись зѣ мною?...“ *)

Якъ бачимо, сей моралистъ фѣлософъ наговоривъ въ своѣй книзѣ багато такого, чого не тѣльки цензура въ Россіи, але й де инде нѣякъ не пустила-бъ въ свѣтъ, а самого автора заслала-бъ туды, де козамъ роги правлять. Въ Китаю, въ сьому нѣбы страшенно консервативному царствѣ, вышло зовсѣмъ инакше. Книга Мен цзи заведена въ китайскѣ школы, якъ шкѣльна книжка, на-рѣвнѣ зъ Конфуціевою книгою чи катехизисомъ „Да-сьо“, котрый є частина книги мораль „Ли-цзи“, припущена якъ предметъ на испытахъ на дипломъ вченои степенѣ. Богдыханъ Шень цзунъ давъ Мен-цзи доживотнѣй титулъ князя Цзоу, а потѣмъ пошанували його въ храмѣ Конфуція на-рѣвнѣ зъ святымъ Янь-цзи, а за Венъ-цзуна його признали рѣвнымъ зъ самымъ Конфуціемъ, се-бѣ то канонізували його, якъ святого. И справдѣ китайска культура дуже вже оригінальна!

Ся книга Мен-цзи заведена въ школы и разомъ зъ Конфуціевымъ катехизисомъ перша даєть ся въ руки школярямъ, якъ офіціально

*) „Всеобщ. исторія літер.“ п. ред. В. Корша. В. IV, ст. 520—530.

взнана; але се въ Китаю не дивна рѣчь, бо конфуціянство ще попередъ Мен-цзи взяло на себе завданя: морально виховувати народъ и навѣть самого богдыхана и увесь праворядъ, такъ якъ богдыханъ и його урядники повиннѣ жь мати й знати свои обовязки. Въ Конфуціевому катехизисѣ мы знаходимо таке мѣсце: „Починаючи вѣдъ императора и до простои людини усѣ повиннѣ въ просвѣтности себе покладати грунтъ. Коли царь шанує старыхъ людей, то й народъ пѣдвыснить ся до шануваня батькѣвъ та матерей... Того, чога не любишь, щобъ тобѣ робили высчѣ, самъ того не роби низчимъ. Тѣльки чоловѣколюбный царь може й мае право засылати людей на выгнаня.“ *)

Само по собѣ, що Мен-цзи тѣльки багато рѣзкѣйшимъ и выразнѣйшимъ тономъ высловивъ тенденціи Конфуція. Одначе знайшовъ ся одинъ богдыханъ, котрый спротививъ ся философіи Мен-цзи. То бувъ Хун-ву, що выйшовъ зъ монастирскихъ послушникѣвъ. Познайомившись зъ книгою Мен-цзи вже тодѣ, якъ сѣвъ на престолѣ, вѣнъ збуривъ ся, розгнѣвавъ ся и звелѣвъ выкинути вѣ зъ шкѣль. Але всѣ вченѣ спротивились такѣй обидѣ своему вчителю, котрого вони шанували, якъ святого. Почали ся протесты, трохи не бунты. Вченѣ полѣзли въ дворець богдыхана. Розлютованный императоръ, не хотѣвшій нѣчога й слухати, звелѣвъ дворовѣй сторожи стрѣляти на кож-

*) „Всеобщ. исторія літер.“ п. ред. В. Корша
Виш. IV., ст. 506.

ного, хто тільки прийде зъ протестомъ. Але й се не налякало вченихъ; були навѣтъ вправшій жертвы. Въ кѣнци всего приѣхавъ самъ міністръ до дворовой брамы зъ протестомъ и привѣзъ собѣ готову домовину, щобъ лягти въ неѣ, якъ його сторожа вбѣ. Хун-ву мусѣвъ взяти назадъ свѣй приказъ про вынѣтокъ зъ шкѣльного курса книги Мен-цзи.

Разомъ зъ розвиткомъ поезіѣ та філософіѣ въ народѣвъ, почавшихъ самотѣйну культурнѣсть, звичайно розвиваѣть се высчій за релігією ступѣнь: поезія лірична, драма, а потѣмъ поема або повѣсть.

И въ Китаю розвилася драма, якъ розвила се вона и въ давнихъ Грекѣвъ. Тѣльки въ Єллинѣвъ драма й театръ, якъ звѣсно, выникли зъ єллинского богослуженя, дуже драматичного, а грецкій храмы були прототипами пѣзнѣйшого єллинского театру. Тымчасомъ въ Китайцѣвъ богослуженя зовсѣмъ не має драматизму, а геніѣ, духи та й тѣни Конфуція та инчихъ вченихъ не годять се для драмы, а хѣба для легенды. Въ китайскѣй літературѣ не можна выслѣдити початкового зародку драмы та театру. Давный єллинізмъ бѣльше бувъ погоджающій для драмы та театру, нѣжь конфуціянство. Конфуціянство, хочъ воно й не релігія, але неначе заступило мѣсце релігіѣ, бо выступило зъ моральностью, правда, не такою, яка була въ Візантіѣ, котра поглядала на театръ, якъ на рѣчь нечистиву, и вбила його зовсѣмъ, а все-таки конфуціянство и теперъ вважаѣ на театръ, на драму, на романъ, якъ на рѣчь неважливу, легковажну й легкодушну. Тымъ то

література китайска навѣтъ не вдержала й не зберегла для памяти йменя авторѣвъ стародавнихъ драмъ та повѣстей. И теперь въ Китаю урядові люде не дуже поважають театръ, хочъ тыхъ театрѣвъ въ одному Пекинѣ 13, а труппъ акторѣвъ 150, и самъ богдаханъ держить при своему дворѣ два театры, а народъ дуже любить театръ, зъ охотою йде на спектаклѣ. Одначе, якъ запевняе д. Васильевъ, теперѣшнй китайскій вченій думаютъ, що ихъ театръ е протягъ и розвитокъ китайскихъ класичныхъ часѣвъ та давнихъ звичаѣвъ. Въ найдавніѣйшихъ китайскихъ книгахъ вже згадуеть ся про пантоміны та про танцѣ, де выступаютъ танцюристы, узброеній алебардами, або зъ крылами на плечахъ. Початокъ театру въ Китаю одначе вѣдносять до VI. вѣку по Христовѣмъ рѣздвѣ, тымчасомъ якъ китайска повѣсть дуже давня. Вже зъ початку IV. вѣку по Христвѣ появились книги повѣстярскій, исторіи про духѣвъ, шось схоже на мітологію инчихъ народѣвъ, а ще ранѣйше, може ще до Христ. рѣздва, появилась книга Лю сяна: легенды чи исторіи значныхъ святыхъ. Повѣсть въ Китаю виникла зъ легендъ та казокъ. Література драматична та белетристична въ Китаю дуже широка и що всего цѣкавѣйше, своя, національна й самостѣйна, анѣ на одну крапельку нѣ звѣдкѣль не перейнята. Китайскій драмы та романы, на нашъ сьогочасный поглядъ, бѣльше романтичнй, нѣжь реалнй, хочъ и въ нихъ дуже вѣдбиваетъ ся часами характеръ и норovy реалнй, характеръ китайской расы, вѣвъ звичаѣвъ, такъ що

д. Васильевъ каже, що Китай та Китайцѣвъ найлѣпше можна знати не зъ конфуціянскихъ усякихъ книгъ, не зъ звичайного живого наглядю надъ ихъ житямъ, захованымъ и потайнымъ, а зъ драматичной літературы та зъ романѡвъ, въ котрыхъ часомъ обписують ся и сцены при дворѣ богдыхана, и роскѡшнїи палаты мандаринѡвъ, и ихъ домашне житя, и ихъ норovy, и ихъ розмовы, обписують ся доволѣ реально й темнїи закутки великихъ китайскихъ городѡвъ, и житя купцѣвъ та мѣщанъ, и навѣтъ авторы засягають и въ сферы буддїйскихъ монастирѣвъ. Подаємо коротенькїи змѣсть одніи найбѡльше любимои й популярнои въ Китаю драмы „Сї-сян-цзі“ чи „Исторїя захѡднього флітеля“. Ся драма чи оперета зъ пѣснями, якъ запевняють, коли порѡвняти її зъ европейскими драмами та оперетками, така вдатна сюжетомъ та жвавостю й цѣкавостю дѣѣ, що її можна поставити рядомъ зъ лѣпшими драмами въ Европѣ. Отъ її коротенькїи змѣсть:

Удова одного міністра, пѡсля його смерти, вертаеть ся до дому зъ чужини и везе зъ собою його тѣло въ домовинѣ. Зъ нею їде и її молоденька та гарненька дочка. Въ дорожѣ удова заїзджає на ночѡвку въ одинъ буддїйскїи монастирь, де звичайно для подорожнихъ завсѣды даеть ся кѡмната. Удова зъ дочкою зайняла захѡдню частку монастирской кумирнї. Въ той часъ молодой баккалавръ зайшовъ въ монастирь и черезъ не добре причинявїи дверѣ заглядѣвъ молоденьку дочку. Удова чоґось загаялась въ монастирь на якїйсь тамъ часѣ. Краса молодой дѣвчини такъ

вразила бакалавра, що вѣнъ самъ заразъ переходить на житя въ монастырь и займае кѣмнату за стѣною садка, котрый прилягавъ до покоѣвъ красунѣ. Несподѣвано якійсь страшный розбѣйникъ довѣдавъ ся, що проѣзджае дуже багата панѣ и стала на вѣдпочинокъ въ монастырь та ще й везе зъ собою дочку красуню. Розбѣйникъ зѣ своею ватагою нападае въ ночи на монастырь, облягае його кругомъ и домагаеть ся въ удову, щобъ вона выдала за нього за-мѣжь свою дочку. Вдова зѣ одчаю оповѣщае: хто спасе вѣдъ розбѣйника вѣ дочку, за того вона выдасть вѣ за-мѣжь таки заразъ. Бакалавръ вызвавъ ся на се небезпешне дѣло. Въ околици монастыря стоявъ зѣ урядовымъ вѣйскомъ його приятель. Вѣнъ потайно посылае до нього черезъ одного ченця записку. Приятель наливувъ въ одну мѣть зѣ вѣйскомъ, прогнавъ розбѣйника и вызволивъ удову зѣ дочкою. Тымчасомъ молода дочка вже встигла познайомитись зѣ бакалавромъ и горяче закохалась въ нього. Теперь, якъ прийшло сповнити свою обѣцянку, вдова каеть ся, що похопилась, и рекомендуе своѣй дочцѣ бакалавра не якъ жениха, а якъ брата. Молодѣ зѣ одчаю страждають, побивають ся, але потѣмъ потай вѣдъ матери находятъ способъ стрѣчатись и бачитись мѣжь собою. Нѣгде було дѣтись удовѣ, и вона въ кѣнець усього мусѣла згодитись на весѣля дочки зѣ бакалавромъ.

Въ Китаю багато е драмъ, переробляныхъ зѣ китайскихъ романѣвъ та повѣстей, якъ робить ся и въ насъ въ Европѣ.

Въ китайскихъ повѣстяхъ багато романтичнаго елемента, багато страшнаго, чарѣвничнаго; усякѣ чуда, талисманы, убійники, лицарѣ та розбѣйники грають въ нихъ велику роль. Найпершій герой въ ихъ повѣстяхъ доконечне выставляеть ся хитрымъ, розумнымъ, але вченимъ. Вѣнъ повиненъ выдержати испытъ на экзаменѣ въ Пекинѣ и написати экзаменный испытъ, чи звичайну старомодную хрѣю, якъ можна лѣпше. Безъ сього герой бувъ бы збавлений самыхъ сутьнихъ прикметъ романчнаго героя. Такъ въ повѣсти „Морскій ярмарокъ“ студентъ попадае на одинъ острѣвъ, заселеный драконами. Драконы мали й своего царя. Студентъ спѣвае пѣснѣ передъ царемъ и читае йому свою хрѣю. Цареви такъ сподобалась та хрѣя, що вѣнъ выдавъ за нього свою дочку. Въ романѣ „Шуй ху чжуань“ повно усякихъ чудъ та розбѣйникѣвъ, але чимъ новѣйші романы, тымъ менче въ нихъ чарѣвничнаго елемента, тымъ бѣльше вони реальнѣ. Въ самому лѣпшому и реальнѣйшому романѣ „Сонъ въ красному теремѣ“, що появилъ ся въ минувшому вѣку и написанный, якъ думаютъ, однимъ зъ князѣвъ, видно ще засновокъ романтичный. Герой сього романа Бао-юй, гарный, розумный, але трохи вередливый, то не въ мѣру добрый, то лихий, веде свѣй родовѣдъ вѣдъ того камѣня, котрый въ давню давнину, ще въ часъ сотвореня свѣта, Нью-ва розтопила, щобъ залити дѣрки въ небесному горизонтѣ та полатати деякѣ прорѣхи на земли. Зъ камѣнчикомъ въ ротѣ, се-бѣ то зъ талисманомъ щастя, родивъ ся

Бао-юй, и якъ тѣльки вѣнъ выкинувъ зъ рота сей камѣничекъ, залицяючись до красунѣ Ливъ, добра доля його покинула. Окрѣмъ звичайныхъ повѣстей въ Китаю дуже багато историчныхъ романѣвъ, такъ що майже уся китайска исторія ажъ до миньской династїи стала сюжетомъ сихъ романѣвъ. Є въ Китаю й не дуже моральнї романы, якъ н. пр. „Троянда въ золотому кухлѣ“. Отъ коротенькїй змѣтъ сього романа: Разъ въ Шань-дунѣ заможный буржуа Сї минь-цинъ вертавъ ся зъ веселои бесѣды до дому. На дорозѣ несподѣвано його вдарила по носѣ завѣса коло дверей одного дому. Вѣнъ оглянувъ ся, дивить ся — стоить красуня Пань цзїчъ-лянъ, жѣнка хлѣбопекаря. Вона не любить свого чоловіка пекаря и вже разъ пробувала заманити до себе його брата. Сї минь-цинъ закохавъ ся въ красуню и хоче зъ нею познайомитись. Вѣнъ знайшовъ собѣ помѣшницю, пѣдкупивъ вѣв и намовивъ, щобъ вона запросила ихъ обоѣ разомъ до себе на обѣдъ. За обѣдомъ Сї-минь-цинъ неначе-бъ то незумысне пускає пѣдъ стѣлъ палички, котрыми вѣвъ страву, нахиляєть ся, щобъ ихъ дѣстати, и въ той часъ хапає малесенькї нѣжки красунѣ и давить ихъ. Красуня не спротивилась... Швидко пѣсля того все мѣсто вже знало про тї штучки, само по собѣ окрѣмъ тѣльки самого чоловіка красунѣ. Уличнї хлопчиска вже спѣвають про сей скандалъ пѣсенѣ на улицяхъ и смѣють ся зъ мужа красунѣ. Мужъ, довѣдавшись про зраду свои жѣнки, йде до Сї-минь-циня, кидаетъ ся на нього, але Сї-минь-цинъ давъ йому такого

штовхана, що той швидко й богу душу вбдавав. Надъ мертвымъ вбдправляють похоронъ буддійскій ченць хошаны. Приходить невтшена удовиця. Ченць задивляють ся на неї, читають и перекручують слова, а одинъ молодой чернець, замѣсьць того, щобъ выбивати прачемъ тактъ похоронной пѣснѣ по подушечць, помыляєть ся и бѣе прачемъ по лысинѣ свого игумена. Сі минь-ціневи удалось вбдкупитись вбдъ поліціи за смерть мужа и красуня Пань-цзінь-лянъ стала його жѣвнокою, у котрого перша жѣвка тодѣ вже вмерла, але була ще жива друга. Пбсла того Сі-минь-цінь мавъ ще два романы зъ красунями. Сі-минь-цінь розпочинає пбсла сього всего ще одну нову интрижку. Вбнъ закохавъ ся въ красуню Лі-пін-ерь, жѣнку свого приятеля, непросипленого цянюги. Тымчасомъ самъ Сі минь-цінь попавъ пбдъ судъ. Дѣя дѣеть ся въ XII вѣць нашонеры. Мандаринъ Цай-цзінъ, до котрого часто ѣздивъ Сі-минь-цінь и дававъ йому хабарѣ, попавъ въ неласку ряду за свои зловжитки. Пбдъ судъ попавъ ся за хабарѣ и Сі-минь-цінь, а тымчасомъ поки вбнъ позывавъ ся, його коханка вийшла вже за мбжь за фармацевта. Сі-минь-цінь якось выкрутивъ ся вбдъ суда и зновъ почавъ приставати до красунѣ. Дбзнавшись, за кого вийшла за-мбжь його красуня, вбнъ наймає якихсь шарлатанбвъ и засылає ихъ до фармацевта. Шарлатаны чепляють ся до ббдного фармацевта, кажуть, що вони давнїй його знайомї, навѣтъ його приятелѣ, що вбнъ позичавъ колись давно въ нихъ грошѣ, забувъ про тї довги

та й не вѣдавъ. Слово за словомъ, и фармацевтъ, розсердившись за таку наглу причепу, поповивъ ихъ. Вони потягли його въ судъ позыватись. Шарлатаны наставили въ судъ пѣдкупляныхъ свѣдѣвъ [що бував теперъ и въ насъ; — въ насъ звичайно пѣдкуплюють убогихъ жидкѣвъ]. Судъ присудивъ фармацевтови заплатити довги, ще й выбити його бамбусковими палицями по пятахъ. Його жѣнка теперъ и знати не хоче такого безчесного мужа и переходить безъ сороба до Сі-минь-ціня... Въ кѣнець усього зъ Сі-минь-цінемъ трапилось те, що зъ принцомъ Мора въ романѣ Альфонса Доде „Набобъ“. Вѣдъ своихъ пригодъ коханя безъ перестанку вѣнъ пѣдупавъ на здоровлю. Одиъ хошанъ-чернець давъ йому пилюль, але якъ пилюль выйшли, то й самъ Сі-минь-цінь вѣддавъ богу душу... Сей романъ дуже нагадує то принца Мора у Альф. Доде, то звѣснѣ Ловеласовѣ походеньки та пригоды „Жиль-Блаза“ въ романѣ французского романіста XVIII вѣку Ле сажя. Зъ сього романа мы бачимо, що Китайцѣ додумались и до реалізма въ беллетристицѣ, та ще й самѣ, безъ сторонньої помочи. Є въ китайскѣй літературѣ навѣтъ порнографічнѣй утворы, якъ н. пр. „Дорогоцѣнне дзеркало“, змѣсту котрого не можна навѣтъ передавати. Багато китайскихъ повѣстей та романѣвъ переложено на европейскѣй мовы.

Выдѣлъ ліричної поезіи въ Китаю дуже широкій. Китайска література почала ся до Христового Рѣздва и протягуєть ся безъ перестанку до нашихъ часѣвъ; само по собѣ, що

китайской поэзии скупилась великая масса. Лирических поетов в Китаю цѣли тысячъ. Лиричныи окрепни творы поетовъ звычайно бувають невеличкѣи, коротенькѣи, рѣдко доходятъ до одной сторѣнки листка книжного. Е въ китайскѣи литературѣ и поемы [фу]; вони писанѣи зъ де-бѣльшого безъ рифмы, по нашому — бѣлыми вѣршами. Одною зъ першихъ поемъ сього ряду вважаеть ся поема Бань-гу „Двѣ столицѣ“ [Лян ду-фу]. Въ неи обписуеть ся змаганя двохъ Китайцѣвъ про те, котра столиця лучча: чи стара, захѣдня, чи нова, схѣдня. Кожныи зъ нихъ выставляе переважностъ своей столицѣ: вѣ мѣсцевѣсть, вѣ выробы, выгоду мѣсцевости для обороны цѣлого краю. Ся поема мае характеръ дидактичныи и обписуючѣи. Е навѣтъ одна поема, въ котроѣи обписано зруйнуваня богдыханского дворця въ околицяхъ Пекѣина англо-французскимъ войскомъ за Наполеона III. Въ деякихъ поемахъ обписують ся принесеня жертвъ, хлѣборобство, вловы, вандрѣвки, дворцѣ, рѣчки, океаны и т. д. Китайскѣи поемы — та-жъ сама лирика, тѣльки доконечне написана зъ переднымъ прозаичнымъ словомъ. Мѣжь поетами е навѣтъ одинъ императоръ минувшого вѣку, Цянь-дунъ; въ своѣи поемѣ вѣнъ обписавъ столицю Манчжурѣи Мукденъ. Але мѣжь китайскими поетами нема высокѣихъ талантѣвъ, навѣтъ нема такого, якъ перскѣи Гафизъ. Въ Китаю за першу прикмету поетичныхъ утворѣвъ вважаеть ся звѣсный стиль, тѣльки не по правилахъ Цицероновѣи красномовности та риторѣики Буало, а по своихъ споконвѣчныхъ риторичныхъ

формахъ. Тымъ то въ Китаю за поетичнѣй утворы вважають ся усякѣ добре написанѣ богдыханскѣ указы, урядницкѣ доклады, дипломы, адресы, листы, промовы надъ помершими, проповѣди въ храмахъ и т. д. Сѣ усѣ утворы, вкупѣ зъ вѣршами, усѣ чисто, навѣтъ найдрѣбнѣйшѣ, збрани до-купы и складають превеликѣ томы. Зъ вытягѣвъ зъ нихъ потѣмъ складались христоматїя, такѣ якъ и въ Европѣ. Перша така христоматїя складена въ VI вѣку пѣсля Христ. Рѣзда наслѣднымъ принцомъ Чжао-минь-тай-цзи. Сѣ збѣрники такѣ великѣ, що на прикладъ христоматїя, складена за династїи Танъ и Удай вѣдъ 620 до 670 р. пѣсля Христ. Рѣзда мѣститъ ся въ 50 томахъ. Христоматїя вѣдъ 1744 р. до 1810 р. мѣститъ ся въ 16 томахъ та 96 книжкахъ.

Останними мѣжь елементами культуры, зъ котрыхъ складаеть ся культурный типъ націи, є наука въ самому широкому розумѣню, а потѣмъ критика. Въ Китаю розвилась наука доволѣ широко, але трохи однобѣчно. По силѣ творчости духа, по високости змѣсту китайска література не може стати рядомъ зъ давными класичными літературами Греціи та Рима, — каже д. Васильевъ, котрый проживъ десять рокѣвъ въ Китаю и основно вивчивъ и знає китайску літературу, — але, каже вѣнъ, вона перевышшує ихъ обсягомъ и усяковостью зацепляныхъ въ неи сюжетѣвъ. Те-жь саме можна сказати, прирѣвнюючи їхъ до літературъ мусулманского свѣта або середньо-вѣкового періоду усѣхъ захѣдныхъ европейскихъ народѣвъ. Тѣльки въ порѣвнаню

ѣвъ до одной найновѣйшой літературы, въ котрій науцѣ та критицѣ дано таке шановне мѣсце, китайску літературу прийдець ся поставити въ одинъ рядъ зъ літературами стародавнього укладу, бо вона въ головныхъ начеркахъ выявляє въ собѣ тѣльки розвитокъ тыхъ елементѣвъ, котрѣ мы бачимо ще до начатку нашої еры. Не можна сумнѣватись, що въ недалекій будучинѣ китайска література збагатить ся й поновить ся въ хвиляхъ европейской мысли, европейского знаня и духу.*)

И справдѣ наукова література въ Китаю дуже широка на обсягъ, хочъ и не глибока на змістѣ. Исторична література розвилась безъ мѣры въ ширину. Масса историчныхъ науковыхъ творѣвъ може мати своимъ обсягомъ переважнѣсть навѣть надъ историчными творами та выслѣдами нѣмецкихъ историкѣвъ, котрѣ въ жартъ у насъ звать ся „пудовыми“. Въ Китаю прийдець ся ихъ назвати десятипудовыми та й сього буде ще мало. Нѣ одна наука въ Китаю не розвилась такъ широко, якъ исторія. Китай живѣ историчнымъ життямъ, якъ пишуть лѣтописи, 4000 рокѣвъ. Историчнѣ офіціалнѣ записи почали ся при дворахъ богдыханѣвъ та князѣвъ дуже давно, и до нашихъ часѣвъ скупилась сього историчного матеріялу сила, по правдѣ сказати, вражаюча.

Першу историчну книгу, або лѣпше лѣтопись Китая, написавъ Конфуцій. Вона зветь ся

*) „Всеобщ. истор. литер.“ ч. ред. В. Корша. В. III., ст. 426.

„Чунь-цю“ и була написана гієрогліфами на дощечках на 2 фути довжини. Конфуцій починає вѣ зъ найдавнѣйшихъ часѣвъ, зъ исторіи удѣла Лу, де вѣнъ збиравъ дворові записи, а потѣмъ збиравъ лѣтописи й инчихъ удѣловъ и звѣвъ ихъ до-купи въ однѣй книзѣ. „Чунь-цю“, перша лѣтопись Китая, якъ пишуть, трохи суховата, бѣльше перелѣчка царѣвъ та историчныхъ подѣй. Протягомъ книги „Чунь-цю“ є дальша исторія Китая „Шу-цзінъ“, такъ само написана Конфуціємъ, якъ думають китайскі вчені. Се вже исторія Китая вѣдъ давныхъ царѣвъ, Яо й Шуня, котрі вважають ся въ Китаю за святихъ. Окрѣмъ историчныхъ осѣбъ та подѣй зъ додачею усякихъ легендарныхъ исторій, властивыхъ давнимъ лѣтописямъ, въ сѣй исторіи вписані політичні статѣв и навѣтъ моральні навчаючі трактати. Сі двѣ историчні книги, вкупѣ зъ „Ші-цзінъ“ та „Чунь-юй“, та зъ катехизисомъ Конфуція „Да-сѣо“, положені въ основу китайской просвѣты и китайского свѣтогляду, котре звичайно зветь ся въ насъ конфуціянствомъ. Пѣсля сихъ утворѣвъ зъявивъ ся въ Китаю и свѣй Геродотъ: то бувъ Си-ма-цянъ, котрий вважасть ся въ Китаю за першого историка, за батька китайской исторіи. Його исторія зветь ся „Ші-цзі“. Але зъ нашого европейского погляду исторія Си-ма-цяня, дуже цѣкава сама по собѣ, ще не може назватись прагматичною исторією: на неї можна вважати бѣльше якъ на исторію вкупѣ зъ збѣрниками трактатѣвъ про китайску культуру. На першому мѣсци въ неї вписані біо-

графіи імператорѣвъ вѣдъ 140 року до Христ. Рѣзда. потѣмъ идуть генеалогічнѣ й хронологічнѣ таблицѣ, потѣмъ наступають выдѣлы про музику, мѣру, годовѣ змѣны, жертвы, податѣ, монету; за сѣмъ идуть історіи значныхъ княжихъ фамілій, Конфуція, біографіи вельможѣ, високихъ урядникѣвъ, філософѣвъ, приводцѣвъ вѣйска, и т. д. Історія Си-ма-цяня є офіціална історія Китая. Пѣсля Си-ма-цяня офіціалну історію хиньскои династіи писавъ Бань-гу такимъ самымъ методомъ. Кожна династія богдиханѣвъ мала свого двѣрского історіографа, кожна династія має свою історію. Усѣхъ династіи було 19 и про кожду написана офіціална історія. Сѣхъ офіціалныхъ історій 24 и вони складають ся зъ 100 томѣвъ и зъ 800 книжокѣ. Сѣ офіціалнѣ історіи лягли вѣ основу трѣохъ енциклопедій, складеныхъ по приказу богдиханѣвъ. Теперѣшня пануюча вѣ Китаю династія завела „вченѣй комітетъ“, котрый вѣ 1767 роцѣ зложевъ протягъ сѣхъ трѣохъ енциклопедій до кѣнца пануваня міньскои династіи. Сей самый комітетъ выдавъ три енциклопедіи теперѣшньои династіи. Сѣ усѣ енциклопедіи складають ся зъ 124 томѣвъ вѣ 872 книжкахъ!

Окрѣмъ сѣхъ здоровенныхъ історичныхъ праць є ще й історичнѣ коментарѣ на давнѣ лѣтописи. Цзо-цю-мінъ написавъ коментарѣ на Конфуцієву лѣтопись „Чунь-цю“. Вѣ XI. вѣку нашої єры вченѣй Сима-гуанъ провѣвъ далѣ його працю, написавши історію зъ коментарями, починаючи вѣдъ 400 року до Христ. Рѣзда и довѣвши вѣ до 959 року. На сѣ пра-

цѣ зробили ще приставки вчений Чжу-цзи й инчї, мінській вчений Чень-жень-сі давъ симъ працямъ останню редакцію. На підставѣ сихъ историчныхъ праць зъ деякими выясненіями, вчений Тунъ цзянь-ганъ-му-Майля написавъ свою исторію Китая въ 12 томахъ, котрою найбольше користують ся европейскї вчені для вивчення исторіи Китая. Окрѣмъ того є ще компілятивнї исторіи декотрыхъ династій, зведенї зъ лѣтописей та офіціальныхъ исторій, якъ н. пр. книга „Гші“, складена вченимъ Ма-су; є вкороченї исторіи, якъ н. пр. вкорочена исторія зроблена за приказомъ богдыхана Цзянь-луна. Само по собѣ, що историчнї працѣ китайскихъ вчевыхъ бѣльше фактичнї або компілятивнї, не освѣченї філософскими поглядами, не перевѣренї критично. Про всесвѣтню исторію китайскї вчені нѣчого не знають и не старають ся познайомитись зъ нею. Вони вучують тѣльки исторію Китая.

По инчихъ наукахъ въ Китаю видано такъ само багато науковихъ праць. Географія Китая стоить на-рѣвнѣ зъ географією европейскихъ націй. Ще въ давныхъ исторіяхъ є цѣлї географічнї видѣлы, але систематичнї курсы географіи появились за танскою династію. Вчений Лі-цзі пу выдавъ обписаня провінцій та мѣсть вѣдъ 806 до 820 року въ 40 томахъ. Потѣмъ вже йдуть географіи, складенї при поступаючихъ династіяхъ. Географіи за теперѣшню династію було вже кѣлька редакцій, начинаючи вѣдъ 1764 року. Є въ Китаю й географічнї атласы. Такъ на пр. є атласъ чжилійскою провінціи выданный въ 1753

роцѣ, на котрому вписані всѣ незначні навѣть села й мѣся: 39.687 великихъ та малыхъ сѣлъ. Є ще атласъ гѣрскихъ провінцій, а то й самыхъ рѣкъ та гѣрѣ. Выдана за міньской династіи географія 12 томѣвъ та географія стратегічна Цзюнь-го-лі-бінъ такіи взорцевіи, якихъ можна-бѣ бажати и для нашої отчини, — каже д. Васильевъ. Такимъ способомъ, маючи дуже давніи географіи, китайскіи вченіи можуть мати исторію географіи Китая. Окрѣмъ того є багато въ китайскѣи літературѣ вандрѣвокъ по Китаю, Тибетѣ, Индіи та Туркестанѣ. Є ще въ Китаю література буддійска. Зъ санскритского языка буддійскихъ книгъ переложено на китайскіи языкъ 1476 книгъ, а въ кѣнци минувшого вѣка катаяскіи рядъ звелѣвъ напечатати збѣрникъ книгъ даоськихъ, утворѣвъ тіи партіи філософѣвъ, котрі держать ся найдавнѣйшого національного вченя Лао-цзи, и не йдутъ за конфуціянствомъ. Є й катаяска старовѣрска література.

По части законодавства катаяска література перевысшує своимъ обсягомъ схожі літературы усѣхъ народѣвъ, — каже д. Васильевъ. Окрѣмъ выданы здоровыхъ збѣрникѣвъ указѣвъ богдыханѣвъ та докладѣвъ высчихъ урядникѣвъ, є въ Китаю й нарѣзніи юридичніи трактаты и збѣрники законѣвъ усякихъ династіи; є массивный „Повный Збѣрникъ законѣвъ“ Китая.

Катаяцѣ люблять древности та археологію. Обписуваня древностей, антикваріи начало ся давно. За теперѣшньою династіи выдано роскошно выданы копій въ малюнкахъ зъ рѣ-

чей, знаходячихъ ся въ дворци богдихана и въ його кабинетъ, „Сі-цінь“: се два здорові фоліянти зъ пышными малюнками. Є ще багате виданя въ малюнкахъ богдихана Кан-сі въ 500 томахъ по 10 книжокъ въ кожному томъ, котре тѣльки недавно першій разъ въ Европѣ придбавъ собѣ Лондонъ. Одинъ видѣлъ натуральной исторіи складаєть ся зъ 16 томѣвъ, де на кожному листѣ намальована окремна рослина. Въ одному кабинетѣ Кан-сі такъ багато цѣкавыхъ антикварскихъ рѣчей, що вони самі безъ малюнкѣвъ дали матеріялу на 6 великихъ томѣвъ. Є ще й спеціальный виданя, присвячені копіямъ и обписамъ давныхъ надписѣвъ на камѣняхъ надъ могилами значныхъ особъ, похованыхъ въ храмахъ. Є въ Китаю й натуральна исторія зъ роскѣшными малюнками усѣхъ рости въ Китаю, ще навѣть и зъ вѣршами до кожной рослины. Є багато книжокъ про сѣльске господарство, про медицину; є навѣть література стратегічна.

Въ Китаю є й критична література. Критичный переглядъ и потягъ до выправленя вкинувшихъ ся помылокъ въ класичныхъ китайскихъ книгахъ почавъ ся ще въ 51 роцѣ пѣсля Христ. Р., коли императоръ Сюань-ді зѣбравъ вченихъ въ залѣ Ші-цуй-ге для сього дѣла, а въ 79 роцѣ пѣсля Христ. Р. за императора Чжань-ді бувъ такій самый зѣвздъ вченихъ въ дворци и розсуджувавъ про деякі противословы та несхожости въ класичныхъ книгахъ, а вчений Бань-гу записавъ выслѣды вченихъ въ своій книзѣ Боху-тун-

инъ. Пѣсля того появляло ся багато вченихъ розправъ, н. пр. Ин-шао выдавъ книгу „Дзеркало моралѣ“, Лю-шао написавъ книгу „Про людскій здатности“, Уц-зянъ написавъ выслѣды про географію, поезію, музику, про духѣвъ чи геніѣвъ, Юань-вень выдавъ выслѣдъ про класичнѣй книги, про исторію, астрономію, шкѣльну науку чи педагогію, про буддизмъ, про даосизмъ и т. д. Вчені Китайцѣ пѣдвели пѣдъ критику й свои святѣй книги Конфуція; деякѣ стоять за автентичнѣсть сихъ книгъ, деякѣ зрѣкають належнѣсть ихъ до Конфуція и визнають його тѣльки за збирача давнѣйшихъ творѣвъ, а не за справдешного утворника ихъ усѣхъ. Словомъ сказати, літературне дѣло въ Китаю йде такою стежкою, якъ и въ Европѣ, тѣльки инчою ходюю, тихою, нехапною, порушливою помаленьку, въ напрямку поступовому, але зовсѣмъ не въ радикальному.

Просвѣта въ Китаю стоить непогано. Шкѣль багато, письменнѣсть широко розповсюднена. Въ Пекинѣ въ три роки разъ наѣздае 15.000 бакалаврѣвъ, щѣбъ держати испытъ доспѣлости. Процентъ, якъ бачимо, великій! Сѣ испыты роблять ся такъ само, якъ и въ Европѣ, але трохи строжше: бакалаврѣвъ збирають усѣхъ въ двѣрь, розпечатують тему, оповѣщають ихъ, и потѣмъ, скѣльки ихъ збереть ся, усѣхъ розсаджують въ окремиѣ келіѣ и тамъ вони пашуть одвѣтъ. Вони повиннѣ написати не бѣльше, якъ нашу старосвѣтску шкѣльну хрѣю на темы зъ класичныхъ китайскихъ книгъ. Въ сѣй хрѣи повинно бути не бѣльше якъ вѣдъ 500 до 700 слѣвъ,

бо въ Китаю латинска риторичнѣсть вважають ся за недостачу, а короткѣсть и згорнутѣсть въ высловѣ вважають ся за достойнѣсть. Якъ бачимо, й тутъ є само-стѣйнѣсть въ самому стилѣ: не Цицеронѣ, не риторика Буало служитъ взорцями, а якась своя, самостѣйна риторика. На экзаменѣ обовязково знати треба усѣ чотири книги Конфуція ще й пять класикѣвъ майже на память, а се трохи не все одно, що знати трохи не на память вѣдѣ дошки до дошки усю Біблію. Тымъ то багато Китайцѣвъ не выдержувє испита и многѣ бакалавры вчать ся до старости и тѣльки на старости лѣтъ выдержують испитъ. Зъ 15.000 бакалаврѣвъ тѣльки одинъ дѣстає найвысчѣй ступѣнь чжуан-юаня; його хрѣя читають ся скрѣзь, якъ геніальный у-твѣръ. Бакалавры, котрѣ готують ся на испитъ, мають свого окремого бога; йому молять ся передѣ испитами, ставлять передѣ нимъ приносины — свяченѣ дощечки.

Такъ то выробивъ ся культурный само-стѣйный китайскѣй типъ на далекому сходѣ Азіи, безъ жадного чужого впливу. Китайцѣ выробили культуру въ цѣлѣй вѣ сукупности самѣ зъ себе, зъ свого расового духу, расовой вдачѣ: тутъ все добуто, зъ себе, высотано зъ своєї вдачѣ, якъ павукъ сотає зъ себе павутину. Китайска культура заснована на натуралѣстичному пантеизмѣ, найбѣльше погоджа-ючому для всебѣчного розвитку людского духу, не пригнобляючому деякихъ сторѣнъ людского духу и даючому повну свободу й простѣръ для такого розвитку. Рѣзкій вѣдмѣнный характеръ

китайства є об'єктивізмъ, а не суб'єктивізмъ, якій мы примѣчаємо въ давньому єврействѣ, або въ візантійствѣ та мусулманствѣ, де уся культура выникла зъ чистого суб'єктивного джерела и підводилась підъ принципъ высочей сущости. Сей об'єктивізмъ въ релігiи и въ усѣй культурѣ направивъ китайску культуру до природи й людини, направивъ на правдиву стежку культурного руху й культурного розвитку, яку мы примѣчаємо въ стародавнихъ Грековъ. Китайска релігiя не вѣдвертала сього розвитку вѣдъ людини й натуры, а привертала до нихъ, та, на жаль, дякуючи може расовѣй вдачи Китайцѣвъ та ихъ природженымъ здатностямъ, вони не выявили въ своѣй культурѣ усѣхъ скарбѣвъ людского духу, усѣхъ природженыхъ здатностей людской душѣ. Є пропущены, та ще й самі важливі, самі сутні въ розвитку ихъ культурного типа. Китайцѣ не напали на слѣдъ дошукуваня й выслѣдѣвъ самыхъ законѣвъ людского розуму та натуры, а черезъ те въ нихъ недостає правдивой філософiи розуму, высчихъ поглядѣвъ и, само по собѣ, недостає здоровой критики. Ихъ мысль не достала собѣ крыль для високого лету та орлиного шуганя, а бѣльше примѣчаємо въ неи тихій лянъ пташиный. Замѣсьць філософiи розуму, мы бачимо въ Китаю філософiю моралѣ, дякуючи великѣй практичности расы. Въ Китаю бувъ свѣй Геродотъ, бувъ Пліній, бувъ Несторъ, й Титъ Лівій, та не було Платона, а що важливѣйше, не було Арістотеля та Зенона, не було й Пітагора, Архімеда та Евкліда, що покладали засновокъ математич-

ныхъ наукъ, давшихъ для культуры сучаснои Европы великій здобутки. Китайцѣ показали взагалѣ нездатнѣсть и до математичныхъ наукъ. Въ инчихъ наукахъ, въ поезіи мы не бачимо високого лету геніѣвъ, а скрѣзь примѣчаемо якусь середину, помѣрнѣсть. Китайцѣ не утворили високои драмы, трагедіи, комедіи, не утворили високихъ епічныхъ поемъ. Пое-тична література й беллетристика розвиваєть ся въ нихъ и йде бѣльше стежкой инстинкта, нѣвъ розуму, хочъ доходить часомъ до правдивого реалізма на-помацки, несвѣдомо, безъ попереднього освѣтку черезъ законы розумнои эстетики, безъ попередньої системы, безъ напрямку. Обективізмъ въ релігії та въ свѣтоглядѣ поставивъ мысль въ Китайцѣвъ въ простому напрямку не до неба, а до землѣ, до натуры, наблизивъ вѣ геть-то до землѣ, але черезъ недостачу філософскои мысли вони не силкувались постерегати суття сієи натуры, не потягувались до наукового выслѣду вѣ появкѣвъ, до наукового ихъ анализу. Черезъ те й не розвила ся въ нихъ нѣ фізика, нѣ медицина. Маючи зъ-роду слабке естетичне чуття, Китайцѣ, якъ по натурѣ дуже практичный та хозяйновитый народъ, поставили себе до натуры, тѣльки якъ помагачѣвъ Небу чи Дао въ творчости й пѣддержаню й выкоханю плодючої силы натуры, просто сказати — поставили себе якъ експлуататорѣвъ натуры, якъ господарѣвъ. И справдѣ хлѣборобство въ Китаю стоить високо, и може навѣтъ має переважнѣсть надъ хлѣборобствомъ въ Европѣ. Шовковництво, садовництво, выробы зъ фарфору, тєслярство

пѣднесені дуже високо. За те-жь черезъ недостачу природженого естетичного чутя Китайцѣ не показали ся якъ наслѣдвачѣ природы, пѣдроблювачѣ пѣдъ тѣв красні появки, не показали ся якъ художні утворники, якими показали себе Єллины. Тымъ то артистичнѣсть та художнѣсть не пѣднесла ся високо въ Китаю, навѣтъ чеврѣе на початковыхъ ступнѣяхъ: въ Китаю не розвились скульптура, мальовництво, музика, не розвилась въ пышныхъ красныхъ формахъ навѣтъ архитектура. Китайскі идолы грубои великои роботы; въ мальовництвѣ Китайцѣвъ мы бачимо тѣльки ескізу роботу въ ясныхъ рѣзкихъ фарбахъ безъ розумнѣя законѣвъ перспективы. Китайска музика груба, невыдержна для европейского слуху.

А все таки китайска культура є справдешня культура, ще й до того давня й самостѣйна, и стоитъ вона взагалѣ не низько, розповсюднилась зъ Китая въ Корею, Японію та всхѣдню Индію, въ Аннамъ, Сіямъ. При бѣльшѣй знайомости зъ европейскою культурою вона тѣльки сповнить свои пропусты та прорѣхи и швидко порушить ся впередѣ, якъ порушилась впередѣ Японія, де минушого року вже выдавалось 2000 газетъ та журнальцѣвъ, тодѣ якъ въ Россіи ихъ выдавалось торѣкъ усього-на-всього 800. тѣльки въ-двое бѣльше, якъ въ маленькѣй Бельгії та Голландіи, де ихъ вышло по 400 за рѣкъ! Мы не примѣчаемо вольного руху мысли въ Китаю, потягу до свободы політичної, розумовой, але треба зауважити, що суспѣльне житя въ Китаю

пѣдъ впливомъ релігій та такои вольнои й смѣливои морально-соціальнои філософіи, якъ філософія Мен-цзи, склало ся примітивно, але такъ оригінально, що при великій нѣбѣ урядовѣй деспотіи й абсолютному монархізмѣ въ Китаю тутъ же рядочкомъ йде въ школахъ та суспѣльному житю філософія трохи не радикальна. „Нѣгде нема такои гуманности якъ въ Китаю“ — каже д. Васильевъ — „нѣгде въ самыхъ демократичныхъ державахъ не пѣднимаєть ся такъ рѣзко й безкарно голосъ правды; нѣгде низчѣй не користують ся такою свободою брати частку въ розмовахъ та дѣлахъ высшого. Низчѣй є все-таки членъ сѣмьѣ. Слуга не має права выказувати, доносити на свого хозяина, хозяинъ вѣдповѣдає за слугу, якъ за жѣнку й за сына.“*) Се тымъ, що въ морали и въ школѣ зъ давньої давнины положеніи въ засновку вольнѣй погляды. Въ Китаю життя сковане церемоніями, але якъ полѣчити й нашѣй усѣ церемоніи и при службѣ Божѣй, и усякѣй придворнѣй церемоніи, то й сѣхъ выйде може 3.000, коли не бѣльше, а поклоны въ Китаю — то не знакъ приниженя особости, а проста національна традиція и правила звычайности. Форма державности въ Китаю выробилась зъ давныхъ-давенъ, якъ абсолютно монархічна, але вона має сутѣнокъ патріархально-фамільный. Богдиханъ вважаєть ся якъ батько народа: вѣнъ выдає свои указы якъ батькѣвскѣй навченя на взорець нашого „Поуче-

*) „Всеобщ. истор. литер.“ п. ред. В. Корша В. IV., ст. 499.

нія Владимира Мономаха“ своимъ дѣтямъ. Мораль Конфуція та Мен-цзи обовязкова и для народа, и для уряду и для самого богдыхана. Императоръ Тай-цзунъ [живъ вѣдъ 627 до 649 р. пѣсля Христ. Р.] написавъ книгу „Правила для державця“ для свого наслѣдника. Такъ само императоръ теперѣшньої династїи Кан-сі написавъ 16 правилъ для богдыхана. Всѣмъ повѣтовымъ начальникамъ приказано 1-го и 15-ого числа кожного мѣсяця читати й розтолковувати сей утвѣръ для народа. Въ Китаю и справдѣ усе оригінально! Въ Китаю деспотизмъ впомѣрнюють ся на свѣй спосѣбъ наче конституцію: се-бѣ то традицію майже релігійною та поглядами, вынесеными зъ школы й катехизиса „Да сьо“, поглядами захищаючими право особости и впомѣрнюючими урядовый деспотизмъ. И не диво, що въ Китаю при настановленю губернаторомъ якого-небудь урядника зъ недоброю репутацію городяне мають право выйти такому губернаторови на зустрѣчь за мѣсто при його вѣзздѣ и не прийняти його до себе, и не пустити на мѣсце. Вѣдповѣдальности й кары за се нема нѣякои, бо такъ вчать ще въ школахъ давня традиційна, ще й офіціяльна книга моралѣ Мен-цзи. И справдѣ, въ Китаю оригінальна и вповнѣ самостѣйна культура!

Женщина въ Китаю не замкнута въ гаремѣ, не закрывае виду чадрую, якъ поводить ся въ магометанѣ. Якъ бачимо зъ выписаного нами змѣсту одного романа, женщина въ Китаю мае волю, а часомъ и надто багато вольности, якъ и европейска женщина. Сѣмья въ Китаю склала ся зновъ по своему, на свѣй

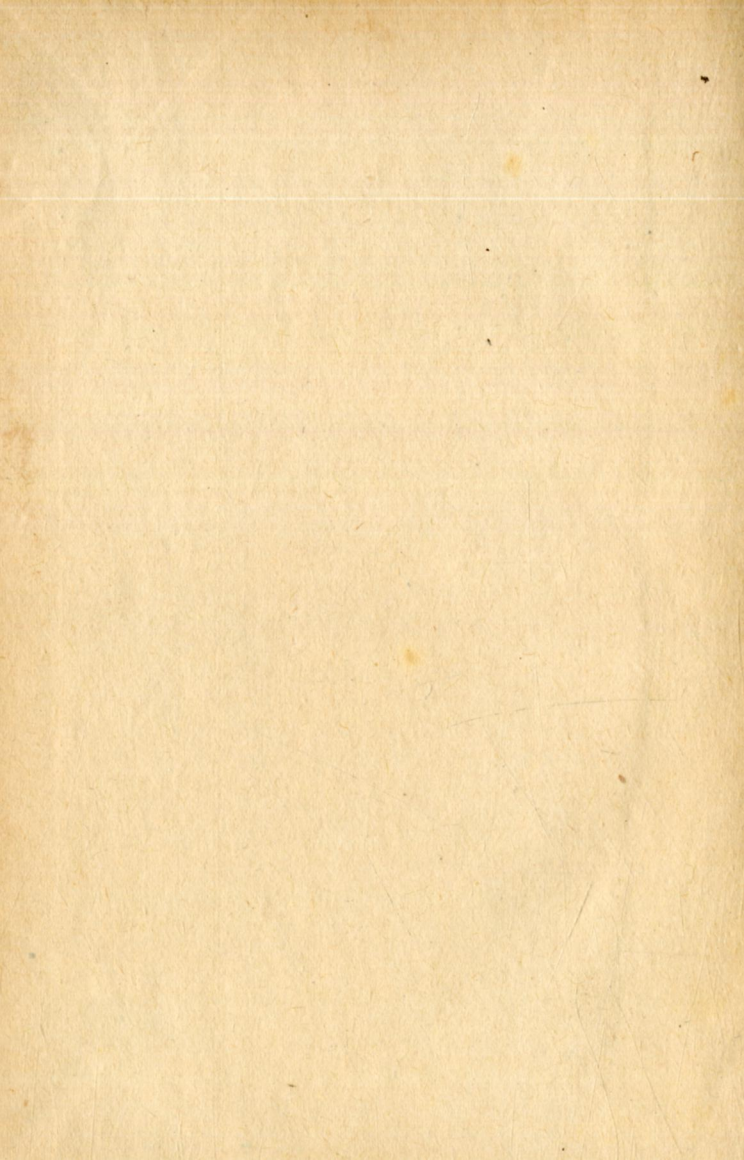
ладъ. Въ Китаю пануюча форма сѣмьѣ — одножѣноцтво, але коли жѣнка буває стара або слабовита, то чоловікъ ще за жѣ живота, за жѣ дозволомъ, має право взяти другу жѣнку и дѣти вѣдѣ неї вважають ся, якъ законнї. Жѣнка и дѣти не рабы чоловіка, але буває, що батько черезъ велику бѣднѣсть продає своихъ дѣтей. Звычайъ и норovy въ Китаю зновъ инчї, якъ въ Европѣ, тутъ усе шиворѣтъ-навворѣтъ, все самостѣйно и оригїнально. Кожному чоловікови даєть ся трое йменнѣвъ: якъ вѣнь родить ся, якъ женить ся, и якъ помирає. Кары закона страшнї и жорстокї, якї въ насъ були въ середнї вѣки, и разомъ зъ тымъ переступникъ має право найняти якого убогого и сѣмьянистого чоловіка, щобъ йому стяли сокирою голову замѣсь переступника. Въ великому горю Китайцѣ самї собѣ розпорюють животы, або выносять лѣжку на майданъ, лягають на нього, а родичѣ закидають йому петлю на шию и зъ двохъ бокѣвъ цуприкають за кѣнцѣ вѣрвовки, доки задушать його. Закона Мойсеевого про вживаня мяса животинѣ чистыхъ зъ нероздвовными копытами и ремигающими въ Китаю, и слыхомъ не слыхати. Тамъ ѣдятъ и конятину, и собачину, и кошачину, ѣдятъ пацюкѣвъ [щурѣвъ] и черепахъ, и гадюкѣвъ, и морскихъ червякѣвъ и усяку всячину. Обѣдъ починають зъ десерта, зъ фруктѣвъ, зъ конфектѣвъ, супъ варять зъ мяса и рыбы, перетертыхъ и змѣшаныхъ докupy. За запроханный обѣдъ гостѣ оддаровують волы, коровы, конѣ, вѣвцѣ, а зубожѣлї панки сямъ часто користують ся, щобъ по-

правити свои ресурсы. Словомъ сказати, якъ спѣвають въ нашихъ пѣсняхъ: „Усе тута не по-нашому, усе тута та по-вашому“.

„Не по нашому“, не такъ, якъ въ Росіи, становить себе китайскій праворядъ и до инчихъ національностей, котрыхъ въ Китаю, окрѣмъ Манчжурбвѣ, набереть ся коло границы Тибета до 12 миліонѣвъ. Законы й императорскіе приказы офіціально переложують на манчжурскій языкъ. Про національну нетерплячѣсть въ Китаю нѣчого не чути. На манчжурскій языкъ, по приказу праворяду, переложены буддискіе книги.

Оттаку культуру мы визнаемо за оригінальну, самостѣйну й самобутню. Чи має хоч трошечки такого характеру оригінальности й самостѣйности велико-рускій нѣбы историчный культурный типъ, про котрый такъ люблять говорити велико-рускіе письменники и самъ д. Пыпинъ? Чи высотавъ вѣнъ самъ зъ себе, зъ своєї расовой натуры усю скѣлькѣсть та прикметнѣсть сутньихъ складовыхъ элементѣвъ кожного звѣсного въ исторіи національного культурного типа? Мы думаемо, що нѣ. Та се дѣло ясно видно кожному чоловікови, хоч трохи просвѣченому, хоч трохи тямущому въ науцѣ, — окрѣмъ хіба самыхъ велико-рускихъ давнѣйшихъ славянофілѣвъ та ихъ теперѣшнихъ наслѣдувачѣвъ консерваторѣвъ.

14. XII. 921 d. 10

2002

516474

B-264

B 264

Баштовий. УКРАЇНСТВО